

Lars Zilliacus

Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter en källa för forskningen

I

Lars Zilliacus

Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter

– en källa för forskningen

I

Åbo Akademis förlag
Åbo 2002

Redigering: Johanna Mara
Bildkälla: Finska Hushållningssällskapets arkiv

ISBN 952-12-0991-7
Åbo Akademis tryckeri
Åbo 2002

Innehållsförteckning

Förord	5
Om kvinnors verk och villkor	11
Från husbehovsbränning till industriell brännvinstillverkning	49
Om folkhälsa, hälsovård och läkemedel 1797–1877	93
Hur Finlands folk skulle läras plocka svamp under 1800-talet	125
Om husdjurens sjukdomar och deras bekämpande samt om veterinärväsendet i Finland 1797–1900	157
Om finska språkets ställning, skick och utveckling från slutet av vår svenska tid till år 1906	191

FÖRORD

1 Sällskapet

Det i tiden kungliga och därefter länge kejsarliga Finska Hushållningssällskapet är de facto i dag ett lantbrukssällskap för det svenska Åboland. Dess närmaste förebild såg stiftarna i det Kungliga Svenska Patriotiska Sällskapet. Själva hade de fått sin fostran under upplysningens och nyttans tidevarv, somliga vid Åbo Akademi med Per Kalm och Per Adrian Gadd som lärare. Några hade varit med redan i det frejdade Aurora-sällskapet. En av dess mest framträdande män var Henrik Gabriel Porthan. Han blev en av de ledande också inom Hushållningssällskapet. Bägge sällskapen såg sin uppgift i hela Finlands allsidiga förkovran.

Under vår sista konungs och våra tre första kejsares tid anlätades Hushållningssällskapet som statsmaktens sakkunnigorgan och verkställande kraft på många områden. Småningom utbyggdes och differentierades emellertid statsmaktens administration. Med tiden uppstod också allt fler organisationer i medborgarsamhället, vilka inom olika ämnesområden och distrikt övertog många av de uppgifter som sällskapet hade gjort till sina.

Sin storhetstid har sällskapet långt bakom sig. Detta har medverkat till att sällskapets arkiv har förbisetts av mången som forskat i sådant som gällt ämnesområden eller trakter, vilka för länge sedan har undandragits sällskapets verksamhetsfält.

2 Sällskapets arkiv

Sällskapets första funktionärer var skolade ämbetsmän, vana att hålla ordning och reda. Sällskapets första sekreterare, sedermera landshövdingen Olof Wibelius, hade varit landssekreterare vid länsstyrelsen i Åbo, och sällskapets första skattmästare Arndt Johan Winter hade som länskamrer varit hans kollega. De upplade serier av protokollböcker, brevdarier och bokföringsböcker. Deras efterträdare har fortsatt i deras spår.

På stiftarnas tid upprätthölls förbindelsen med medlemmar och medarbetare utanför Åbo genom brev. Så förblev det i generationer. Endast sent och småningom kom telefonen att skapa luckor i arkivmaterialet. Längre var man noga med att bevara de inkomna breven genom att binda in dem på samma sätt som protokollböckerna, brevböckerna och bokföringsböckerna. Senare kom mycket papper att läggas löst i mappar. Då det kunde vara svårt att förutse omfattningen av nyupptagen verksamhet kom många arkivband och mappar att få ett ganska blandat innehåll.

Under sällskapets drygt tvåhundraåriga oavbrutna verksamhet har dess arkiv vuxit ut till drygt femtio hyllmeter. När sällskapets hus år 1827 lades i aska vid Åbo brand räddades arkivet ur lågorna. Efter branden uppförde sällskapet sitt nuvarande hus. Där

fick arkivet en fredad plats. År 1976 deponerades arkivets äldre delar hos Åbo Akademis bibliotek.

Trots att arkivet undgått ödeläggelse genom krig och brand och sentida saneringar har det under seklernas gång uppstått luckor i arkivet. Stora är de inte. År 1972, när akademibiblioteket inledde sin stencilserie, gav bibliotekarien Svea Wiitanen i seriens andra häfte en presentation av arkivet.

3 Arkivets nyttiggörande

3.1 Översikt, kartotek och register

Syftet med Svea Wiitanens redogörelse för arkivet var att fästa forskarnas uppmärksamhet vid arkivet och att underlätta dess utnyttjande. Med skäl hade äldre forskare efter kriget anmärkt på att en nyordning under 1930-talet hade gjort tidigare källhänvisningar värdelösa. Man saknade en övergångstabell visande vilken plats tidigare i tidsföljd inbundna och numrerade brevsamlingar fått vid nyordningen. – En sådan nyckel har visat sig besvärlig att göra i efterhand, men är under arbete.

En forskare med grundlig kännedom om arkivet och om svårigheterna att utnyttja det var professor Svante Dahlström. På hans förslag vidtalade sällskapet 1956 Svea Wiitanen att uppgöra ett kartotek över vissa arkivserier. I sitt arbete rådförde hon sig med professor Oskar Nikula. Samtidigt började hennes kollega Else Colerus uppgöra register över sällskapets protokoll. Tiden tog slut för båda. Kartoteket blev ofullständigt och registret stannade vid år 1856.

3.2 Stencilserien

En annan forskare som till fullo insåg värdet av sällskapets arkiv och ville främja dess utnyttjande som källa för forskningen var överbibliotekarien vid Åbo Akademi professor Olof Mustelin. När jag år 1975 gick i pension efter att från år 1948 som sällskapets sekreterare ha fått hjälpa dem som funnit vägen till arkivet att där finna vad de sökte, rådgjorde vi om arkivets utnyttjande. Svea Wiitanens presentation av arkivet tycktes inte ha ökat antalet besökare. Kartoteket och registret gagnade endast dem som funnit vägen till arkivet. De underlättade arbetet, men stimulerade inte med uppslag till ny forskning.

Så föddes tanken på stencilserien om arkivet. Den borde stimulera till forskning i arkivet genom att visa på forskningsområden som där kunde få tilläggsbelysning. Den borde antyda problemställningar och visa vägen till uppgifter som kunde bidra till problemlösningar. Den borde också genom att sätta in arkivets uppgifter och uppgiftsgivare i deras rätta sammanhang underlätta källkritiken. Samtidigt borde den hjälpa forskarna att spara tid och kostnader.

Inte minst borde stencilhäftena skydda arkivet mot att nötas ned trots ökad användning. Alltför ofta hade jag sett långväga forskare överraskade av arkivets rikedom drivna av iver och tidsbrist häftigt bläddra i arkivets sköra band och böka i mapparnas lösa innehåll.

Det stencilhäftena inte fick göra var att förta upptäckarglädjen, ahaupplevelsen av klarnande sammanhang. De fick inte säga sista ordet i ett forskningsprojekt, men gärna det första.

Avsikten var att stencilserien skulle gälla endast arkivet. Snart visade det sig emellertid ofrånkomligt att hänvisa också till sällskapets tryckta skrifter. Inte sällan hade det i synnerhet under sällskapets äldre tider hänt att sådant som fått gå i tryck inte bevarats bland arkivets manuskript. Protokoll och brev och promemorior förutsatte inte sällan som för läsaren bekant sådant som inte fanns i arkivet men väl återfanns i sällskapets tryckta skrifter. Vägen till dem har underlättats genom en av överbibliotekarien Eric Holmberg 1931 uppgjord tryckt översikt *Finska Hushållningssällskapets skrifter 1797–1930 I*. – Den romerska ettan ger ett aldrig infriat löfte om en fortsättning.

Då ju arbetet med stencilhäftena inte upptogs av en institution, utan av en enskild person, därtill en person i pensionsåldern, var det omöjligt att förutse hur många år som kunde disponeras. Därmed var det ogörligt att uppgöra en långsiktig dispositionsplan som skulle ha gett häftena en logisk ordningsföljd och sammanhang och förebyggt upprepningar. Varje häfte skulle behandla ett begränsat område, men valet av område blev beroende av yppade behov och ibland av tillfälligheter. Då ju varje häfte avsetts att vara fristående har hänvisningarna till tidigare häften inte gjorts annat än då de inbesparat långa upprepningar.

Som tema för det första häftet i serien valdes ett avgränsat tema med numera endast historiskt intresse. Det gällde, för att tala som sällskapets stiftare, odjurens utödande, alltså de större rovdjurens skadegörelse och bekämpande. Det första häftet var ett trevande försök, men dess uppläggnings kom i stort sett att följas i alla häften.

Så rikt på överraskningar som arkivet är har det under arbetets gång ständigt och jämt hänt att det dykt upp material som hade bort beaktas i tidigare häften. Serien har efterlämnat ett behov av avslutande rättelser och tillägg.

De flesta av dem som har frågat efter uppgifter i arkivet har varit släktforskare eller lokalhistoriker. För att pröva hur arkivet bättre kunde tjäna den personhistoriska forskningen sammanställde jag år 1981 ett häfte om några märkesmän från sällskapets äldre tider. Urvalet kunde ha varit annorlunda och större. En genom sin uppslagsrikedom stimulerande, men av forskningen förbisedd märkesman var sällskapets sekreterare professorn Carl Christian Böcker. Han har fått ett eget häfte i serien.

Personhistoria och lokalhistoria flyter ofta in i varandra. Det visar de två häftena om Åland, likaså häftet om det förlorade Karelen. Märkesmän och -kvinnor med lokal betydelse kan man se i dem som sällskapet utmärkt med sina belöningar. Vanligen har förfrågningarna gällande belöningarna gjorts av sentida ättlingar till de belönade. Svaret har ofta önskats i form av arkivkopior. För att bistå den här gruppen av amatörforskare gjordes nio häften om de c:a 1500 framställningarna om belöning för lantmanna- och liknande förtjänster samt ett häfte om de mångfald fler framställningarna om belöning för långvarig och trogen tjänst. De förstnämnda förtecknades fram till år 1850 läns- och kommunvis och för tiden därefter i ett dubbelhäfte kommunvis. För att underlätta rekvisitionen av kopior angavs varje aktstyckes plats i arkivet och dess antal sidor. Hänvisningarna gällande belöningarna för trogen tjänst måste av utrymmesskäl bli mer svepande. Namnskicket i förteckningarna kan förefalla förbryllande. Namnen återges i den form de har i handlingarna.

Såväl den personhistoriska som den lokalhistoriska forskningen vore betjänt av kommunvis uppgjorda förteckningar över arkivets övriga uppgifter gällande kommunerna. Sådana förteckningar är under arbete och kan även som ofullständiga vara arkivets besökare till nytta.

Ett tematiskt block bildar de häften som gäller sällskapets uppgift genom tiderna: gårdsbrukets främjande. Dit hör rådgivning, utbildning och försöksverksamhet. Inte minst hör dit innovationsspridningen inom avgränsade ämnesområden: täckdikningens införande, sockerbetsodlingens införande och utvecklingen från ängsskötsel till vallodling. Vidare hör till detta block sällskapets verksamhet på områden vilka på sin tid varit en organisk del av gårdsbruket: skogsbruket, fisket och trädgårdsskötseln. De två förstnämnda har helt undandragits sällskapets verksamhet och sällskapet är inte längre ensamt om trädgårdsskötselns främjande.

Till en vidare läsekrets vände sig de häften som gäller sådant långt på sidan om gårdsbruket som på sin tid föranlett framläggande av fakta och åsikter, meningsutbyte och bemödanden inom sällskapet. Till dem hör häftena om folkhälsan, om finskans ställning och utvecklande och häftet om hur Finlands folk skulle läras plocka svamp.

3.3 Från stencilhäften till bok

Felet med de grå stencilhäftena är att de lätt undgår uppmärksamheten och att de som lagringsplats för kunskap lätt faller i glömska. Uppgifter av det slag som häftena ger väntar man sig att finna i bokform. – Stencilserien har därför nedlagts och avsikten är att i bokform utge de tidigare stencilhäftena, likaså senare tillkomna manuskript gällande sällskapets arkiv och skrifter.

Föreliggande bok återger innehållet i två för serien avsedda opublicerade manuskript och i fyra av häftena. Gemensamt för dem är att de kan förväntas intressera en vidare läsekrets. Andra häften kan ha mer att ge färre. Häftena har här varken förkortats eller ändrats till sitt innehåll, utom så att de i varje häftes förord givna förklaringarna inte har upprepats. De har gällt hänvisningarna till källorna.

Hänvisningarna till arkivet upptar serie, band eller mapp och sida eller nummer. I somliga band är inte sidorna, utan bladen numrerade. Opaginerade sidor anges då med föregående sidas nummer följt av ett b. Somliga band saknar paginering. I dem kan uppgifterna lokaliseras genom att datum eller nummer angivits. Många hänvisningar gäller protokoll. I dessa hänvisningar står P för sällskapets plenum, BU för beredningsutskottet, U för det utskott som efterträdde BU samt St för bestyrelsen eller styrelsen, vilka i sin tur efterträdde U som sällskapets ledande organ. EU står för ekonomieutskottet, FU för det för lantbruksinstitutets förvaltning tillsatta förvaltningsutskottet, PU för potatisutskottet, RU för redskapsutskottet, SU för slöjdutskottet, VU för vaccinationsutskottet och ÅU för åkerbruksutskottet. BS hänvisar till den i arkivet ingående Böckerska samlingen.

Hänvisningarna till de tryckta källorna kräver färre kommentarer. Med Dagboken avses det medlemsblad som sällskapet utgav åren 1800–1803: *Utdrag af Kongl. Finska Hushållnings - Sällskapets Dagbok*. Underrättelser avser Dagbokens efterföljare: *Underrättelser från Kongl./Kejsarl. Finska Hushållnings - Sällskapet*. Sällskapets årsböcker kallades länge *Redogörelse*. Berättelserna för åren 1855–1869 intogs i fjärde till sjätte tomen av sällskapets *Handlingar*. Därefter blev *Handlingar* namnet på årsberättelserna till år 1904 då namnet blev *Årsberättelse*.

Åbo 2002

Lars Zilliacus

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

Om kvinnors verk och villkor

Av
Lars Zilliacus

Åbo 2000

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	15
1 KVINNOR I SÄLLSKAPETS MEDLEMSKÅR OCH I DESS FÖRTROENDEUPPDRAK	17
2 KVINNLIGA DONATORER	18
3 OM FLICKORS FOSTRAN OCH OM KVINNORS FOSTRARGÄRNING	19
3.1 DEN GRUNDLÄGGANDE UNDERVISNINGEN	19
3.1.1 Ensamstående lärarinnor	19
3.1.2 Diskussionen om de Ahlmanska sockensolorna.....	20
3.1.3 Prisfrågan om sockensolor	21
3.1.4 Prosten von Knorrings flickskola	21
3.1.5 Sällskapets utlåtande av år 1856.....	23
3.1.6 Diskussionen om folkskolan vid lantbruksmötet år 1860	24
3.2 UTBILDNINGEN FÖR ARBETSLIVET	24
3.2.1 Behovet vaknar	24
3.2.2 Utbildningen i hemslöjd.....	25
3.2.3 Utbildningen i hemhushållning	26
3.2.4 Utbildningen inom husdjurs- och trädgårdsskötseln.....	28
4 OM KVINNANS JÄMSTÄLLDHET I ARBETSLIVET	29
4.1 INOM GÅRDSBRUKET	29
4.2 SOM FÖRETAGARE UTANFÖR GÅRDSBRUKET	31
5 SÄLLSKAPETS BELÖNINGAR	32
5.1 BELÖNINGSMEDALJEN FÖR FÖRTJÄNSTER OM SÄLLSKAPET OCH DESS SYFTEN	32
5.2 BELÖNINGAR TILL UPPMUNTRAN AV FLIT OCH IDOGHET HOS ALLMOGEN	33
5.3 BELÖNINGAR FÖR LÅNGVARIG OCH TROGEN TJÄNST	34
6 BELÖNADE KVINNLIGA FÖREDÖMEN.....	36
6.1 I FOLKKOSTENS FÖRBÄTTRANDE	36
6.2 SOM JORDEMÖDRAR.....	37
6.3 I KAMPEN MOT KOPPORNA	37
6.4 I HEMSLÖJDENS FRÄMJANDE	39
6.5 INOM LANTHUSHÅLLNINGEN	40
7 OM KVINNORS FÖRTJÄNSTARBETE INOM HEMSLÖJDEN	45
8 OM KVINNOR I SÄLLSKAPETS TJÄNST	45
9 OM KVINNORS DYGD OCH SEDLIGHET	46

Förord

Det år 1797 stiftade Finska Hushållningssällskapet verkar i dag som en svensk rådgivningsorganisation för lantbruket i Finlands sydvästra hörn. I begynnelsen hade sällskapet hela landet som verksamhetsfält och landets allsidiga förkovran som mål. Sålunda är det rimligt att det i sällskapets arkiv har hopats material också om sådant som man utgående från sällskapets senare ställning inte har skäl att vänta sig där och som sena tiders forskare därför ofta förbisett. Detta material omfattar också sådant som kan belysa kvinnors verk och villkor i svunnen tid och hur synen på dem har förändrats under tidernas gång.

Sällskapets arkiv och tryckta skrifter som källa för forskningen har presenterats i ett trettiotal tidigare häften i denna serie. I dem har kvinnoforskningens aspekter inte särskilt framhållits. Föreliggande häfte vill visa på vad den förbisedda källan kan ge just kvinnoforskningen och hjälpa forskarna att finna vad de söker. De tidigare häftena visar vägen till kompletterande bakgrundsmaterial.

1 Kvinnor i sällskapets medlemskår och i dess förtroendeuppdrag

Sällskapets stiftare skyndade sig att i ett upprop ”til Finska Allmänheten” (D II 1 s. 145) göra veterligt att ”någre Finske Män, kännare av Finska Hushållningens brister och hinder, förenat sig att, under Namn av Finska Hushållnings Sällskapet, utsprida Upplýsning och Kunskaper uti Hushållningens alla delar”. Stiftarna vädjade till sina ”Värdaste Landsmän” om att förena sig med dem. I sällskapets första tryckta stadgar säges i § 1 att ”Sällskapet utgöres av upplysta och redliga Medborgare utav alla stånd”. Landsmän och medborgare var maskulinum. Det fanns inte en tanke på kvinnliga medlemmar.

Trots det fick sällskapet en kvinnlig medlem redan år 1813. Det skedde stadgevidrigt och det redan därigenom att förslaget inte såsom stadgarna krävde legat en månad på bordet. Men förslagsställaren var Gustav Mauritz Armfelt, som inför kejsartronen i S:t Petersburg förde Finlands talan. Protokollet berättar (A I 12 s.23 b): ”Av Hans Excellence Herr Greve Armfelt hade till ledamöter blivit föreslagne Herr Geheimerådet Greve Greger Wladimirowitsch Orlow och Grevinnan Fröken Anna Alexeiewna Orlow och lämnade sällskapet sitt enhälliga bifall.” – Kallelsebrevet finns i arkivet (D XXIII 4 s.18).

Sju år senare aktualiserades ett förslag att ändra stadgarna. I ett ändringsförslag finns med sekreteraren Carl Christian Böckers hand infört ett tillägg till § 1 (D II 1 s. 235): ”Sällskapet kallar ock till hedersledamöter dels utmärkte utländske litteratörer eller jordbrukare, dels av landets fruntimmer dem som sig genom synnerliga medborgerliga förtjänster utmärka.” Något sådant tillägg finns emellertid inte i de år 1821 antagna stadgarna.

År 1832 ansåg sig sällskapet behöva kvinnlig hjälp vid övervakandet av sin slöjdskola ”och beslöt sällskapet att av fru statsrådinnan friherrinnan von Haartman, född Mannerheim, och fru Carolina Cajander, född Avellan, utbedja sig den ynnest att de stundom ville hedra slöjdskolan med sina besök och benäget meddela föreståndarne råd och vägledningar till oordningars och bristers avhjälpande eller förbättringars införande” (A I 27 – P § 19/16.4.1832). Det av sekreteraren Lars Arnell skrivna brevkonceptet (B I 15 s. 122) börjar så här: ”KFHS, som, genom utmärktare personers inväljande till ledamöter, sökt förvärva och med sig införliva all slags fosterländsk förtjänst, är genom sina stadgars lydelse förhindrat att på detta sätt tillägna sig de talanger och kunskaper som ensamt tillhöra det andra könet, men vilka, i många fall, kraftigt skulle befrämja åtskilliga, sällskapets viktigare föremål och de åtgärder sällskapet vidtagit till inhemska industriens uppmuntran och förkovran.”

Trots att bristen i stadgarna påtalats avhjälpes den inte vid stadgeändringen 1835 eller 1841. När sällskapet fyllde femtio år upptog dess medlemsförteckning ännu Anna Orlow som enda kvinna.

Stadgarna reviderades år 1855. I § 2 redogjordes för sällskapets syften och sades att det till vinnande av dessa syften ville med sig förena upplysta och redliga medborgare av alla stånd.

År 1863 undergick stadgarna en grundlig översyn (A I 58 – P § 5/2.11.1863). Nu angavs i § 3 att sällskapet ”söker att tillägna sig såsom ledamöter upplysta och fosterländska medborgare och medborgarinnor av alla stånd på det att sällskapet genom deras insikter och fosterlandskärlek må beredas ett verksamt och kraftigt biträde och understöd i sina strävanden”.

Vid sällskapets första plenum efter stadgeändringen framlades förslag om inval av 27 medlemmar, bland dem 22 kvinnor. Alla invaldes utan diskussion (A I 59 – P § 14/23.2 och § 14/18.6 1864). Då invaldes bland andra fyra grevinnor, fyra friherrinnor, Aurora Karamsin och Fredrika Runeberg.

År 1878 utsågs också en kvinnlig hedersmedlem, friherrinnan Sofie Adlersparre, ordförande för ”Handarbetets vänner” i Sverige, som varit sällskapet till hjälp i strävandena att förkovra hemslöjden (A I 73 – P § 14/1.11.1878).

Med tiden förändrades språkbruket och i ett år 1891 behandlat förslag till stadgeändring talades i § 2 endast om upplysta och redliga medborgare. På förslag av hovrättspresidenten Theodor von Hellens återinfördes ”och medborgarinnor” (A I 86 s. 41 – P § 11/1.11.1891).

År 1909 var man mogen att i stadgarna fastslå att medlem var varje välfrejdad person som erlagt medlemsavgift. Vid stadgeändringen 1930 föll ordet ”välfrejdad” bort. Någon större förändring i medlemskåren medförde stadgeändringarna inte. Blott enstaka kvinnor invaldes under åren. Vid sällskapets hundraårsjubileum fanns bland dess ca 1 220 medlemmar blott 23 kvinnor. Den sista tryckta medlemsförteckningen gäller året 1910. Också den upptar blott 23 kvinnor. Medlemsantalet var då drygt ettusen. När 1900-talet led mot sitt slut hade könsfördelningen inte undergått någon revolutionerande förändring.

År 1980 invaldes en kvinna, agronomen Githa Lönnberg, första gången i styrelsen och sedan dess har en plats där varit besatt med en kvinna. Initiativet var inte kvinnornas.

De åsikter, ståndspunktstaganden och beslut som finns framlagda i sällskapets arkiv och tryckta skrifter har nästan genomgående formats och fattats av män, även då saken gällt kvinnor.

2 Kvinnliga donatorer

Det att stadgarna länge satte hinder för kvinnors inval och att kvinnorna aldrig blivit mer än en liten minoritet i sällskapet innebär inte att de saknat intresse för sällskapets strävanden. Redan när sällskapet 1.3.1798 vände sig till allmänheten kunde det tacksamt låta veta att dess tillgångar ökats genom ”frikostiga tillskott av dess ledamöter och av åtskilliga ädelmodiga givarinnor” (D II 1 s. 1).

Givarinnornas namn tillkännagavs i sällskapets tryckta *Dagbok* (1801 s. 25 och 27): änkefrun vicepresidentskan Ignatius född Scarin, hovrättsactuarien Salonii änkefru född Kock och änkefru U. Fredrika Bremer född Salenius. De hade skänkt 50 eller 100 riksdaler var. Om ännu större personligt intresse vittnar protokollets uppgifter om änkefru Granberg (A I 2 s. 11 – P § 4/2.12.1799): Sällskapet hade beslutat inköpa lampetter ”för att inte såsom hittills behöva låna sådana för sina sammankomster”.

Under den fortsatta diskussionen lät apotekaren Åkesson veta att fru Granberg ”ville förära sällskapet de spegellampetter med förgyllda ramar, som hon nu långivit till detta tillfälle, tolv till antalet, om sällskapet med dem kunde finna sig vara belåtet”.

De första donatorerna var alltså ensamstående kvinnor, som önskade stöda sällskapets verksamhet sådana den var.

Assessor Ahlmans testamente och betydande statsanslag lät snart sådana donationer framstå som ganska betydelselösa för sällskapets verksamhet. Senare donationer har oftast avsett att främja något angivet syfte. Någon gång har äkta par genom gemensamt testamente eller gåvobrev anförträtt sällskapet sin kvarlåtenskap. Så skedde 15.2.1800 då apotekaren i Tavastehus Anders Svahn och hans maka Anna Ekenberg undertecknade sitt testamente, kompletterat samma år med en endast av Anders undertecknad bilaga (D XI 1 s. 1–16, Cygnaeus s. 268). Avkastningen av den överlåtna förmögenheten borde användas för två sjuksängar och två barnförlossningssängar på lasarettet i Tavastehus samt enligt sällskapets prövning till allmogens uppmuntran att spara sin skog och förbättra kreatursbetet.

Genom ett 22.12.1873 daterat gåvobrev av handlanden Johan Scharlin och hans maka Anna, född Malmström, tillfördes sällskapet ett kapital av 20.000 mark, som orört skulle förräntas i femtio år (A I 69 – St § 3/16.1.1874, Handlingar 1874–76 s. 103). Därefter skulle räntan årligen utges som premier till jordbrukare av allmogeklassen i Åbo län, vilka ”med insikt och drift skött och förbättrat sitt jordbruk och därjämte väl vårdat sin skog”.

Genom testamente av 6.8.1894 överlät fröken Hildegard Eneschöld på Nuhjala gård i Vemo en betydande förmögenhet till sällskapet. Räntorna borde användas till premiering av ladugårdar inom Vemo härad och till befrämjande av kvinnlig hemslöjd där (A I 108 s. 30 och 99 – P § 8/8.11 och St § 2/30.8.1913). Testamentet delgavs sällskapet år 1913.

Samma höst gavs sällskapet genom testamente av friherrinnan Lydia Carpelan ansvaret för ett likaså betydande kapital att användas till inrättande eller underhåll av en skola eller anstalt för höjande av den finsktalande kvinnans i småbrukarhemmet duglighet (A I 108 s. 30 och 108 – P § 8/8.11 och St § 3/11.8.1913).

Genom testamente av 28.10.1929 överlät fru Fredrika Färdig till sällskapet 100.000 mark till en fond vars räntor fick fritt disponeras av sällskapet (A I 131 s. 52 – St § 5/18.10. 1936).

Kort efter kriget donerade fröken Agda Winqvist till sällskapet 30 500 mark för främjande av linodlingen (St § 16/21.2.1945).

3 Om flickors fostran och om kvinnors fostrargärning

3.1 Den grundläggande undervisningen

3.1.1 Ensamstående lärarinnor

Vid tiden för sällskapets stiftande och ännu länge därefter var det inte ovanligt att ensamstående kvinnor mot ersättning åtog sig att lära barn läsa, skriva och räkna – och kanske mer än så. Detta var något som sällskapet fann värt att uppmuntra och belöna.

År 1823 belönade sällskapet med 30 riksdaler smedänkan Maria Andersdotter i Viljakkala för att hon i tjuguet år tid hade undervisat inalles 116 barn.

Framställningen stöddes av hennes församling och dess prästerskap (D VIII 9 s. 126–130, A I 19 s. 37 b, B I 13 s. 75 och D II 3 s. 10).

Följande år belönades sjömansänkan Anna Helena Westman från Jakobstad för liknande meriter med en förgylld silversked. Hon hade undervisat också i drällvävnad (D VIII 4 s. 46–49, A I 20 s. 117 b och 54 b). – Bland hennes elever fanns också J.L. Runeberg. Skeden finns i Jakobstads museum.

3.1.2 Diskussionen om de Ahlmanska sockenskolorna

Många i sällskapetets stiftargeneration hörde till det så kallade lärostandet. Några av dem hade uppenbarligen påverkat assessor Gabriel Ahlman så att han genom sitt testamente av år 1798 överlät sin förmögenhet till sällskapet för att användas bland annat till avlönande av sockenlärare för fattiga barn i socknarna kring Tammerfors. Hur sällskapet har fyllt den uppgiften har utförligt behandlats av Erkki Lahdes i hans år 1957 tryckta avhandling *Ahlmanin pitäjänkoulut*. Där säges (s. 201): ”... tyttöjen ja poikien tasa-arvoisuudella on ollut oma merkityksensä naissivistyksemmen kehitykselle.”

Ahlmans testamente stimulerade intresset för skolfrågor och sällskapet beslöt att hos Kanslersgillet i Stockholm göra en framställning om förbättringar i undervisningsväsendet. Skrivelsen, daterad 1.11.1803, redogör för det rådande läget och dess brister (B I 1 s. 284). Varken i den föregående diskussionen eller i skrivelsen talades särskilt om flickor, men de inbegreps uppenbarligen i begreppet ”allmogens barn”.

För att få fram synpunkter på hur de Ahlmanska sockenskolorna borde inrättas utlyste sällskapet en prisfråga (A I 3 s. 104 – P § 19/1.5.1801). Två av svaren utgavs i tryck år 1804: *Om Ahlmanska Sockne-Skolornas tjänligaste inrättning*. Svaren var av Jacob Tengström och av Jacob Bonsdorff. Den senare (s. 77) dröjde vid hur viktigt det var att också flickor fick undervisning, den förre tycks ha funnit det självklart att både pojkar och flickor gick i skolorna. Bägge författarna ansåg att lärarna borde tas ur den akademiska ungdomen, vilket ju uteslöt kvinnliga lärare. Tengström fann det likväl i en fotnot (s. 9) önskvärt att som ett slags hjälplärare kunde utnyttjas ”boksynta och beskedliga personer, såsom avskedade soldater, gamla gärningsmän, änkor och andra för egentliga lantmannaarbeten mindre tjänliga inhyses-hjon”.

Lärarnas kompetenskrav sänktes, men lärarna torde alltid ha varit män. Ett undantag utgör den år 1831 avlidne läraren J.G. Busks änka Eva Sophia Spiring, som för några år efterträdde sin man (A I 26 – BU § 31.10 och P § 16 /1.11.1831).

De första Ahlmanska sockenskolorna infriade inte sällskapetets förväntningar och år 1827 skrev Böcker ett betänkande om skolorna. Det trycktes (D X 13 s. 95) och sändes till sällskapetets korresponderande medlemmar för kommentering (A I 22 – P § 6/1.6.1827). Kommentarererna införde Böcker i sin Tidning för Landthushållare. I fråga om flickors fostran och kvinnors fostrargärning ger kommentarererna mer än betänkandet.

Kyrkoherde J. Hipping i Vichtis tog fasta på Böckers önskan att mödrarna måtte bi-bringras bättre begrepp om uppfostran (Andra årgången s. 75) och berättade hur barnen vanligen lärdes läsa. I Kangasala ställde sig prästerskapet skeptiskt till en strävan att i en hast omskapa alla mödrar till bättre undervisare (Tredje årg. s. 81).

Utförligast och mest kritisk var kyrkoherden i Asikkala. Enligt honom undervisades barnen vanligen av sina föräldrar ”eller av någon bokkunnig kvinna i byalaget eller i närbelägna byar; och sådana finnes snart sagt allestädes, som gärna emot någon billig

gratifikation i spannmål eller matvaror åtaga sig denna undervisning. Sällan finnes någon mansperson befatta sig därmed” (Tredje årg. s. 99).

När sällskapet sände Böckers betänkande till kyrkoherdarna bad det dem inhämta sina ståndsbröders tankar (D VI 3 s. 82). Uppenbarligen blev betänkandet diskuterat runt om i landet. Men Böcker frånträdde sekreterarskapet redan år 1833 och under hans efterträdare Lars Arnells tid övergick diskussionen om de Ahlmanska skolorna till att gälla hur de bäst kunde tjäna lantbruksutbildningen (D X 13 s. 165).

3.1.3 Prisfrågan om sockenskolor

Vårt folkskoleväsende etablerades genom förordningen 11.5.1866 om organisation av folkskoleväsendet. Förordningen föregicks av en lång utvecklingsprocess, vilken i icke ringa mån påverkades av sällskapet.

Hösten 1854 uppställde sällskapet utan någon protokollförd diskussion en prisfråga: Huru böra sockenskolor i Finland organiseras för att motsvara ändamålet och allmänhetens rättvisa fordringar i detta avseende (A I 49 – U § 6/23.10 och P § 8/1.11.1854). Frågan fick fyra svar och sällskapet utsåg fyra kompetenta män att bedöma dem (A I 51 – U § 12/12.2.1856).

Två av svaren ställdes framom de andra (A I 51 – U § 5/8.5.1856). Det av medel ur Ahlmans fond uppställda priset om 100 rubel tilldelades Agathon Meurman och svaret fick en plats i sällskapets *Handlingar* (IV 2 s. 3–70). Också det svar som kom det prisbelönade närmast ville sällskapet ”med bifall av den okände författaren” införa i sina *Handlingar* (A I 51 – P § 11/17.6.1856). Det ingår emellertid inte där, men väl finns det i tryck i sällskapets boksamling (Bandet Diverse 39) som ”Förslag till Folkskolor och Ensaksskolor samt beskrifning om Ålands Undervisningswerk af Frans von Knorring”. – Uppenbarligen hade författaren önskat själv utgiva sin skrift.

3.1.4 Prosten von Knorrings flickskola

I fråga om flickornas fostran var von Knorrings skrift den utförligaste av prisskrifterna. Ett särskilt avsnitt ägnade han ”Folk-Skolan för Flickor”.

Det som von Knorring kallade Ålands undervisningsverk var bokstavligen hans eget verk. En redogörelse för hans första skolors tillkomst ingår i sällskapets *Handlingar* (V 4 s. 70–76) i form av T.T. Renvalls och A.G. Rindells 15.8.1859 daterade inspektionsberättelse.

Samma dag som sällskapet förklarade sin tillfredsställelse med ”den okände författarens” prisskrift föredrogs inför plenum von Knorrings brev om att han fått generalguvernörens tillstånd att öppna en ”kvinnofolkslöjdskola” (A I 51 – P § 10/17.6.1856). Brevet saknas men sällskapets svar finns i arkivet (B I 23 s. 99).

I den nyssnämnda inspektionsberättelsen redogörs det för hur tanken på flickskolan föddes och för hur skolan verkat sedan den 23.9.1856 öppnades på Finströms gård nära kyrkan. En utförligare redogörelse gav von Knorring själv 23.4.1864 (D XXIV 11 – icke diarieförda).

Sällskapet hade till en början inte ansett sig böra ta ansvar för flickskolan då det ej kunnat stöda den ekonomiskt (A I 51 – U § 8/4.4.1856 och A I 52 – U § 6/7.10.1858). Inom kort fann sällskapet emellertid en möjlighet att med anlitan av Ahlmans fond friställa medel för att stödja skolan (A I 53 – U § 3/24.9.1858). Eftersom skolan inte hade åtnjutit statsanslag hade den inte berörts av de svårigheter som vållats av kravet

att inordna de statsstödda åländska skolorna i det genom förordningar reglerade skolväsendet.

Ahlmans testamente avsåg emellertid främst Tammerforstrakten, och år 1864 ansåg sig sällskapet efter att ha öppnat en ny skola i Birkala inte längre kunna anlita Ahlmans fond för att stödja flickskolan på Åland. Detta väckte oro där och i ett 16.2.1864 daterat brev till sällskapets sekreterare Nils Henrik Pinello berättade von Knorring att ”en mängd ansedda personer” beredde en ödmjuk anhållan om fortsatt stöd för skolan. När denna anhållan nådde sällskapet hade den ett trettiotal underskrifter (D XXIV 11 – icke diarieförda). Medan aktionen på Åland pågick lät sällskapet gymnasielektorn W.E. Neovius inspektera von Knorrings skolor (Handlingar V 4 s. 68–76). Inspektör delade flickskolans bekymmer för framtiden.

För att trygga skolans framtid vände sig sällskapet till KMt med en framställning om statligt stöd för skolan (A I 5g – St § 2/12.8.1864, B I 26 s. 50). Framställningen bifölls (D I 4 s. 38 och 60–61, Handlingar V 3 s. 19) och skolans verksamhet kunde fortgå efter ett tillfälligt avbrott (A I 61 – St § 14/30.1.1866, Handlingar VI 1 s. 11 och VI 2 s. 20).

Förordningen 11.5.1866 om folkskoleväsendet medförde förändringar gällande von Knorrings skolor och stödet till flickskolan indrogs (D I 4 s. 121, A I 62 – St § 2/4.4.1867). Då var von Knorring redan halvvägs i sitt åttonde decennium (D XXIV 12 nr 55, A I 60 – St § 5/13.5.1865) och flickskolan uppgick i folkskolan. Sällskapets ansvar för skolan upphörde 1.6.1867.

In i det sista hade skolan fyllt högt ställda krav. Det hade guvernören sett vid sin inspektion (A I 62 – St § 14/19.6.1867). När sällskapet fullföljt sin övervakningsuppgift lät det KMt veta att det var övertygat om ”att den uppoffring statsverket fått för förberörda skolor vidkännas rikligen motsvarats av den nytta desamma för vårt fosterland och i synnerhet för Åland medfört” (A I 63 – St § 2/21.2.1868). Förtjänsten härav tillkom inte minst flickskolans föreståndarinna mamsell Johanna Gröndahl, och sällskapet utverkade åt henne en gratifikation om 400 mark (A I 63 – St § 6/31.3.1868, A I 64 – St § 3/5.2.1869, D I 5 s. 9 och 13, Handlingar VI 3 s. 16).

En annan medhjälpare – om än blott tillfällig – som av von Knorring fick gott betyg var Emma Irene Åström (D XXIV 12 nr 170).

Enligt von Knorrings övertygelse borde skolan inte minst fostra flickorna för kvinnans fostrarroll. Ytterligare belysning av hans syn på skolan ger följande av honom insända handlingar till sällskapets arkiv:

D XXIV

5	nr 4328	Tack för stöd 8.12.1858
6	4395	Kort om skolan 9.3.1859
	4496	” 12.11.1859
7	4560	Om fördomar mot skolan 2.2.1860
	4668 b	Examensprotokoll 5.6.1860
	4669	Inspektors berättelse 22.9.1860
	4671	Byggnadsbehov 27.9.1860
8	124	Examensprotokoll 7.6.1861
9	109	Läsårets räkenskaper
		Examensprotokoll 27.5.1862
		Omdöme om skolan 24.7.1862
		Läsårets räkenskaper
		”Vitsordstabell”

D XXIV

10	nr127	Om skolan 8.6.1863 Räkenskaper
	183	N.F. Karstens brev 20.11.1863
11	165	Om skolan 2.9.1864 ” 13.6.1864 ” 16.2.1864 Vitsordstabell 8.6.1863 Om förtälet 6.9.1864
12	50	N.F. Kurtens brev 3.4.1865
	122	Examensprotokoll 3.6.1864 Vitsordstabell 6.6.1864
	170	Om skolan 20.10.1865 J. Lundells anmärkningar 13.11.1865 Examensprotokoll 10.6.1865 Vitsordstabell 16.6.1865 Läroplan 10.6.1865 Räkenskaper 30.9.1865 Emma Åströms stilar
13	272	Examensprotokoll 1.6.1866 Vitsordstabell 30.6.1866 Räkenskaper 15.9.1866
14	30	Examensprotokoll 17.1.1867
	472	Skolornas upplösning 15.10.1867

3.1.5 Sällskapets utlåtande av år 1856

Genom sina *Handlingar* påverkade sällskapet tänkesättet hos sin över landet spridda och opinionsbildande medlemskår. Kort före lantdagsinstitutionens återuppväckande fick sällskapet en möjlighet att påverka landets lagstiftare.

Så snart Alexander II tillträtt tronen föreskrev han Finlands senat åtgärder för landets förkovran (Cygnaeus s. 419). Senaten i sin tur anmodade sällskapet att oförtövat avge ett utlåtande om vad som kunde göras gällande lantbruket och dess binäringar (D I 2 s. 130). Senatschefen L.G. von Haartman gav i ett personligt brev till sällskapets ordförande, överste Chr. L. Jägerschöld, sina synpunkter på vad sällskapet borde göra (D XXIV – icke diarieförda).

Sällskapet följde von Haartmans anvisningar och lät sakkunniga bereda utlåtandet. År 1857 förelåg i tryck *Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapets Underdåniga Utlåtande angående åtgärder till befrämjande af finska landtbruket och dess binäringar, med tillhörande bilagor*, inalles 316 sidor.

I sitt utlåtande (s. 42) efterlyste sällskapet fasta folkskolor och framhöll att folkskolan var lika nödvändig för den kvinnliga som för den manliga befolkningen. I ett bifogat betänkande framhöll den blivande senatorn Sebastian Gripenberg (s. 207) – far till Alexandra – att ”folkskolans huvudsakliga syfte borde vara att bilda dygdiga och skickliga mödrar och huskvinnor; ty det är och förblir en orubbelig sanning, att den

uppfostran som i hemmet ledes av en förständig och kunnig mor, oftast bär de mest välgörande frukter”.

Sällskapet utlät sig vidlyftigt om lärarens kön (s. 42): ”Kvinnan besitter vanligen i högre grad än mannen de egenskaper, som hos en barnalärare huvudsakligen erfordras, nämligen tålamod, ihärdighet och ordningssinne; hon äger en högre finkänslighet i avseende å det passande och anständiga och vad särskilt allmogen angår, så är hon icke i samma mån som den manliga befolkningen utsatt för frestelserna till dryckenskap; med ett ord: kvinnan lämnar en större sedlig garanti för sig såsom lärare än mannen. Att åter kvinnan uti det egentliga undervisningskallet skulle vara mannen underlägsen, i fall båda haft samma tillfälle att förbereda sig härtill, har erfarenheten ofta och längesedan jävat. Då det dessutom är av erkänd vikt att skolan bringas i så nära förening som möjligt med hemmet, kan väl ingen vara lämpligare än kvinnan att åstadkomma denna förening: endast genom henne kan hemmet liksom flyttas in i skolan. – Även är det ett högst viktigt skäl att använda kvinnor som folkskolelärare, att man då kunde hoppas att åt folkskolan vinna flera fattiga fruntimmer av bättre uppfostran, vilka skulle finna sig tillräckligt betalda med den lön, för vilken föga någon dugligare manlig lärare skulle kunna erhållas. Att den kvinnliga läraren är billigare avlönad än den manliga, är därför ytterligare en anledning att giva åt henne företrädet.”

3.1.6 Diskussionen om folkskolan vid lantbruksmötet år 1860

Ett viktigt forum för opinionsbildning utgjorde de allmänna lantbruksmötena, av vilka de fem första anordnades av sällskapet. Vid det femte – år 1860 i Fredrikshamn – upptogs den blivande folkskolan till diskussion som första fråga. Mötets diskussionsprotokoll trycktes *som Handlingar hörande till Femte Allmänna Finska Landtbruksmötet*. – Mötet leddes av Gripenberg. Det längsta diskussionsinlägget gjordes av Uno Cygnaeus (s. 31–39). Han betonade hemuppfostrans betydelse, och drog slutsatsen: ”För att reformera hemuppfostran måste insiktsfulla barnavårdarinnor och mödrar bildas, och detta kan ske endast genom tjänliga ändamålsenligt inrättade flickskolor.” Han yrkade på en flickskola i varje kommun och skisserade dess program. Såvida kommunens tillgångar det medgav borde den även inrätta en permanent folkskola för gossar.

Också von Knorring kom med ett uttalande vid mötet.

3.2 Utbildningen för arbetslivet

3.2.1 Behovet vaknar

Sällskapets stiftare hade vuxit upp under en tid då man på tal om arbetskraften fäste större uppmärksamhet vid kvinnans roll som förmerare av rikets arbetsstyrka än vid utvecklandet av hennes egen arbetsfärdighet. År 1800 diskuterade sällskapets beredningsutskott ”en förtjänt mans år 1760 uppsatta tankar om finska hushållningens uppkomst grundad på folkhopens förmerande, rätta fördelning samt handhavande till nyttiga näringsfång” (D IV 5 s. 23). Enligt honom gällde det att befordra tidiga giftermål. I det syftet föreslog han sammanskott till hemgift åt förtjänta men fattiga tjänstepigor och åt allmogens fattiga giftasvuxna döttrar. De hopbragta penningarna skulle förvaras i kyrkan och årligen utlottas för att locka fattiga karlar att bygga

hjonelag. Väl vore om också regeringen följande franske kungens exempel vid större högtidligheter i stället för att offra medel på ”prunkande festoner ville utdela så mycket av drätseln till fattigas bortgiftande”.

Sällskapet ställde sig skeptiskt till sådana tankar. Överflödigt stora hemgifter skulle blott locka till lättja och yppighet, och alltför små skulle inte locka friare (A I 2 s. 271 – B U § 4/20.6.1800).

Den grundläggande undervisning som sällskapet började med i de Ahlmanska sockenskolorna skulle ju bana vägen för inhämtande av kunskaper för yrkeslivet. Det samma var syftet med mer avancerade skolor. I några odaterade tidiga anteckningar om Fredrikshamn (D VI 3 s. 10 b) sades att i skolan där fick också flickor en undervisning som kunde hjälpa dem ”att i framtiden såsom gifta bliva bekanta med deras mäns näringssätt och att såsom änkor lyckligen kunna fortsätta stads- eller lantmannanäringssätt. De kunna alltså, bekvämare än i äldre tider, begagna sig av deras lagliga privilegier. Därhos torde de kunna lämna lediga tillfällen till arbete och förtjänst för mindre lyckligt lottade av deras kön. Hushållskonsten tycks hitills varit kvinnökönets nästan enda, dock icke ensamma yrke. Till heder för kvinnliga könet hos oss behövs här nu icke vidare någon karl (fruntimmersskräddare) för att göra fruntimmers klänningar”.

3.2.2 Utbildningen i hemslöjd

Sällskapets stiftargeneration såg en angelägen uppgift i att hjälpa allmogen till arbetsinkomst. För kvinnans del låg det närmast till hands att finna förvärvsarbete inom hemmet.

Sällskapets arkiv är rikt på material som rör den kvinnliga hemslöjden. Materialet vore värt att ägnas ett eget häfte. Uppgiften har emellertid fått anstå med hänsyn till att materialet redan har utnyttjats för två doktorsavhandlingar. Först kom Katri Laine år 1942 med *Suomen Talousseura pellavanjalostuksen elvyttäjänä 1797–1861* och tjugo år senare Pentti Virrankoski med *Myyntiä varten harjoitettu kotiteollisuus Suomessa autonoman ajan alkupuolella*. År 1994 fick den boken en fortsättning i *Käsitöistä leivän lisää*. Hithörande arkivmaterial finns i protokollserien A och i serien D XV gällande linneslöjden. I föreliggande häfte hänvisas till materialet endast då det belyser också annat än det som klarlagts i de nämnda böckerna.

När sällskapets förste sekreterare Olof Wibelius blivit landshövding i Kuopio bad han sällskapet ombestyras att han fick ett hjonelag från Nådendal till Kuopio för att där lära ut konsten att sticka strumpor (D IV 5 s. 132). Det var inte minst de sysslösa barnens arbetskraft som han ville nyttiggöra, men inte uttryckligen flickornas. Sällskapet ställde sig positivt (A I 8 s. 13 – P § 5/2.12.1805) och två systrar sändes iväg. Blott den ena kom att verka för det avsedda syftet och även hennes arbete avbröts av kriget (D VIII 13 s. 335, A I 11 s. 30 – P § 7/1.7.1811).

Början var emellertid gjord och när sällskapet efter kriget fick ett betydande statsanslag för linneslöjdens främjande och anmodades göra förslag till anslagets användande (Handlingar III s. 7 och 89) tog det fram Wibelius initiativ ”till kunniga personers inkallande från andra orter för att om linets och hampans kultur och beredning utsprida nödig kunskap”. Att inrätta spinnskolor befarade sällskapet då att skulle kräva alltför stora kostnader. År 1817 arbetade sällskapet på att finna lämpliga personer som var villiga att flytta som läromästare till orter där linhanteringen borde upphjälpas. Det visade sig svårt och planerna växte ut till att gälla en utbildningshård

(A I 13 s. 8 – P § 3/2.1.1817, A I 14 s. 53 b – P§ 1/25.4.1818). För att ta lärdom av i Sverige vunnen erfarenhet vände sig sällskapet till Wibelius och bad om uppgifter om institutet på Gårdsby i Småland (D XV 4 B s. 413).

År 1818 grundade sällskapet på Bennvik utanför Kaskö ett institut med uppgift att utbilda instruktiser i linneslöjd. Till institutets föreståndare utsågs gårdens ägare J.W. Bladh. År 1822 öppnade sällskapet en hemslöjdsskola i Åbo (A I 18 s. 20 b – P § 12/2.3.1822) och snart nog uppstod liknande skolor på olika håll, vanligen med lärarinnor från Bennvik. Som en förebild för de lokala landsortsskolorna framhölls den av prosten Martin Tolpo grundade inrättningen i Sagu. Den gjordes allmänt känd genom att hans ”Berättelse om finväfnadsinrättningen i Sagu” infördes i *Tidning för Landthushållare* (Årgång 2 s. 31–46).

Somliga framställningar om stöd för lokala skolor vann sällskapets förståelse, andra inte. Sålunda förkastades prosten von Knorrings framställning om en skola på Åland (A I 39 – U § 5/13.6.1843 och A I 47 – U § 9/16.9.1852 samt D XXIII 18 s. 208), men stöddes en snart döende skola i Uleåborg (A I 54 – U § 8/19.12.1859).

Sällskapets egen skola i Åbo undergick många omvandlingar innan den år 1923 överläts till Marthaföreningen (Cygnaeus s. 341 och 428 samt sällskapets 150-års-historik s. 152).

Anmärkningsvärd är sällskapets strävan att tillföra landet ny kunskap genom att utifrån införskriva lärarinnor. År 1829 omfattade sällskapet i princip bergsrådet Wolter Petersens förslag att inkalla en damastväverska (D XXIII 11 s. 57 och A I 24 s. 6 – P § 6/22.1.1829). Därav blev dock intet. Fem år senare beslöt sällskapet inkalla en lärarinna från Sachsen för att undervisa i att knyppla spets (A I 29-BU + SU § 2/13.3 och P § 4/1.12.1834). Tillstånd utverkades av KMt (B I 17 s. 34, D I 1 s. 137 och A I 29 – P § 2/1.11.1834). Genom förmedling av J. Opelt i Leipzig tecknades ett femårigt kontrakt med Susanna Ebert. Hennes nioåriga dotter skulle medverka vid undervisningen (A I 32 SU § 22/1.3, § 5–6 och 10/20.6.1837). Kontraktet bröts redan 1841 på grund av bägge parter missnöje (A I 34 – SU § 1/14.1.1839 och A I 36 – SU § 1/1.10.1841). Sällskapet försökte förgäves finna en efterträdare och drog slutsatsen att dess utländska kommissionär inte ville medverka till att knypplingskonsten spreds (A I 38 – U § 3/6.4.1813 och A I 39 – U § 13/15.1.1844).

Vid samma tid fick sällskapet för utlåtande från senaten ett förelag om att införa kamullgarnsspånad (A I 39 - U § 2/25.2.1844, B I 19 s. 181). Sällskapet glädde sig åt ”den arbetsförtjänst som genom en ny och lönande hemslöjd skulle tillskyndas landets kvinnor”. Samma dag som sällskapet avgav sitt utlåtande gjorde det en framställning hos KMt om att få anlita sitt linneslöjdsanslag för undervisning i skotsk mattvävnad. Sällskapet påpekade att ”vävnaden av golvmattor har i Finland länge varit idkad av arbetsklassens kvinnokön såväl i städerna som på landet, men tillverkningarna har hitintills varit av den enklaste sammansättning” (B I 19 s. 187).

3.2.3 Utbildningen i hemhushållning

J.W. Bladhs förslag

Det av Bladh på Bennvik ledda linneslöjdsinstitutet hade inte verkat länge innan han fann sig föranlåten att föreslå förändringar (D XV 4 B s. 202): ”Onekligen skulle Kejserliga Hushållnings Sällskapet förskaffa sig Finlands odelade erkänsla och många familjers tacksamhet och välsignelser om institutet förändrades till en lärdoms- och försörjningsanstalt, icke för allmogens, utan för obemedlade ståndspersoners barn.”

Bladh skildrade den svåra ställning ståndspersoners oförsörjda döttrar hade och ville ge dem utbildning för en uppgift ”såsom matmödrar och mamseller hos förmögna ståndspersoner”. I den ställningen skulle de också fostra allmogens såsom pigor tjänande döttrar. – I ingen händelse borde elevmaterialet få utgöra en blandning av pigor och mamseller. ”Vid en skola böra alla vara lika, inga företrädesrättigheter och ståndsprivilegier äga rum, ty dessa befordra avund, missämja och oordningar.”

Institutets inspektörer omfattade blott till en del Bladhs åsikter (D XV 4 B s. 194) och slöjdutskottet såg ingen olägenhet i en sammanblandning av elever med olika utgångsläge (A II 4 s. 237 – SU § 1/17.10.1821): ”En bildad person förlorar vid umgänget med en obildad intet, men den senare skall alltid därvid vinna betydligt.” Institutet hade grundats och drevs med medel ur det statliga linneslöjdsanslaget och sällskapet ansåg sig inte kunna beakta något av ändringsförslagen (B I 10 – 29.6.1822). Utbildningen i hemhushållningen nämndes därefter inte explicit i framställningar om institutet.

När institutet hade utbildat ett tillräckligt antal lärarinnor och stod inför sitt slut tog Böcker fasta på Bladhs gamla förslag (D XV 1 B s. 70) om att ge ståndspersoners döttrar utbildning (A I 20 s. 7 – P § 9/24.2.1824 – bil.). Förslaget nämndes med förståelse i sällskapets till KMt avgivna redogörelse för linneslöjdsanslagets användning under år 1823 (B I 12 nr 1606 – 11.9.1824), men sällskapet ansåg sig inte heller nu kunna anlita anslaget för detta ändamål (B I 12 nr 1132 – 10.6.1824) och förslaget fick förfalla.

Sebastian Gripenbergs förslag

Tanken på att ge ståndspersoners döttrar utbildning i yrkesmässig hemhushållning fördes åter fram år 1856 i sällskapets av senaten inbegärda utlåtande om vad som borde och kunde göras för lantbrukets och dess binäringars upphjälpande. Nu gjorde Sebastian Gripenberg sig till tolk för den (s. 272). Han ansåg att landet behövde ”en skola för hushållerskor, ämnad huvudsakligast för fattigare fruntimmer av ståndspersonsklassen, där de kude få lära allt vad till en matmoders åligganden höra kan, således ock ladugårdsskötseln”.

I sitt betänkande (s. 205) framhöll Gripenberg att ”dessa fruntimmer kunde och borde därjämte hava uppsikten över hela den inre hushållningen, som nu ofta ledes av unga oerfarna matmödrar, vilkas hela bildning mera gått ut på att bereda dem en plats i salongen än att såsom blivande värdinnor och husmödrar på landet gagna samhället”.

Efter det femte allmänna lantbruksmötet år 1860 visade det sig svårt att få tillstånd att anordna ett nytt möte. För den skull började sällskapet diskutera allmänna frågor vid sina plena (Handlingar V 1 s. 38). Vid höstplenium 1862 diskuterades frågan hur arbetarklassens sedliga förbättring och ekonomiska välstånd bäst kunde främjas. Inledningsanförandet (A I 57 – P § 1/3.11.1862 – bil.) hölls av Gripenberg, nu senator. Han utgick ifrån konstaterandet att det samhället främst behövde var dygdiga och förståndiga mödrar. ”Välorganiserade folkskolor, förutsättande att sådana komme att inrättas även för flickor, kunna visserligen uträtta mycket gott”, men inte tillräckligt, ansåg Gripenberg och fann att något måste göras för flickornas bildning efter det de i mycket unga år genomgått folkskolan.

Gripenberg kom också med ett åtgärdsförslag: ”Inom varje församling utses vart tredje eller femte år en kommitté av så kallade curatorer, vid vilkas val ingalunda bildade kvinnor borde förbigås. Åt dessa skulle ombetros att vaka över ungdomens, men i synnerhet flickornas av den arbetande klassen moraliska och intellektuella ut-

bildning, en bildning åsyftande directe kvinnans egentliga bestämelse, dess åligganden och förestående ställning i samhället. Curatorerna vidtaga mått och steg om att åt flickorna meddela klara och enkla upplysningar.” Gripenberg angav också vad upplysningarna borde gälla samt framhöll att ”det borde ingalunda nekas även gifta kvinnor att övervara dylika föreläsningar”.

Diskussionen ledde inte till åtgärder från sällskapetets sida. Sällskapet kom likväl att tjäna den också till vuxna kvinnor riktade upplysningen då det på förslag av lektor E.T.F. Reuter ett årtionde senare upplät sin sal för föreläsningar för fruntimmer (A I 68 – St § 1/18.10.1873, A I 69 – St § 23/4.9 och § 3/ 16.10.1874 samt A I 70 – St § 9/8.1.1875). – Verksamhetens syfte och utformning klarlades av Reuter i en polemik i *Åbo Underrättelser* för 6.10.1875.

Sällskapetets utlåtande år 1887 om hushållsskolor och senare åtgärder för enskilda skolor

År 1887 anmodade Jexp. sällskapet att utlåta sig om guvernörens i Åbo och Björneborgs län förslag om hushållsskolor (A I 82 s. 89 – St § 6/15.4.1887 – bil.). Utlåtandet baserades på en av sällskapetets sekreterare Ernst Rönnbäck företagen studieresa i Skandinavien (A I 82 s. 181 – St § 8/30.12.1887 – bil. och *Handlingar* 1887 s. 63–71). – Guvernörens förslag om statliga hushållsskolor fick emellertid förfalla.

Konkreta resultat fick däremot sällskapetets åtgärder för hushållsutbildning i dess egen skola med Ahlmans namn, likaså sällskapetets stöd för andras initiativ till sådan utbildning. För närmare uppgifter härom hänvisas till häftet nr 29 om lantbruksutbildningen.

3.2.4 Utbildningen inom husdjurs- och trädgårdsskötseln

Inom det hos oss helt dominerande familjejordbruket har det inte funnits någon klar gräns mellan kvinnans insats inom hemhushållningen och hennes arbete i ladugården och i trädgården. Sålunda kommer det sig att det sällskapet har gjort för att främja hemhushållningen delvis har behandlats i denna series tidigare häften nr 29 om lantbruksutbildningen, nr 22 om lantbruksrådgivningen och nr 15 om hortikulturen.

Som ett gränsfall mellan hemhushållningen, husdjursskötseln och trädgårdsskötseln ser man ofta biskötseln eller biodlingen. År 1896 föreslog bankdirektör V. Forselius att sällskapet skulle bereda en för uppgiften kompetent person, man eller kvinna, tillfälle att utomlands utbilda sig till lärare i biskötsel (A I 91 s. 130 – St § 10/13.12.1896 – bil.). Han ställde också medel till förfogande för ändamålet och sällskapet utsåg fröken Hanna Lundell från Kiukais till stipendiat (A I 92 s. 109 – St § 3/ 20.5.1897). Hennes brev från studieresan finns i arkivmappen D XXIV 45 och hennes reseberättelse infördes i sällskapetets *Handlingar* (1897–98 s. 94 och 191–203). Hennes kurser i biskötsel kunde dock inledas först år 1899 (A I 94 s. 48 – St § 20/24.2.1899 och *Handlingar* 1899 s. 45 och 166–172). Verksamheten upphörde i brist på kursdeltagare (A I 96 s. 120 – St § 15/22.5 1901 och *Handlingar* 1900 s. 84).

4 Om kvinnans jämställdhet i arbetslivet

4.1 Inom gårdsbruket

Sällskapet år 1798 tryckta plan till sockenbeskrivningar upptog frågor också belysande kvinnans deltagande i arbetet inom lantushållet och om arbetskraftens avlöning. Sockenbeskrivningarna blev många, men uppgifterna om kvinnans arbete få.

År 1799 gav C.G. Mether i sin beskrivning över Padasjoki (D VII 3 s. 27) uppgifter som gör det möjligt att jämföra pigors och drängars lönevillkor. Detsamma gjorde M.V. von Törne följande år i fråga om Loppis (D VII 7 s. 80 b).

I ett år 1807 till konungen riktat utlåtande om länsslöjden framhöll sällskapet: ”Bägge könen och alla åldrar kunna därmed sysselsättas, och kvinnokönet, som i Finlands inre trakter deltagar i alla karlsysslor, såsom plöja, slå, skörda o.s.v. torde på samma sätt som i Norrland erhålla karlarnas biträde i denna slöjd, i den mån den blir lönande.” (Handlingar III s. 76)

I mitten av 1810-talet insamlade sällskapet genom två utsända resande uppgifter från Vasa län och från Finlands nordligare delar. De två var Böcker och Henrik Deutsch, provinsialläkare i Torneå.

Böcker reste i Vasa län och fäste sig där vid ”den stora del kvinnan uti Lillkyro och Storkyro tager uti utearbetet” (Underrättelser 2/1821 s. 4). Förklaringen fann han dels i den omfattande tjärbränningen, dels i den brist på män som de återkommande krigen lett till, särskilt i Österbotten

På tal om den särskilt i Närpes och Pedersöre stora barndödligheten nämnde han som en förklaring mödrarnas osed att i stället för att amma sina barn låta dem suga ofta surnad komjölk ur nappförsedda kohorn, ett missbruk som härledde sig ”från de tider då kvinnan var nödsakad att delta i mannens arbete” (Underrättelser 3/1823 s. 22).

Deutschs resa gällde det nordligaste Finland. Hans berättelse infördes i sällskapets *Handlingar* (III s. 263–408). Om kvinnans arbete nämnde han att ”slåttern förrättas även av kvinnfolket, som i de östra socknarna jämväl befattar sig med åkerplöjning, då manfolket är sysselsatt med tjärbränning” (s. 207). ”En dräng njuter i lön och underhåll minst 200, en piga 150 rubel banco assignationer” (s. 407).

Vid samma tid meddelade B.J. Aminoff från Karkku att dikandet mest överläts åt kvinnor och att karlar och kvinnor skötte slåttern. Karlarna vässade såväl sina egna som kvinnornas liar (Underrättelser 7/1817 s. 41).

Ännu galantare var man uppenbarligen i Joutseno, därifrån kyrkoherde Brunow samtidigt berättade: ”Ibland märkvärdigheter förtjänar nämnas att det vackra könet uti denna församling, mer än annorstädes, njuter uppmärksamhet och lindring. Det tyckes att var och en här gifter sig endast för sitt höga nöjes skull och för att få sig en som tager egendomen i besittning och bär dess namn och minne till eftervärlden.” (Underrättelser 5/1816 s. 71)

År 1822 insamlade sällskapet uppgifter genom ett främst till prästerskapet riktat cirkulär (D V 11 s. 24). Av cirkulärets numrerade frågor gällde nr 21–23 arbete och löner. Svaren infördes i sällskapets Underrättelser. De socknar från vilka hithörande uppgifter finns är från söder till norr följande:

Kimito	Underrättelser	5/1824 s. 11
Sagu	”	4/1824 s. 10–12
Nykyrka (Viborgs län)	”	4/1824 s. 48
Valkjärvi	”	6/1824 s. 13
Kemis	”	8/1826 s. 67–68
Ruokolax	”	6/1824 s. 18
Laukas	”	4/1824 s. 24
Libelits	”	6/1824 s. 26
Idensalmi	”	5/1824 s. 48
Karleby	”	6/1824 s. 6
Paldamo	”	4/1824 s. 34
Ijo	”	4/1824 s. 43
Pudasjärvi	”	6/1824 s. 22
Utsjoki	”	8/1826 s. 53

De flesta rapportörer var ordknappa. Ett undantag var prosten Martin Tolpo i Sagu. Hans uppgifter må därför här återges ordagrant:

”Om hushållningen i Sagu socken,
av herr prosten Martin Tolpo
22:o Kvinnoarbeten

Uti och vid jordbruket äro blott de lättaste, såsom torvhackning på åkern, eller så kallad klubbning, gödselns kringbredande, den nedkörda mullens uppkastning utur åkerdiken, lövbrott, höräfsning, ogräsplockning ifrån vårsädesåkern, kummininsamlingen, nästan hela potatoeskulturen, utom plöjning; men outhärligast och fördelaktigare än karlarna äro de med handskäran vid skörden (och ritrösken) där en färm kvinna anser sig ovärdigt att upphinnas av en karl. Däremot skulle mannens förmånsrätt anses förfelad, om kvinnan skulle dika, plöja, föra lian eller hugga ved m.m. Att ock kvinnorna här hava anlag därtill, bevises ofta där behovet fordrar. Någon gång ser man den kvinnliga handen föra plogen, lijan och även yxan med mycken fördel, oftare pålassa gödsel, hacka granris, fiska och föra lass; dock alltid som nödfall. Lättheten vid omväxling av så många befattningar utom huset, och mångfaldigheten av kvinnoysslor inomhus, är den som härvid icke kan undgå att mest frappa; och synes övertyga, att mångslöjd är nödvändig för kvinnans gladare liv. Icke utan förundran har jag ofta betraktat vid de svåraste arbetsansträngningar, blotta ombytet av arbete, bibehålla hos kvinnorna den muntra glättighet, som man icke sällan saknar i sällskapssamlingar för glädjen. Att se bondedottern om morgonen tidigt, kraftigt svänga den tunga slagan vid trösken, med munterhet nedkasta kärvarna utur den pinande riehettan, och överdammad renvanna säden m.m. några timmar därefter, snyggt omklädd brodera vid sybågen, är icke utan intresse.

Vid gräftningar på beting och ackord, är spannmålstorparens hustru gemenligen följaktig och upphinner icke sällan, ja övergår mannen i förtjänst, ehuru hennes huvudsakliga omtanke bevakar sina små barn, som jollra i gräset. Utöver allt detta åligger kvinnan ensidigt all vård om inre hushållning och kreaturen, såväl till skötsel som utfodring, efter tillgångarna. Deras lätta hand skall avväga, deras ögon avmäta de givor som äro nödvändiga för vart och ett efter deras ålder och tillstånd. Med avkomsten av kreaturen, jämte sin spånad och vävnad, måste kvinnorna besörja alla penningeutgifter; vilket ock skedde ganska ordentligt, så länge handeln på Stockholm

var livlig, och medförde alltid betydligt överskott till snygghet och flera levnadsbekvämligheter. Samma sak åligger kvinnorna ännu, men med större svårighet, sedan svenska handeln upphört, så att nu måste brännvinstillverkningen tagas till hjälp för penningbehovet, vilken åtgärd hos flera urarta till olyckligt bruk med krögeri och egen njutning; varav man föga visste de forna peningerika tiderna. Säden förslår föga över brödföda och andra nödiga spannmålsutgifter.

För inre bestyret och snyggheten lämnas dem om somrarna ingen annan tid, än då karlarna vila, och det oaktat råder en märkbar snygghet hos de flesta, och själva boningsrummen uppskuras åtminstone till var helgdag, om det ock vore genom nätterna. Så utgör här kvinnan, ehuru underordnad och obemärkt, själva livskraften för samlivet, och torde rätt behandlad, så vara överallt; ty onekligen grundlägges all sann bildning i den inre husliga kretsen, och här är kvinnan den rätta sällhets eller måhända någon gång olyckskällan allt efter som hon behandlas!”

Vid samma tid skrev Böcker om de välgörande följderna av att män och kvinnor gemensamt deltog i arbetet. I en almanacksuppsats år 1826 ”om arbetet såsom grunden till förmögenhet” ivrade han för linneslöjden och hänvisande till andra länders erfarenhet framhöll han hur den verkade välgörande på folkets hyfsning: ”Då en sådan slöjd kommer rätt i gång sätter den alla krafter i rörelse; bägge könen taga lika del uti varje gren därav; många arbeten, som förut blivit utträttade av kvinnor, förrättas av män och gossar; den inbördes fördragsamheten och tjänstfärdigheten bliva fullkomnade och med detsamma fullkomnas även människan till mildare lynne och seder, bättre skick i sitt yttre väsende och större livlighet uti alla sina företag. Hennes önskningar och nöjen taga en annan vändning och i stället för det vederstyggliga fylleriet och de med detsamma följande stormande nöjen, slagsmål och brott, komma sinne och känsla för ädlare nöjen, milda seder och andra den hyfsade människans dygder.”

4.2 Som företagare utanför gårdsbruket

När institutet på Bennvik var i full gång vände sig sällskapet till KMt med ett underdånigt betänkande om medlen till linneslöjdens befrämjande i Finland och om omorganisation av institutet (B I 9 nr 780 – 25.4.1821). I ett bifogat förslag till reglemente för institutet ägnades avdelning IV åt utlärda elevers förmåner. Dess § 3 lydde: ”En vederbörligen utlärd elev äger bosätta sig på egen hand, utan att de för övrigt emot lösa kvinnor gällande författningar måga emot henne användas, men denna förmån förloras genom ett bevisligen oanständigt leverne.” I betänkandet föreslogs vidare att de utdimitterade skulle ges företräde vid anställandet av lärarinnor vid spinnhus och allmänna inrättningar, samt törhända befrias från mantalspenningar.

Framställningen om de utgångna elevernas rätt att fritt bosätta sig och driva sitt yrke beaktades av KMt (D I 1 s. A I 18 s. 105 – P § 2/ /7.12.1822) i ett rescript till sällskapet 4.9.1822 och i ett cirkulär med samma datum till landshövdingarna.

Åtta år senare fann sällskapet skäl att utverka enahanda förmåner åt elever som med framgång genomgått dess slöjdskola i Åbo (A I 25 s. 116 och 17 b – SU § 5–6/19.2 och P § 17/28.4.1830). Denna gång ansåg sällskapet det likväl inte lämpligt att rättigheterna skulle beviljas generellt, utan från fall till fall. Sökande borde för landshövdingen förete sällskapets betyg och ”styrka att de fört en oförvitlig och anständig vandel efter det de från skolan skilt sig” (B I 15 s. 21). Också nu bifölls sällskapets framställning (D I 1 s. 131). Utgående elev fick sällskapets rekommendation och anvisning att vända sig

till landshövdingen i det län där hon ville bosätta sig (B I 15 s. 102 b).

Grundligast kom sällskapet att överväga frågan om kvinnans jämställdhet i förvärvslivet när det år 1856 utarbetade sitt utlåtande om åtgärder för lantbrukets främjande. Där (s. 24) tog det upp näringsfriheten och framhöll inledningsvis: ”Humanare bestämmelser angående villkoren för laga försvar, vilande på principerna av varje även den ringaste människas värde såsom sådan, och av hennes okränkbara rätt att med ärligt näringsfång sig försörja är det som numera av lagstiftningen fordras.” Därefter drog sällskapet i 11 punkter slutsatser av denna grundtanke. Tre av dem talade om respektive änka och fränskild hustru, ogift kvinna som uppnått minst 35 års ålder, gift kvinna. Punkt 6 jämställde man, änka och ogift myndigförklarad kvinna när det gällde rätt att grunda verkstad för hantverk.

I ett förslag till fabriks- och hantverksstadga för städerna framhöll sällskapet under punkt 15: ”Gift kvinna, änka, lagligen fränskild hustru samt ogift kvinna över fyrtio år ävensom yngre ogift kvinna som blivit myndig förklarad, äge samma rätt till hantverks- och fabriksrörelse som mansperson, likväl vad gift kvinna angår, att mannen sådant tillåter och för hennes förbindelser ansvarar.”

Utlåtandets ställningstaganden i frågan om kvinnans jämställdhet tycks inte ha föregåtts av någon sammanjämkande diskussion. Av de sakkunniga som hörts innan behandlingen vidtog framhöll förre Mustiala-läraren G.R. Fock (s. 196): ”Lättheten för ogift kvinna att vinna laga försvar, såsom liberalismens förfäktare förorda, under yrkande att ingen må hindras i valet av fri arbetsverksamhet, synes visserligen vid ett flyktigt betraktande såsom rättsenligt, men vid närmare granskning torde dock inses att kvinnan liksom varje samhällsmedlem, bör underkasta sig den högre ledning, som statsmakten – mångsidigare än hon själv – borde kunna inse henne varaktigt nyttigt.”

5 Sällskapets belöningar

Redan under sitt första år började sällskapet offentligt utdela belöningar, dels för att visa sin erkänsla, dels och främst för att fästa den allmänna uppmärksamheten vid sporrande föredömen och uppmuntra till efterföljd. Belöningsärendena i sällskapets arkiv belyser i många fall också kvinnors verk och villkor – och männens syn på dem.

Belöningarna har varit av olika slag och utgivits enligt bestämda principer. Under tidernas lopp har det emellertid skett gränsförskjutningar så att gamla belöningsformer fått ny användning eller förlorat tidigare användningsmöjligheter. När belöningarna omnämns vid stadgeändringar tycks bestämmelserna snarare fastslå vad utvecklingen lett till än dra upp nya riktlinjer.

Arkivets handlingar gällande belöningsärenden har förtecknats i tidigare häften i denna serie. Senare i detta häfte ges en förkortad förteckning, kompletterad med i tidigare häften obeaktat material gällande föredömliga gärningar utanför lantbruket. – Några belöningar gällande hälsovården omnämns endast i häftets avsnitt om denna.

5.1 Belöningsmedaljen för förtjänster om sällskapet och dess syften

Tidigt beslöt sällskapet skaffa sig en belöningsmedalj (A I 1 s. 36 – P § /2.4.1798) att utges som belöning för svar på prisfrågor. Medaljen bar konungens bild. När sällskapet blev kejserligt blev också medaljens bild kejserlig. För att möjliggöra en gradering

instiftades med kejsarens tillstånd år 1844 en mindre medalj. Så snart Finland blivit självständigt fick monarkens bild på medaljerna vika för det finska lejonets och de nya medaljerna gjordes större än kejsartidens. År 1947 infördes ytterligare en medaljstorlek mellan de två tidigare.

Det ursprungliga syftet att med medaljerna belöna prisskrifter vidgades mycket snart så att medaljen gavs som uttryck för sällskapets erkänsla för förtjänster om sällskapet och dess syften. Med tiden har allmänna medborgerliga meriter kommit att väga allt tyngre vid utgivandet av sällskapets högre utmärkelsetecken.

Det har aldrig funnits formella hinder för att ge medaljen åt kvinnor. Detta tycks ha varit självklart för sällskapets stiftargeneration, men småningom fördunklats. När professor Gabriel von Haartman år 1800 föreslog att prostinnan Weman i Kimito skulle belönas med medaljen för att hon genom att ympa skyddat tiotal barn mot smittkoppor, väckte det ingen diskussion (A I 2 s. 87 – P § 2/1.5) och då fröken Hedda Nordenskjöld år 1819 för liknande meriter tilldelades medaljen sades i foljebrevet att sällskapet ”efterlevande föreskrifter i dess stadgar” tilldelat henne sällskapets medalj för medborgerliga dygder (A I 15 s. 52 b – P § 15/7.5.1819 och B I 7).

De här två kvinnorna var ståndspersoner. Redan år 1805 fick också en allmogekvinna, bondehustrun Chatarina Kamunen från Kalajoki, samma medalj. Hon hade utmärkt sig inte bara genom att ympa, utan även genom linnespånad (A I 5 s. 245 – BU § 2/13.4.1803 och A I 7 s. 60, 164 och 118 – P § 11.3/1.5, BU § 4/26.3 och P § 2.9/2.9.1805). Hon hade uttryckligen önskat sig en penning att bära på bröstet och sällskapet ansåg det angeläget att hennes belöning inte förväxlades med de medaljonger som gavs för trogen tjänst. När principerna för belöningarnas utgivande småningom hade fått hävd, skulle hon troligen fått en annan belöning.

Också för kvinnliga ståndspersoners förtjänster om sällskapets eller samhällets bästa förblev medaljen så ovanlig som belöning att författaren till sällskapets 150-årshistorik framhöll plenum 22.10.1943 som märkligt därför att sällskapet ”då likställde kvinnan med mannen genom att åt tvenne förtjänta företrädare bland dem överlämna sin medalj”. Stora medaljen i silver tilldelades då rektorn för Högvalla, riksdagsledamoten Elsa Bonsdorff. Hennes kollega på Högvalla Runa Melander fick den mindre medaljen. – Då hade man glömt att föredömliga kvinnor av olika stånd hade erhållit sällskapets medalj redan under kungens och under vår förste kejsares tid.

När 2000-talet gick in hade inalles blott ett knappt tiotal kvinnor tillerkänts något av sällskapets högre utmärkelsetecken.

5.2 Belöningar till uppmuntran av flit och idoghet hos allmogen

När det gällde att förmå allmogen att tillägna sig något nytt litade sällskapet främst till exemplets makt. För att få fram sporrande föredömen ur allmogens egen krets utfäste det sig i ett 1.3.1798 daterat tryckt meddelande ”Til Finska Allmänheten” att offentligt utge belöningar för i meddelandet uppräknade arbeten (D II 1 s. 2 b). Först nämndes olika åtgärder för hemmanets förbättrande. Därefter utlovades belöningar för dem av kvinnokönet, som utmärkt sig i spånad och vävnad.

I ett tillägg i konceptet till meddelandet säges (D II 1 s. 4): ”Att till dygdiga och ädelmodiga gärningar uppmuntra finska allmänheten är väl icke sällskapets egentliga föremål. Dock synes sällskapet icke kunna undgå att därvid fästa ett uppmärksamt öga.” Värda belöning var ”gärningar vilka utmärka synnerlig skicklighet, oförskräckt

mod och ren människokärlek”. Sistnämnda utfästelse kom snart att tillämpas också på sådana gärningar som gällde hälsan och undervisningen.

År 1815 omarbetade sällskapet sitt meddelande och införde det i *Åbo Allmänna Tidning* (nr 69–70). Nu hänvisades på tal om kvinnoslöjden till den premiering som sällskapet inlett med anlitande av statsmedel. Denna var på intet sätt könsbunden och förbigås här. Likaså beaktas i detta häfte inte de premieringar av olika slag som sällskapet senare verkställt för att främja särskilda hushållsgrenar.

Enligt meddelandet av år 1798 skulle belöningarna utgå kontant eller i form av silverföremål. Det gick en tid innan förfaringssättet stadgades. Därunder hände det sig att sällskapets tidigare sekreterare Olof Wibelius som landshövding i Kuopio själv råddigt i sällskapets namn delade ut belöningar som han ansett lämpliga för sådant som han funnit värt att belöna. Värda att belöna var kvinnor lika så väl som män. Belöningarna var ju avsedda att väcka uppmärksamhet och skulle därför bäras så att de syntes. Sålunda fann Wibelius det lämpligt att belöna kvinnor med mösstyg, silverbröstbriskar och fingerringar. Troligen avsågs huvuddukar och broscher (A I 7 s. 13 – P § 7/1.12.1804, B I 1 s. 507). Belöningarnas överlämnande kungjordes i god tid och gavs uppseendeväckande former, såsom sockenstämmoprotokollen visar (D V 14 s. 115, 127–139).

Snart nog blev medaljen den högst värderade belöningen för föredömen bland allmogen. När ståndssamhället småningom uppluckrades försvann begreppet allmoge och sällskapet upphörde utan något beslut i saken att utdela ”belöningar till uppmuntran av flit och idoghet hos allmogen”.

5.3 Belöningar för långvarig och trogen tjänst

Sedan år 1799 utdelar sällskapet på arbetsgivarens framställning och bekostnad belöningar för långvarig och trogen tjänst. Dessa belöningar har ägnats ett eget häfte, nr 17, i denna serie. Behandlingen av hithörande ärenden ger i många fall en klar bild av synen på könsens jämställdhet.

Belöningarna var från början av olika slag: för män ett hattband av silver, för kvinnor en medaljong i silverked. Bägge kunde ersättas med ett värdeföremål med inskription.

Hattbandet började snart framstå som otidsenligt. År 1823 vände sig sällskapet till KMt med en framställning om att få ersätta det med en penning att bäras i grönt band på bröstet (B I 11 s. 103). Samma belöning ville sällskapet ge kvinnliga trotjänare: ”Ävenså torde till kostnadernas besparande och för sin större skönhet samma tecken få utdelas åt trogna tjänarinnor.” Svaret blev nekande (D I 1 s. 121). Medaljer var förbehållna annorlunda meriter.

Sällskapet tillät sig likväl att ersätta hattbandet med ett hattspänne och samma spänne fick av kvinnor bäras på bröstet (A I 22 s. 118 b – BU § 6/30.5.1827). Trots att spännets utseende förbättrades redan år 1830 ansågs det inte länge motsvara tidens smak. Från början av år 1845 fick belöningssmycket ny utformning, men bars fortfarande av män som ett hattspänne och av kvinnor som medaljong (A I 38 – U § 9/12.10.1843 och A I 39 – U §2/21.11.1843).

Kort efter Alexander II:s trontillträde vände sig sällskapet till KMt med en framställning om att få belöna trogna tjänare med en silverbrosch enligt bilagd ritning (B I 23 s. 24). Ritningen finns inte i arkivet. Framställningen bifölls (D I 2 s. 124). Kvinnor och män bar samma hederstecken (Handlingar IV 3 s. 4). Vid förstkommande

stadgeändring 1863 fick belöningarna en plats också i stadgarna (§ 4–5). Könen blev alltså i princip likställda. Utan någon protokollförd diskussion belönades likväl kort efter stadgeändringen en stalldräng med medalj i stället för med hederstecknet (A I 59 – P § 11/23.2.1864); förfarandet blev inte något undantag.

I stadgarna av år 1892 (§ 71–72) sades att tjänstehjon kunde beviljas medalj i silver eller brons eller hederstecken i silver eller värdeföremål med inskription, ”dock med iakttagande ... därav att kvinnliga tjänstehjon icke kunna erhålla medaljer”.

Ett par år senare besteg Nikolaj II tronen och sällskapet skyndade sig att utverka rätt att modernisera sina belöningar (B I 34 nr 342/1895, D I 9 s. 1). För första och enda gången fick dessa nu en plats i Finlands författningssamling (3/1896).

Till kejsartidens slut förblev medaljen förbehållen män. När Finland blev självständigt ändrades sällskapets hederstecken, men ännu i stadgarna av år 1930 sades uttryckligen (§ 23) att kvinnliga arbetare inte kunde erhålla medalj. Då hade hedersstecknet redan fallit ur bruk som belöning för manliga trotjänare. Så sent som inför sitt 150-årsjubileum beslöt sällskapet att helt slopa hederstecknet och att också kvinnliga trotjänare skulle belönas med medalj (A I 140 s. 52 – St §19/9.1.1947).

Inte bara vid bestämmandet av belöningsformen, utan också vid bedömandet av belöningsgrunderna var könen länge icke-jämlika. En förutsättning för att belönas var att man tjänat minst tio år hos samma arbetsgivare (A I 22 s. 118 b – BU § 6/30.5.1827, Stadgarna 1892 § 72). År 1834 nämndes nio år. Det året tog sällskapet ställning till frågan vid vilken ålder en tjänare, som vuxit upp hos sin arbetsgivare nära nog som fosterbarn, borde anses ha inträtt i tjänst (A I 29 – P § 5/1.11.1834). Ärendet aktualiserades då kapten G.M. von Fieandt föreslog belöning åt sin 23-åriga piga för femton års tjänst. Nu bestämdes att tjänsteåren i sådana fall skulle beräknas från det att kvinna fyllt 15 år och man 18 år.

Troheten kunde ta sig uttryck också på annat sätt än i långvarig tjänst. År 1810 belönades mamsell Renata Nummelin på Vittis prästgård på prostens bekostnad med en förgylld medaljong för att hon vid en eldsvåda på prästgården ”ehuru i början av denna händelse sårad, likväl med utmärkt nit och berömlig ordning föranstaltat om bärgningen av den lösa egendomen” (A I 11 s. 35 b – P § 8/15.10.1810, C I 2 s. 369, Redogörelse 1810– s. 14).

Svårt kunde det vara att bedöma när den till belöning föreslagna uppfyllde det vid belöningsens instiftande uppställda villkoret att belönande kunde äga rum ”utan kränkning av sällskapets värdighet”. Ansökan om belöning måste åtföljas av frejdebevis. Om beviset när det rörde kvinnan upptog en macula, gällde denna vanligen lönskaläge. Sådant är ju svårt att påvisa annat än i fall med följder, och även då svårt för mannens, inte för kvinnans del. Rättvisekraven väckte diskussion i mitten av 1800-talet.

När major F. af Forselles anhöll om belöning åt sin piga, som enligt honom sedan barndomen varit i hans tjänst och hela tiden iakttagit ett gott uppförande, påpekade Arnell som föredragande av ärendet att frejdebeviset upptog oäkta barn (A I 41 s. 85 – U § 5/2.9.1846). Själv tillstyrkte han belöning och påpekade att sällskapet inte tidigare fäst avseende vid liknande anmärkningar. Ärendet gick till omröstning. Rösterna föll fem mot fem. Ordföranden S.W. von Troils röst avgjorde och det blev avslag. Protokollet anger hur envar röstade. Därefter säges att man enhälligt beslöt att ”kvinnspersoner, vilkas betyg utvisa att de framfött oäkta barn, icke borde av sällskapet erhålla någon offentlig utmärkelse”.

Redan följande år gavs belöningen åt en dräng som undergått enskild skrift för lägersmål. Nu röstade von Troil för (A I 42 s. 104 – U § 7–8/24.11.1847). År 1864 hade han mognat till att citera ”den som oskyldig är, han kaste första stenen” och

anmälde avvikande mening när en för sin vandel prisad piga med oäkta barn förvägrades belöning (A I 59 – P § 7/16.9)

Tjugu år efter sitt principbeslut av år 1846 var också styrelsen mogen för ställningstagandet att lägrad kvinna kunde belönas för trogen tjänst om hon annars gjort sig känd för en hedrande och oförvitlig vandel (A I 62 – St § 4/6.12.1867). Beslutet stod fast när det fem år senare väckte opposition och diskussion (A I 67 – St § 6/14.2 och P § 7/27.2.1872). Två oäkta barn ansågs likväl vara mer än sällskapets anseende tålde (A I 67 – St § 7/26.2.1872).

6 Belönade kvinnliga föredömen

6.1 I folkkostens förbättrande

Bland de gärningar som sällskapet i sin kungörelse av år 1798 utfäste sig att offentligt belöna nämndes inte uttryckligen sådant som var ägnat att främja folkhälsan. Omtanken om den kom likväl mycket snart och för en lång tid att nära nog dominera sällskapets verksamhet.

Folkhälsan var nära beroende av folkkosten, och inte sällan av rena näringsbristen. För att avhjälpa näringsbristen och förbättra kosten ville sällskapet i akuta fall lära folket använda nödbrödsämnen och på längre sikt att odla och mångsidigt utnyttja potatis.

År 1802 belönade sällskapet smedsänkan Lisa Johansdotter från Alakylä i Nousis med tio riksdaler för hennes föredömliga sätt att följa sällskapets anvisningar om nödbröd (D VIII 1 s. 195, D VIII 2 s. 55, A I 4 s. 313 och 200 – BU § 7/30.7 och P § 11/1.10.1802, Dagboken 1802 s. 23). För enahanda förtjänster belönades följande år kyrkvärdsdottern Stina Tuuri från Kaivola by i S:t Bertils med en silverhalsked med medaljong (D VIII 1 s. 280, A I 5 s. 194 och 301 – P § 8/15.10 och BU § 6/8.10.1803, Dagboken 1803 s. 175).

År 1804 befanns tre kvinnor värda belöning. Torparhustrun Margareta Malmström från Bondarby i Kyrkslätt hade livnärt sin familj med islandsmossa och kålrotsblad och belönades med tio riksdaler (D IV 4 s. 321, A I 6 s. 71, 117 och 234 – P § 10/1.3 och § 13/1.5, BU § 5/12.4.1804). I Tammerfors hade samtidigt skomakareänkan Ulrica Dahl som den första på orten bakat bröd av potatis, även om den varit frusen, och mamsell Charlotta Laurén bakat och salufört potatisbröd. Änkan belönades med sex riksdaler och mamsellen med medalj (D V 5 s. 41–47, D VIII 2 s. 82–83, A I 6 s. 119 – P § 20/1.5.1804).

Bland de av Wibelius självrådigt belönade kvinnorna fanns sådana som föredömligt infört potatisen i sin hushållning. I Juga belönades nämndemannen Henrik Wäryynens hustru Anna Lehtikoinen och bonden Matts Kokkonens i Vuokko by hustru Margareta Nykyri med ett mösstyg och en förgylld silverring (D V 14 s. 115 och 129). I Kiihtelysvaara belönades nämndemannen Lars Eronens från Huhtilampi by hustru Regina Erotar med ett mösstyg av siden och nämndemannen Olof Wänskäs från Pelo by hustru Anna Sivotar med en förgylld silverbröstbrisk och ring (D V 14 s. 99, 115 och 131).

I Kides belönades bonden Olof Rouvinens hustru A.N. Neiglick med en silverhalsked med medaljong (D V 14 s. 115, 134–135) och i Tohmajärvi bondehustrun Margareta Wesander från Lillilä med en förgylld silverbrisk samt bondeänkan Margareta Sohlman med en halsked av silver (D V 14 s. 115, 127, 128 och 138).

I Nilsia tilldelades tre bönder för sin potatishushållning kvinnomösstyng av siden, en bonde en silverring och en annan en silverbrisk (D V 14 s. 115 och 133). Belöningarnas art antyder att belöningarna gällde de belönades hustrur.

Så sent som år 1818 belönade sällskapet klockarehustrun Catharina Plathan i Saarijärvi med en silversked för hennes hushållning med potatis. Hennes man hade inberättat hur han genom att använda potatisfrö i stället för sättpotatis som utsäde ökat hushållets tillgång på potatis och tillskrev sin hustru förtjänsten, ”emedan hon som mor för 14 stycken barn ... måste påtänka varjehanda utvägar till deras föda och uppföstran” (D V 8 s. 96–97, A III 3 – PU § 5/5.2.1818, A I 14 s. 70 b – P § 12/2.5.1818).

6.2 Som jordemödrar

År 1802 belönades Brita Pokela från Alavieska med en silverked med medaljong. Hon hade efter nitton år som piga blivit bondhustru och biträtt vid 473 förlossningar (D VIII 1 s. 194, A I 4 s. 301 och 149 – BU § 5/28.5 och P § 10/1.10).

Följande år avslogs emellertid en framställning om belöning åt krögareänkan Maria Johansdotter från Kärkölä, som ”skall lyckligen hava förrättat flera hundra barnaförlossningar; varigenom hon såsom oexaminerad likväl icke inlagt någon större förtjänst än att hon däruti snart sagt i varje församling kan finna en like” (D VIII 1 s. 274, A I 5 s. 289 och 195 – BU § 3/25.8 och P § 10/15.10.1803).

Detta avslag återopades när sällskapet tre år senare hade att ta ställning till ett förslag om belöning åt gamla värdinnan Christina Kaakitar från Hurskula by i Paldamo. Det blev ingen belöning trots att hon ”med utmärkt skicklighet och lycka biträtt vid 307 barnaförlossningar såväl hos ståndspersoner som allmoge och för övrigt med sina ägande medicinska insikter gjort vid människo- och boskapssjukdomar lyckliga kurer” (D VIII 1 s. 368, A I 7 s. 170 och 63 – BU § 11/26.3 och P § 11/1.5.1805). Inte heller ansåg sig sällskapet kunna belöna jungfru Eva Lennberg från Orimattila, när landshövding Stjernvall år 1813 föreslog henne till belöning för att hon ”ehuru själv i torftiga omständigheter mången gång utan vederlag hos sig underhållit fattiga sjuklingar” (A I 12 s. 96 b och 29 b – BU § 3/8.3 och P § 4/1.5. 1813).

Långt senare ansåg sig sällskapet oförhindrat att med medalj belöna garvarehustrun Katarina Lovisa Lindholm från Padasjoki som i tjugu år biträtt vid förlossningar (D XXIV 3 – ej diarieförda, A I 51 – U § 10/12.12.1856).

Då hade sällskapet redan i ett par årtionden i Tavastehus bekostat läkarvård av barnaföderskor och sjuklingar. Det hade sällskapet inte gjort med egna medel, utan med stöd av makarna Svahns tidigare nämnda testamente. Endast långsamt och småningom kunde deras efterlämnade förmögenhet friställas för avsett ändamål. I häftet nr 13 i denna serie har redogjorts för hur testamentet uppfyllts. Detaljuppgifter finns i arkivets serie D XI.

6.3 I kampen mot kopporna

Vid tiden för sällskapets stiftande framstod smittkopporna som den mest förödande folksjukdomen. Sällskapet tog upp kampen mot den och belönade dem som utmärkt sig i kampen.

Tre fall av sådana belöningar har redan nämnts, bland dem prostinnan Wemans medalj. Sällskapets brev till prostinnan (B I 1 s. 10) var längre än professor Haartmans förslag om belöningen (D XIII 11 s. 14). Sällskapet betonade att om allmogens

motvilja mot koppypningen skulle kunna övervinnas ”så måste det ske av den, med vilken han är van att oftare umgås, och till vilken han har förtroende. Han bör därför, utan att behöva gå längre bort, inom sin egen församling finna den som kan lämna honom biträde och råd. [...] Den ömmare känsla av likars nöd, och det beställsamma bemödande att lindra den, som är fruntimren egna, synas här, liksom det skett i koppypningens fädernesland, bestämma dem att bli sitt släktes största välgörare”.

År 1805 belönade sällskapet med sin medalj sockneadjunktens i Rengo kapell, Johan Malins hustru, född Berghäll, för hennes förtjänster om vaccinationen (A I 8 s. 9 och 25 – P § 9/15.11 och § 11/16.12.1805, C I 2 nr 238/1805).

År 1814 komplimenterade sällskapet prostinnan Catharina Polviander i Mouhijärvi för hennes resultatrika samarbete med sin man (D XIII 8 s. 84–90, A II 1 s. 155 – VU § 24/14.10.1814).

Det fanns också sådana som inte ville bli offentligt uppmärksammade för sin insats. Det sades i ett brev från Mäntsälä år 1816 (D XIII 8 s. 147), som likväl namngav fröken Maria Lovisa Möllersvärd och uppenbarligen utan namns nämnande också ville fästa uppmärksamheten vid Hedda Nordenskjölds gärning.

Bondhustrun Kaakitar har här tidigare nämnts som exempel på att det också bland allmogen fanns kvinnor som vågade sig på att ympa. Redan år 1800 ville sällskapet offentligt betyga bondhustrun Maria Mårtensdotter från Gudmunds i Korpo sin erkänsla för att hon ympat egna och andras barn mot smittkoppor (A I 2 s. 182 – P § 2/1.11.1800, B I 1 s. 37). Ännu tidigare var kanske nämndemannen Norrbacks i Lappfjärd hustru Margareta Henricsdotter, som sades ha med framgång ympat ett stort antal barn. År 1803 belönades hon med en förgylld medaljong i silverked (D VIII s. 240, A I 5 s. 237 och 114 – BU § 9/28.1 och P § 12/2.5.1803).

Avgörande för framgången i sällskapets på bred front förda kamp mot kopporna var att den stora massans med mångahanda skäl motiverade motstånd kunde brytas. För att övervinna fördomarna måste man få fram föredömen ur allmogens egen krets. År 1800 beviljade sällskapet på framställning av ryttmästare M. Hisinger på Fagervik i Ingå medaljong i silverked åt mödrar som låtit ympa sina barn (D XIII 11 s. 35 och 57, A I 2 s. 265, 278 och 168 – BU § 2/12.6 och § 2/8.7 samt P § 15/1.10.1800, A I 3 s. 27, 39 och 169 – P § 17/15.12.1800, § 10/25.1 och § 9/15.8.1801 B I 1 s. 59). Själv hade Hisinger utlovat materiella förmåner åt mödrar som var villiga att låta ympa sina barn.

Exemplets makt framhölls av sällskapets sekreterare när han redogjorde för vaccinationens införande i S:t Marie år 1802 (D XIII 5 A s. 1 och 21). Också nu belönades föredömliga mödrar offentligt med var sin medaljong i silverked (A I 4 s. 346 och 216 – BU § 4/12.10 och P § 3/1.11.1802). Professor Jacob Tengström åtog sig att överlämna belöningarna. – En av dem finns på Åbo landskapsmuseum.

Följande år fördes en principdiskussion med anledning av överstelöjtnant Otto Wetterhoffs framställning om belöning åt torparhustrun Brita Henriksdotter från Sysmä, vilken som den första i församlingen hade låtit ympa sitt barn (D XIII 5 A s. 5–7, A I 5 s. 231 och 115 BU § 3/28.1 och P § 15/2.5.1803). Hon belönades med en halsked med medaljong.

Samma år belönades på samma sätt torparhustrun Maria Mårtensdotter från Salo by i Asikkala. Hon hade tidigare än någon annan av flera i sammanhanget nämnda ”tillåtit vaccinationens anställande på sitt späda flickebarn” (A I 5 s. 258 och 194 – BU § 4/13.5 och P § 7/15.10.1803). I hennes trakter hade prästerskapet inte understött sällskapet, utan enligt förslagsställaren Wetterhoff varnat för att ”fuska i vår Herres ämbete” (D XIII 5 A 8 och 15).

I Wemo prosteri däremot gick prästerskapet villigt sällskapets ärenden. Kyrkoherde F. Ehrenmalm ympade själv och föreslog till belöning trosskusken Johan Palmgrens hustru Sara Johansdotter, ”som varit den första av allmogen i den orten att antaga vaccinationen”. Också hon ansågs värd en silverked med medaljong som belöning, men sällskapet saknade tillfälligt medel för ändamålet.

Redan år 1803 fick sällskapet statligt stöd för sin kamp mot kopporna och åtnjöt det tills det år 1825 befriades från sin befattning med vaccinationen. Statsanslaget användes främst till vaccinatorernas arvoden. De flesta av dessa professionella vaccinatorer var män, ofta klockare, men det fanns också duktiga kvinnor bland dem.

Ett väl dokumenterat exempel erbjuder lantmätareänskan Anna Margareta Sterner från Kemi. Våren 1804 anmälde hon sig för den av sällskapet utlovade ersättningen (D XIII 5 A s. 79–81). Tjugu år senare fick hon ersättning för vaccinämnets underhållande i aderton år (D XIII 3 s. 6). Sina vaccinationsresor utsträckte hon till Neder-Torneå, Simo, Tervola och Rovaniemi (A V 1 s. 7 och 15 D XIII 4 s. 92 och D XIII 5 A s. 455). För sina utsocknesresor fick hon rätt till skjutslega för en häst (A II 2 s. 58 – VU § 4/7.3.1818, A III 2 s. 23 och 123). Redan i sällskapets årsberättelse för år 1813 (s. 8) hedrades hon med ett omnämnande för att hon ”förskaffat vaccinationen hos allmogen i Kemi ett så allmänt förtroende att, ehuru smittkopporna uti närmaste socknar härjat, ingen sedan hon för elva år tillbaka började i socknen vaccinera, uti smittkoppor avlidit och blott tvenne barn, vilkas föräldrar satt sig emot vaccinationen, blivit besmittade”.

Fru Sterner var inte bara duktig vaccinator. Prosten Castrén rekommenderade henne också till ersättning för underhållandet av fattiga barn. I sin till KMt avgivna redogörelse för vaccinationsfondens förvaltning berömde sällskapet Sterner också för det nit varmed hon bidragit till potatiskulturens befordrande (B I 3 s. 187).

Liknande meriter hade tydligen mamsell Christina Lovisa Hasselgren i Hollola. Det var sannolikt henne prosten Z. Cygnaeus åsyftade med ”ett äldre fruntimmer i socknen som ägde förtroende och kärlek hos allmogen för sin ömma vård av sjuka” och som på hans anmodan börjat vaccinera i socknen (A II 1 s. 61 – VU § 9.4/18.6.1814). Hon borde enligt prosten lönas på samma sätt som de av sällskapet utsända vaccinatorerna (D XIII 7 s. 1 och 20). Så blev det (A III 2 s. 48 – VU § 13/2.2.1818 och A III 2 s. 9).

Sannolikt äldre än mamsell Hasselgren var inspektorsänskan madame Christina Rosengren i Pemar, som sällskapet fann anledning belöna med 100 rubel som ”en av Finlands äldsta vaccinatriser” trots att hon vaccinerat endast 456 personer (A II 2 s. 125 – VU § 2 D /25.10.1820). Hon hade lärt sig vaccinera redan år 1811 (D XIII 10 s. 82). Tre år senare hade sällskapet från predikstolen i Pemar låtit kungöra att den vaccination som då utförts av löjtnant Lagervall visat sig ha misslyckats, varför de av honom vaccinerade borde ånyo vaccineras. De hänvisades till madame Rosengren, som med prissvärt nit redan vaccinerat nära 200 personer (A II 1 s. 62 – VU § 9.7/18.4.1814, A II 1 s. 115 och 165, A II 2 s. 39, 79 och 84).

Så sent som år 1824 fick mademoiselle Maria Gustafwa Wellenius från Kiukais kompetensintyg och beröm som vaccinator (D XIII 2 A). Samma år berömde pastor G. Selenius på Åland Anna Ulrika Lindeman för hennes självuppooffrande insats i kampen mot kopporna (D XIII 14 s. 222).

6.4 I hemslöjdens främjande

När sällskapet år 1798 utfäste sig att belöna flit och idoghet hos allmogen nämnde det särskilt kvinnors spånad och vävnad. Samma syfte ville Hisinger på Fagervik främja

med en donation år 1802. Efter vår svenska tid gjorde ett rundligt statsanslag för linneslöjdens främjande det möjligt för sällskapet att i så stor omfattning erlagga premier för linneslöjd att dessa snarare tjänade som arbetslön än som sporrande uppmuntran av föredömen.

De föredömen inom den kvinnliga hemslöjden som sällskapet ville offentligt belöna hade ofta visat sig föredömliga också på annat sätt. Det gäller också den första kvinna som belönades ”för dess förtjänster i anseende till sin linnespånad”. ”Och koppypmpning”, tillägger protokollet (A I 7 s. 60 och 164 – P § 11.3/1.5 och BU § 4/26.3.1805). Sällskapet tvekade inte att tilldela henne sin silvermedalj att bäras i en silverked om halsen. Hon var bondehustrun Christina Thomaedotter Komunen från Tyngä by i Kalajoki. Samtidigt tilldelades bondehustrun Brita Henriksdotter från Ackas socken Hisingers premium för sin linneslöjd (A I 7 s. 60). En likadan premie erhöles år 1807 bondedottern Anna Henriksdotter från Hattula, men hon belönades också med en medaljong i silverked, som sedan kom att bli den vanliga belöningen för kvinnlig hemslöjd (D VIII 3 s. 149 och 193, A I 9 s. 87 och 66 – BU § 2/26.6 och P § 6/15.10.1807).

Samtidigt belönades på samma sätt två flickor från Raumo som föredömen i spetsknyppling. De två var försvarskarlen Grönqvists dotter Ulrika och förre soldaten Borgströms dotter Anna Regina (D IV 5 s. 188, A I 9 s. 88 och 66 – BU § 8/26.6 och P § 6/15.10.1807). Följande år bifölles prosten M. Castréns i Kemi framställning om belöning för på orten ovanlig skicklighet i spånad åt nybyggaredottern Lisa Johansdotter Hiukka (D VIII 13 s. 278, A I 10 s. 56 och 24 b – BU § 5/25.4 och P § 7/1.6.1808).

Under kejsartiden utdelades blott få belöningar för nyskapande föredömen inom den kvinnliga hemslöjden. År 1859 belönades inspektorsdottern Anna Sofia Roos från Himanka med den större medaljen i silver för att hon på egen hand utbildat sig i damastdrällvävnad (A I 54 – U § 2/29.4.1859, D XXIV 6 – ej diarieförda). Följande år belönades rusthållaredottern Katrina Sopanen från Rantasalmi för schalvävnad med den mindre medaljen i silver (A I 95 – U § 6/7.12.1860, D XXIV 8 – ej diarieförda, B I 24 s. 239).

6.5 Inom lantushållningen

När sällskapet offentligt har belönat kvinnor har det – med undantag för belöningarna för trogen tjänst – oftast skett för meriter inom lantushållningen. Mången gång kan det ha varit svårt att avvåga de båda makarnas i en bondefamilj andel av de prisvärda meriterna. Det visar sällskapets behandling av prosten Frosterus framställning år 1818 om medalj till makarna Nätkinmäki i Jalasjärvi. Beredningsutskottet tillstyrkte genast medalj till bonden, ”men vad hustrun angår, så kunde utskottet inte finna skäl att hon borde med medalj utmärkas, dels emedan sällskapet tillförne icke meddelat sin medalj åt kvinnor, dels emedan det svårligen lærer kunna vid varje fall utredas huru stor del hustrun äger i mannens arbete, och det sålunda lätteligen kunde hända att hustru och man alltid gemensamt anmäles till distinktion, och ansåg utskottet det sålunda göra tillfyllest om vid tillställandet av medaljen åt Nätkinmäki det tillika med lovord nämnes huru stor del hustrun äger uti hans välstånd”.

Sällskapet tycks ha omfattat endast den första delen av utskottets motivering och beslöt tilldela mannen medalj och hustrun en medaljong att bäras i silverked (A I 14 s. 143 b och 112 – BU § 1.3/1.10 och P § 8/2.11.1818).

I denna stencilserie har det tidigare ägnats tio häften åt förteckningar över hos sällskapet gjorda framställningar om belöning för hithörande förtjänster. Här anføres i tidsföljd de framställningar som gällt kvinnor. De till belöning föreslagnas hemort anges enligt läget år 1998. I övrigt följes handlingarnas namnskick. Meriterna har sammanträngts på ett par rader. De tidigare stencilhäftena är utförligare.

1800 Pulkkila

Bondhustrun Valborg Johansdotter Junnos från Launola by

Utmärkt sig genom ordning och omtanke, särskilt i ladugårdsskötseln

– Landshövdingens framställning D VIII 1 s. 31

– Ingen belöning A I 2 s. 96 – P § 9/1.5.1800

1800 Kestilä

Bondhustrun Maria Gästi från Gästilä by

Utmärkt sig genom ordning och omtanke, särskilt i ladugårdsskötseln

– Landshövdingens framställning D VIII 1 s. 31

– Ingen belöning A I 2 s. 96 – P § 9/1.5.1800

1817 Ylöjärvi

Torparänkan Anna Mattsdotter Antila från Pohjankylä by

Hade med sin man upptagit torpet

– Egen framst. D VIII 7 s. 548

– Syneinstr. 550

– Sockenst.prot. 549

– Ingen belöning A I 13 s. 6 – P § 6/2.5.1817

1817 Tammerfors

Torparänkan Brita Mikaelldotter Parmaniemi från Hatanpää

Fällt Tyrköjärvi träsk, dikat och nyodlat

– Syneinstr. D VIII 7 s. 569

– Sockenst.prot. 568

– 25 riksdaler A I 13 s. 43 – P § 4.8/2.5.1817

1818 Jalasjärvi

Bondhustrun Margareta Eriksdotter Nätkinmäki från hemmanet nr 42 i

Jalasjärvi by

Hade med sin man från vanhävd uppodlat hemmanet

– Kyrkoherdens framst. D VIII 12 s. 129

– Kyrkoherdens intyg 133

– Syneinstr. 130

– Silverked med med. A I 14 s. 112 – P § 8/2.11.1818

1821 Kärkölä

Bondeänkan Anna Mickelsdotter från Savibacka krononybygge i Martola by
Belönades egentligen för sin mans deltagande i Saikari träsk's fällande och för
hans nyodling och nybygge

– Kyrkoherd. framst.	D VIII 8	s. 156
– Syneinstr.		157
– Sockenst.prot.		159
– Silverbägare om 12 lod	A I 17 s. 74 – P § 2.12/8.11.1822	

1822 Virrat/Viridois

Bondeänkan Hedvig Jöransdotter från Alasoini i Toivesi by
Hade medan hennes man var vansinnig utmärkt sig genom nyodling

– Lantm. Paldanis framst.	D VIII 6	s. 73
– Syneinstr.		74
– Silversked	A I 18 s. 53 – P § 3.6/15.10.1822	

1823 Jalasjärvi

Torparhustrun Maria Mattsdotter Anttila från Jalasjärvi by
Hade med sin man uppodlat torpet

– Ilmola lantm.sällsk. prot.	D VIII 9	s. 4
– Syneinstr.		54
– Sockenst.prot.		55
– Prästbetyg		56
– Silversked	A I 19 s. 33 b – P § 3.6/18.11.1823	

1824 Heinävesi

Bondeänkan Maria Sallinen i storfamiljen Kotilainen på Kotila rusthåll,
Palvalax by

Hade haft ansvaret för ladugården och med sin man bidragit till husets trevnad

– Landshövd. framst.	D VIII 3	s. 92
– Kronofogd. framst.		93
– Syneinstr.		95
– Sockenst.prot.		96
– Kyrkoherd. mem.		97
– Silversked	A I 20 s. 50 b, 112 – BU §2.18/15.11, P § 5/16.11.1824	

1832 Lemi/Klemis

Nämndemansänkan Christina Gabrielsdotter från Taipale hemman i Taipale by
Hade med Matts Taipale upptagit potatisland inhägnat med 260 famnar
stengärde

– Pastors framst.	D XVII	s. 100
– Sockenst.prot.		102
– Syneinstr.		105
– Belönades gemensamt med 25 rubel	A I 27 – P § 5/26.3.1832	

1833 Rantasalmi

Bondeänkan Margareta Pesoin från Elävä hemman i Ahvensalmi by
Hade med sin bror Paul och sin son Anders Niirain nyodlat och nybyggt

- Pastors framst. D VIII 20 s. 76
- Sockenst.prot. 79
- Syneinstr. 85
- Pastors intyg 87
- Belönades gemensamt med silverbägare om 10 lod A I 28 – ÅU § 7.7/25.2
P § 13/11.4.1833

1833 Rantasalmi

Rusthållsvärdinnan Birgitta Elisabeth Mohell (Pölläinen) från Roustila
i Ahvensalmi by

Hade med sin man riksdagsmannen Matts Pölläin och sina söner i storfamilj
nyodlat och nybyggt sitt utflyttade rusthåll och bragt det till välstånd

- Pastors framst. D VIII 20 s. 76
- Sockenst.prot. 79
- Syneinstr. 88
- Ritning 92
- Pastors intyg 94
- Belönades med gemensam silverbägare om 20 lod A I 28 – ÅU § 7.6/25.2
P § 13/11.4.1833

1846 Kokemäki/Kumo

Bondeänkan Catharina Johansdotter Konki från Yttälä by i Kauvatsa

Hade nyodlat och nybyggt

- Pastors framst. D VIII 22 s. 36
- Guvern. tillstyrkan 37
- Prostens tillstyrkan 38
- Syneinstr. 1839 40
- Syneinstr. 1845 41
- Sockenst.prot 43
- Silversked om 6 lod A I 41 s. 77 – P § 6.6/9.6.1846

1847 Vehmersalmi

Bondeänkan Maria Brita Koponen från Pouansaari i Kohmansalo by

Hade under sitt änkestånd fällt Pouhanlampi träsk, nyodlat och nybyggt,
uppfört 121 famnar stengärde

- Guvern. memorial D VIII 22 s. 93
- Sockenst.prot. 95
- Pastors intyg 96
- Syneinstr. 97
- Silverkanna om 15 lod A I 42 s. 55 – U § 2.12/14.5.18

1854 Leppävirta

Inhysingsänkan Kaisa Kröger

Hade gammal och blind försörjt sig med trädgårds- och kärrodling

– J. Kumlins framst. D XXIV 1 nr 3408

– Silversked och 5 rubel

1863 Jaala

Bondeänkan Lena Sigfridsdotter Alastalo från Paljakka by

Hade nyodlat och föredömligt förestått hushållet

– Sonens framst. D XXIV 10 nr 109

– Sonens tack " "

– Prästbevis " "

– Syneinstr. " "

– Sonen bekostat D XXIV 11 nr 77

– Silverkanna om en halv kannas rymd A I 58 – U § 4/21.9.1863

A I 59 – U § 12/8.6.1861

1864 Kokemäki/Kumo

Bondeänkan Katarina Elisabet Gabrielsdotter Limnell från Vanha-Porra i

Yttilä by i Kauvatsa

Hade nyodlat och nybyggt

– Pastors brev D XXIV 10 nr 170

– Syneinstr. " "

– Prästbevis " "

– Silversked A I 59 – St § 3/19.5.1864

1873 Vammala

Rusthållaränkan Maria Alexandra Isakedotter Kaunisto från Leinilä by

Hade utmärkt sig genom kärrodling

– Egen framst. D XXIV 19 nr 177

– Syneinstr. " "

– Länsmans intyg " "

– Plog och smörtjärna A I 68 – St § 2/14.3.1873

1881 Alajärvi

Inhysingskvinnan Johanna Johansdotter Ahopelto

Hade grävtat åt andra i flera socknar

– Pastors framst. D XXIV 28 nr 262

– Prästbevis	296

– Bönders intyg A I 76 – St 6.5 – bil.

– Kontant 40 mark St § 5/1.6.1881

1916 Pargas

Änkan Sanni Wahlberg från Träskby i Kårlax

Hade förvandlat en stenbacke till en inkomstbringande trädgård

– Trädgårdskonsulentens framst. D XXIV 73 – 21.1

– Trädgårdsredskap för 50 mark A I 111 s. 29 – P § 3/29.2.1916

7 Om kvinnors förtjänstarbete inom hemslöjden

Syftet med de av sällskapet stödda skolorna i kvinnlig hemslöjd var ju att bereda möjlighet för kvinnor att i eget hem utnyttja ledig tid till inkomstbringande arbete. I somliga fall ansåg skolornas grundare att syftet bäst kunde nås om kvinnorna också försågs med redskap och råmaterial samt bereddes avsättning för sina alster. Så var fallet vid mönsterskolan i Sagu (Tidning för Landthushållare årg. 2 s. 31–46).

Fruntimmersföreningen i Nystad tycks närmast ha sysslat med ren förlagsverksamhet och utverkade genom sällskapet statsstöd härför (D I 7 s. 163). Verksamhetsberättelserna infördes i sällskapets *Handlingar* (t.ex. 1889 s. 238), sista gången i *Årsberättelse 1911*. Det året indrogs statsstödet.

År 1890 biföll sällskapet dövtumslärarinnan Helene Ingelius i Vittis välmotiverade framställning om stöd för en liknande verksamhet (A I 85 s. 118 – St § 4/3.6 – bil., B I 34 nr 370, D I 8 s. 57). Fröken Ingelius blev snart fru Luoma och flyttade till Hauho, men fortsatte verksamheten där och berättelserna infördes som tidigare i *Handlingar* (1891 s. 172, 1892 s. 213, 1893 s. 56 och 126). I Vittis fördes verksamheten vidare av kapellansdottern Ida Lagerstedt (A I 90 s. 44 – St § 49/22.1.1895, B I 34 nr 220/1895, D I 8 s. 73). En av Finska Kvinnoförbundets avdelning i Jorois år 1893 gjord framställning om stöd för en liknande verksamhet för att lindra nöden efter två missväxtår lämnades av sällskapet obeaktad (D XXIV 41 nr 405, A I 89 s. 42 – St § 19/15.1.1894).

Medan sällskapet ivrade för utbildning i kvinnlig hemslöjd fick det från senaten på remiss fransmannen Huets framställning om kamullgarns spånad. Han framhöll att medan ullkamningen utomlands var ett arbete för män, skulle den i Finland bli en folknäring för kvinnor (A I 39 – U § 2/25.1.1844). Sällskapet stödde framställningen om stöd för näringen (B I 19 s. 181), även om en del var skeptiska i somt. Samtidigt gjorde sällskapet en egen framställning om att få använda linneslöjdsanslaget till undervisning i mattvävnad och påpekade att ”vävnaden av golvmattor har i Finland länge varit idkad av arbetsklassens kvinnor, såväl i städerna som på landet, men tillverkningarna har hitintills varit av den enklaste sammansättning” (B I 19 s. 187). – Någon uppföljning av dessa ärenden ges inte i arkivet.

8 Om kvinnor i sällskapets tjänst

Sällskapet blev tidigt en direkt eller indirekt arbetsgivare för kvinnor. De tidigast anställda var lärarinnorna i sällskapets år 1822 öppnade slöjdskola i Åbo, vilken ju fick efterföljare. Slöjdskolornas lärarinnor och deras villkor kan plockas fram ur sällskapets och dess utskotts protokoll.

När sällskapet inrättade det år 1840 öppnade lantbruksinstitutet på Mustiala, som ju också skulle utbilda dejour, utsågs till dessas lärarinna majorskan Sophie Munsterhjelm, kusin till institutets direktor Sebastian Gripenberg (A II 5 s. 44 – FU § 12/25.9.1839). För att förkovra sig för sin uppgift fick hon företaga en studieresa till Sverige. Till hjälp och senare till efterträdare fick hon sin dotter Emelie Munsterhjelm (A I 44 s. 75/II – FU § 2/ /21.9.1849), i sin tur efterträdd av mademoiselle Johanna Carolina Lundström (A I 49 – FU § 4/18.9.1854, F VII 13 nr 3375). Hon var kvar där ännu när sällskapet år 1859 frånträdde sin befattning med Mustiala. Uppgifter om de tre och deras arbete finns i häftet nr 29 om lantbruksutbildningen. Häftet nämner också lärarinnor vid några skolor som gav utbildning även i hemhushållning.

Utbildningen av dejour på Mustiala var till en början föga framgångsrik. Större betydelse för ladugårdsskötselns främjande fick resande rådgivare. I häftet nr 21 (s. 72) om lantbruksrådgivningen har berättats om hur sällskapet år 1852 avvisade ett erbjudande av fru Anna Schucani från Schweiz och i häftet nr 22 (s. 80) om hur det fyra år senare tog fasta på Erik Julins förelag om att anställa resande fruntimmer för att undervisa i ladugårdsskötsel och ostberedning. Erfarenheterna av denna verksamhet blev så positiva att sällskapet i sitt utlåtande av år 1856 till KMt om åtgärder för lantbrukets främjande (s. 10) föreslog ”att fruntimmer ur de bildade samhällsklasserna skulle, efter inhämtad tillförlitlig och säker kännedom i ladugårds- och mejeriyrket, helst vid mejerierna i Holland och Holstein, såväl på herrgårdarne som hos allmogen i Finland söka inlära förbättrade arbetsmetoder ...”.

Sällskapets förslag blev beaktat och med statsmedel avlönade länedejour, senare kallade länemejerskor, ställdes till lantbrukssällskapens förfogande. Uppgifter om dessa rådgivare i sällskapets län finns i häftet nr 22 (s. 82). Den sista verksamhetsberättelsen ingår i *Handlingar 1901*. Redan två år tidigare hade sällskapet inrättat en tjänst som kreaturskonsulent. Den befattningen fick år 1965 sin första kvinnliga innehavare i agronomen Anita Zilliacus. Redan år 1951 hade hon anställts som sällskapets första kvinnliga bokföringskonsulent.

Också den år 1875 inrättade tjänsten som resande rådgivare i trädgårdsskötsel sköttes länge enbart av män. Sin första kvinnliga innehavare fick den år 1927 i Ellen Holmén. Därefter har den innehafts än av män, än av kvinnor eller samtidigt av män och kvinnor.

9 Om kvinnors dygd och sedlighet

Arkivets handlingar gällande belöningar ger uppgifter om namngivna kvinnors dygd och sedlighet. Sällskapets stiftargeneration såg i stort och hyste bekymmer för kvinnosläktets moral. Ett hot mot den såg man främst i brännvinet och, efter kriget, i den militära inkvarteringen.

Brännvinet har ägnats ett eget häfte i denna stencilserie. I början av 1800-talet var missbruket i tilltagande, också bland kvinnor. Från Asikkala rapporterade Wetterhoff redan år 1799 att ”kvinnfolken, i synnerhet gamla matronor, tömma sin bägare med lika begärlighet som manfolken” (*Handlingar* II s. 308) och från Loppis berättade M. von Törne år 1800: ”Supa hava alla mycken benägenhet för, även kvinnfolken, men de fylla sig mera i hemlighet” (D VII 7 s. 82).

Kriget och inkvarteringen av rysk militär förvärrade läget (D XXIII 6 s. 11). Fylleriet bland karlarna minskade också kvinnans sedlighet, berättade Böcker om Vasa län och

nämnde att i Närpes hade kvinnorna en benägenhet att delta i männens dryckeslag (Underrättelser 3/1827 s. 7–11).

År 1819 bad sällskapet sina korrespondenter om uppgifter gällande brännvinet och ville bland annat veta om även kvinnokönet i allmänhet kunde beskyllas för missbruk av brännvin (D VI 3 s. 94). Den frågan besvarades räknat från söder mot norr av

◇ Elias Stadius på Åland	D II 1 s. 175 b
◇ M. Tolpo i Sagu	231
◇ M. Ignatius i Halikko	218 b
◇ J. Borgenström i Borgå	192 b
◇ S. Ceder i Borgnäs	195
◇ G.H. Wallgren i Lapträsk	200
◇ A. Arwidson i Laukas	207
◇ M. Gottlund i Juva	182
◇ J. Borgström i Viitasaari	187 b–
◇ P.J. Collan i Idensalmi	224
◇ C.F. Ajmelaesus i Paldamo	175 b
◇ J. Frosterus i Kalajoki	210
◇ H. Wegelius i Uleåborg	189 b
◇ M. Castrén i Kemi	213

Få av dem fann anledning till bekymmer.

Allt som hängde samman med den militära inkvarteringen var i vårt härtagna land kort efter kriget grannlaga att anmärka på. ”Men då folkets moralité hotas att i grund fördärvas vore en tystnad i detta avseende inför Gud och människor oförsvarlig.” Så motiverade sällskapet sin djärvhet att påtala den militära inkvarteringen, när det år 1817 avgav ett av KMt inbegärt utlåtande om landets hushållning (B I 4 s. 18):

”Med en lätthet som endast kan förklaras utav den starka kontrasten emellan den ryska livligheten och finnarnes till trumphenhet gränsande trygghet hava landets kvinnor blivit förförda, otukt och venerisk smitta hava över allt följt den militära inkvarteringen i spåren, ärbårheten och med den den husliga trevligheten hava försvunnit och männen hava utomhus sökt den förnöjelse de ej mera träffat hemma ... Åland torde i det avseendet tydligast kunna utpeka hurudant Finlands tillstånd skall bliva om en ogift militär över allt inkvarteras; även uppå andra orter har man sett vart tredje barn av de årligen födda veterligen vara av oäkta säng, då sådant förut vanligen inträffat med vart tjugunde, och uti Wirmo socken har vid ett överslag befunnits att var fjärde kvinna bevisligen är till sin heder kränkt.” – Primäruppgifter tycks sällskapet inte ha insamlat till stöd för sin vädjan om befrielse från inkvarteringen.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER SOM
KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

31

Från husbehovsbränning
till industriell brännvinstillverkning

Av

Lars Zilliacus

Åbo 1999

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	53
1 STATSMAKTENS INSTÄLLNING TILL BRÄNNVINSBRÄNNINGEN	55
2 HUR SÄLLSKAPETS STIFTARGENERATION SÅG PÅ BRÄNNVINET	56
3 FRAM FÖR BÄTTRE BRÄNNVINSBRÄNNING.....	63
4 SPARA BRÖDSÄD	66
5 UPP TILL KAMP MOT DRYCKENSKAPEN	68
5.1 UNDER DEN SVENSKA TIDEN	68
5.2 UNDER FINLANDS FÖRSTA ÅRTIONDEN SOM AUTONOMT STORFURSTENDÖME.....	70
6 SÄLLSKAPETS PRISFRÅGA OM BRÄNNVINSBRÄNNINGENS NYTTA OCH SKADA.....	72
7 SÄLLSKAPETS ENKÄT I BRÄNNVINSFRÅGAN.....	76
8 KOMPLETTERANDE UPPGIFTER FRÅN 1820-TALET	82
9 BÖCKERS BETÄNKANDE	83
10 SÄLLSKAPET TAR STÄLLNING I BRÄNNVINSFRÅGAN	85
11 OPINIONEN EMOT HUSBEHOVSBRÄNNINGEN BREDDAS OCH BRÄNNINGEN SKILJS FRÅN JORDBRUKET	88
12 MISSBRUKET AV BRÄNNVIN UPPHÖRDE INTE MED HUSBEHOVSBRÄNNINGEN	90

Förord

När Finska Hushållningssällskapet stiftades år 1797 angavs dess syfte så här: ”Sällskapets föremål skall vara den enskilda hushållningen i allmänhet och lanthushållningen i synnerhet, med vad därtill hörer eller därmed i någon måtto gemenskap äger.” Lantbruket och den enskilda hushållningen i allmänhet såväl som den allmänna hushållningen påverkades av brännvinshanteringen. Brännvinet var en jordbruksprodukt som tillförde jordbrukaren och statskassan inkomster. Samtidigt gällde att missbruket av brännvin tärde på arbetskraften och åsamkade sociala kostnader och moraliskt fördärv.

Sällskapets arkiv och skrifter från de första årtiondena utgör en källa till kunskap om hur man då såg på brännvinshanteringen och på dess konsekvenser och om vad man då gjorde för att utnyttja brännvinsbränningens möjligheter att främja hushållningen och undgå dess skadeverkningar. Denna kunskapskälla har sällan utnyttjats av forskningen. Ett undantag är Gabriel Nikanders år 1958 tryckta essäer *Gustaviansk politik i Finland*.

Föreliggande häfte är avsett att visa på hur sällskapets arkiv och tryckta skrifter kan belysa temat. Framställningen har inte förts längre än till år 1865, då statsmakten påbjöd övergång från husbehovsbränning till industriell framställning av brännvin. Då hade också Hushållningssällskapets ställning förändrats. Den inom senaten år 1860 inrättade jordbruksexpeditionen hade övertagit sällskapets roll som statsmaktens sakkunnigorgan i jordbruksfrågor och nya lantbrukssällskap hade regionalt övertagit många av sällskapets uppgifter.

1 Statsmaktens inställning till brännvinsbränningen

Vad sällskapetets arkiv och tryckta skrifter har att berätta om brännvinet bör ses mot bakgrunden av statsmaktens intentioner, sådana de kommit till uttryck i lagar och förordningar. Sedan brännvinet först blivit känt i riket hade bränningen tidvis varit antingen helt fri, reglerad eller monopoliserad eller så helt förbjuden (Underrättelser 9/1819 s. 3–5). När sällskapet stiftades var den i princip förbehållen kronan. Förbudet mot husbehovsbränning hade likväl tio år tidigare blivit uppmjukat och det var allmänt känt att mycket brändes i lönn. Enligt en uppskattning förbrukades i Sveriges rike under kronobränningsens tid årligen 500.000 tunnor råg vid den legala brännvinsbränningen och 200.000 tunnor vid den illegala (D IV 4 s. 325 b).

Lagstadgandena ändrades helt genom en 15.6.1800 given ”Konglig stadga och förordning på vad sätt vid tillverkning, transport och försäljning av brännvin kommer att förhållas från och med år 1801”. I ingressen hänvisades till de missbruk och olägenheter som enligt senare tiders erfarenheter visat sig åtfölja utövningen av den tillåtna brännvinstillverkningen. Som en erkänd sanning framhölls samtidigt att ett förbättrat åkerbruk utgjorde en grund för rikets styrka och allmän välmåga. Det gällde således att gynna en inhemsk spannmålsodling genom bättre avsättning. Därför stadgades i § 1: ”På landet kommer all brännvinsbränning att åtfölja jorden på det sätt att inga andra än de som äga eller bebruka hemman eller hemmansdelar undfå rättighet att tillverka brännvin.” – Brännvinsbränningen fick en plats inom lantbrukshushållningen. Förordningen utgick ifrån att det fanns tillgång på spannmål, men redan det första året tvang missväxt till ett tillfälligt bränningsförbud.

Hur man inom Hushållningssällskapet såg på statsmaktens ändrade inställning belyses av Jacob Tengströms 15.12.1800 daterade reflexioner (D IV 2 s. 153).

När Finland rycktes lös från Sverige och som ett autonomt storfurstendöme fogades till det ryska riket rubbades inte arvet från den svenska tidens lagstiftning. Nya stadganden hölls inom dess ram, men påverkade givetvis den diskussion som fördes inom sällskapet. Två kejserliga förordningar är värda särskilt beaktande. Den första av dem är given 6/18 mars 1829 ”emot fylleri och dryckenskap samt olovlig försäljning av starka drycker”. Den senare är given den 15 januari 1849 ”angående vad iakttagas bör till behörig efterlevnad av författningarna om brännvins tillverkning, samt huru med denna varas transport och försäljning skall förhållas; såsom ock rörande fylleri och dryckenskap m.m.”. Den förstnämnda förordningen skulle fyra gånger om året från predikstolarna kungöras, den senare med dess 54 paragrafer blott en gång om året.

I den senare förordningen hade försäljningen bytt plats med fylleriet i viktighetsordning. Brännvinsbränningens bundenhet vid jorden ifrågasattes inte. Så sent som i en 30.5.1859 given förordning med 96 paragrafer ”angående vad i Finland iakttagas skall vid brännvins och andra starka dryckers försäljning så ock om ansvar för fylleri och dryckenskap” stadgades i § 1: ”Rättigheten att tillverka brännvin skall jämlikt förordningen av den 15 juni 1800 på landet åtfölja jorden.”

När förordningen av år 1859 gavs hade ett halvt sekel förflutit utan att lantdagarna sammankallats, och många av dem beroende stadganden från den svenska tiden hade visat sig förlegade. Behovet av en förnyelse hade påpekats redan tre år tidigare när Hushållningssällskapet kort efter Alexander II:s trontillträde på senatens anmodan avgav ett ”utlåtande angående åtgärder till befrämjande av finska lantbruket och dess binäringar”. Utlåtandet jämte bilagor utgavs i tryck år 1857. Brännvinsbränningen nämns på sidorna 159 och 310–312.

För en förnyelse krävdes ständernas medverkan. Senatens syn på vad som borde göras framlades i dess protokoll 4.5.1861 ”angående de 52 frågor, vilka komma att föreläggas deputerade utav landets fyra stånd”. Några år senare återuppväcktes lantdagarna och 2.3.1865 gavs på ständernas tillstyrkan en ny förordning angående tillverkning, försäljning, upplag och försling av brännvin i Finland.

Rätten att bränna brännvin framtogs nu jordbruket och skulle framgent utbjudas på auktion åt brännerier med en årsproduktion om 40.000–100.000 kannor. Landets totala produktion skulle motsvara två och en halv kanna per person. – Brännvinsbränningen blev från och med år 1865 åter kronans monopol och bedrevs av industriella företag. Så var det ännu när Finland blev självständigt.

2 Hur sällskapets stiftargeneration såg på brännvinet

Sällskapets stiftare hade vuxit upp under nyttans tidevarv och hade en klar blick för brännvinsbränningen som en möjlighet att förkovra lantushållningen. Samtidigt var man medveten om att brännvinet kunde medverka till armod och moralisk misär. Stiftargenerationens syn på brännvinet kom till uttryck i de svar som sällskapet fick på en redan 2.4.1798 (A I 1 s. 35) uppställd prisfråga: ”Vilka äro de hinder, som fjättra finska lantmannens idoghet och vilka medel äro de kraftigaste och lämpligaste att väcka honom till mer drift och omtanke i sin lantushållning?”

Det första svaret på frågan diariefördes redan 1.4.1799 (C I 1), alltså innan brännvinsbränningen fick sin avgörande behandling vid riksdagen. Svaret var undertecknat av Carl Randasalmelin (D VI 4 s. 1). Författaren såg det främsta hindret i de långa landtransporterna som försvårade avsättningen: ”Vad skall då uppmuntra en arbetande varelse till förkovran, då han ej ser sig i stånd att kunna försälja vad han utöver sitt husbehov kan utur jorden frambringa, det retar visserligen intet att hava några tunnor råg till avsalu men tillika 30 à 40 mils resa fram och lika långt tillbaka innan denna råg är till penningar förvandlad.” Att spannmålen efter lång landtransport i Finland fraktades till Stockholm för att där med dyra kostnader omvandlas till brännvin innebar slöseri med rikets resurser, ansåg författaren och yrkade på att jordbrukaren själv borde få förädla sin spannmål och sälja den koncentrerad till brännvin. Hembränningen skulle också tillskynda landet stor nytta genom dranken, som var ett utmärkt foder och satte hemmansbrukaren i tillfälle att underhålla en större ladugårdsbesättning, ”som med god utfodring giver erforderlig styrka för åkern”.

Egendomligt nog nämndes Randasalmelins svar inte när BU gav sin bedömning av fem svar på prisfrågan (A I 1 s. 176 – P § 5/1.10.1799). Ingen belöning utgavs och prisfrågan uppställdes på nytt (Redogörelse 1798– s. 15). Ett år senare förelåg BU:s utlåtande om de då inlämnade fyra prisskrifterna (A I 3 s. 318 – BU § 2/29.7.1801). Ett av svaren var anonymt, inlämnat under devisen ”Fortiter in re, leniter in modis” (D VI 1 s. 1). Det svaret ställdes främst, men väckte betänkligheter på grund av dess fri-

språkighet (D VI 4 s. 134). Svaret tillerkändes guldmedalj på villkor att författaren mildrade tonen (A I 3 s. 189 och 198 – P § 15/1.10 och § 4/15.10.1801), vilket han motvilligt gjorde (D VI 1 s. 121 och A I 4 s. 139 – P § 14/1.6.1802). Skriften trycktes i första tomen av sällskapets *Handlingar*. Åtta år senare gav sig författaren till känna (D IV 1 s. 214). Han var den auktoritativa superkargören Johan Petter Bladh från Kaskö.

Bladh såg mer till nyttan än till skadeverkningarna av brännvinsbränningen. Kanske var det en av orsakerna till att han inlämnade sin skrift anonymt och till att den av sällskapet publicerades med reservationen att det ”icke ville ha alla de tankar, som i denna avhandling framhållas, ansedda såsom sina egna”.

Bladhs sakuppgifter och synpunkter gör det lättare att förstå också andras inlägg i diskussionen. De återges därför här sådana de framlagts i sällskapets *Handlingar* (s. 97–101):

Kopia av Bladh, s. 97

Svar uppå Kongl. Flnska Hushållningssällskapets prisfråga....

Kopia av Bladh forts. s.98

der blifva drägliga, och på det hela för Riket få litet kännbara...

Kopia av Bladh s. 99

En kanna 6 graders brännvin väger cirka $5\frac{1}{2}$...

Kopia av Blad s. 100

minstone vore lönn-bränningen afsättning derigenom...

Kopia av Bladh s. 101 (bara halv sida)
4:o skulle 5 kannor brännvin af hvar sädes-tunna...

3 Fram för bättre brännvinsbränning

Redan innan bränningen helt frigetts intresserade sig sällskapet för hur den tekniska utrustningen och tekniken kunde förbättras. I april 1799 antecknades i protokollet (A I 1 s. 126 – P § 6/1.4) att bergsrådet J.E. Nordberg genom professor Johan Gadolin inlämnat en ritning till en brännvinspanna. Ritningen jämte beskrivning finns i arkivet (D IV 1 s. 23). Sällskapets beredningsutskott fann dem så värdefulla att de borde utges i tryck i sällskapets *Handlingar* (A I 1 s. 133 – P § 4/1.5.1799). Förslaget förföll sedan ritningen införts i vetenskapsakademiens *Handlingar* (A I 2 s. 301 – BU § 4/3.9.1800).

I juli 1800 återkom Nordberg med ett brev (D XXIII 7 s. 37) och lät veta att han till sällskapet hade avsänt 25 exemplar av sina handlingar om förbättrade brännvinsbränningsverktyg och att han längre fram skulle sända även en mindre panna jämte verktyg. Ett år senare antecknades att han uppfyllt sitt löfte (A I 3 s. 137 – P § 3/1.7.1801). Sällskapet tackade och gav pannan en plats i sin modellkammare (B I 1 s. 26 och 93). Litet senare antecknades att en av Nordberg insänd tryckt berättelse om skötseln av de förbättrade bränningsverktygen fogats till sällskapets boksamling (A I 3 s. 205 – P § 14/15.10.1801).

Nordberg tröttnade ej i sina bemödanden. Hösten 1804 demonstrerade Gadolin inför sällskapet på Nordbergs anmodan ”en brännvinspanna av herr bergsrådets innovation med åtskilliga nya tillägg och förbättringar och beställd av herr apotekaren Bjugg i Tavastehus” (A I 6 s. 163 – P § 6/1.9.1804).

Sannolikt från samma tid är en beskrivning av volontären Fromhold Groths sätt att bränna brännvin (D IV 7 s. 15 b och 17).

När Gadolin år 1802 besvarade sällskapets prisfråga om vilka slöjder och manufakturer som var de tjänligaste för Finlands städer betecknade han bryggeri och tillverkning av drycker som dittills vanvårdade stadsnäringar av största vikt. En upp-ryckning förutsatte undervisning och den borde ges i de i prisskriften föreslagna manufakturskolorna. Bland det undervisningen borde gälla nämnde Gadolin först bryggeritekniken, men avslutade uppräkningsen med: ”Hit höra ock destillationsanstalter för brännvin och sprit och dessa spirituösa ämnens förädlingar.” Så som prisfrågan var formulerad kunde Gadolin knappast ägna den vid jordbruket bundna brännvinsbränningen större uppmärksamhet. Sällskapet belönade hans skrift med sin medalj i guld och publicerade den i andra tomen av sina *Handlingar*.

Bedriven i liten skala på allmogens hemman gav bränningen kanske 15 kannor av en tunna brödsäd mot drygt 20 kannor vid rationell bränning i större skala. Behovet av att ge allmogen råd i brännvinsbränning framhölls tio år senare av landshövdingen Carl Stjernvall i Viborg. Också i Gamla Finland hade brännvinsbränningen varit förbehållen kronans arrendatorer, men en kejserlig förordning gjorde från och med 1815 landsdelen likställd med det övriga Finland även i fråga om brännvinsbränningen. Stjernvall lät 23.11.1814 sällskapet veta (D IV 2 s. 314) att sättet att tillverka brännvin fallit i glömska hos allmogen i hans län under den långa förpaktartiden. Enligt vad han inhämtat hade konsten därförinnan varit så föga utvecklad hos allmogen att av en kappe spannmål erhållits blott ett halvt stop odugligt brännvin.

Nu bad landshövdingen sällskapet att före årets utgång för utdelning bland allmogen sända honom ”nödiga hjälpedor och underrättelser om förmånligaste sättet att bränna brännvin av all slags säd”. Kort förut hade sällskapet för utdelning i Viborgs län låtit

trycka en ny upplaga av sina Hushållsunderrättelser för menige man (B I 3 s. 98 b) och landshövdingen trodde tydligen att sällskapet hade tryckt skrifter också om brännvinsbränningen. Så var inte fallet.

Följande år utkom från trycket *Afhandling Om Bränneri-Redskap, och förmånligaste sättet att af de i Finland wanliga Sädesslag och Potäter tillverka Brännvin, med underrättelse om Potäters användande till Brödbakning. På anmodan Af Kejserl. Finska Hushållnings Sällskapets Berednings-Utskott Författad af Joh. Julin Senior*. I förordet hänvisades till Stjernvalls initiativ. Den lilla skriften om 48 sidor utgavs också på finska och sändes för utdelning till alla socknar i landet (Redogörelse 1815– s. 17). Det svenska manuskriptet finns i bandet D XXIII 4 s. 86. Protokollen från tiden 1.11.1813–8.11.1814 saknas, men föredragningslistorna visar att Julins skrift nämnts redan 22.12.1814 (D XIII 1 s. 26).

Tolv år senare uppgav Fr. Bahl i ett förslag till åkerbrukets förbättrande i Viborgs län att man där högst ofullständigt kände konsten att bränna brännvin. Han föreslog därför särskilda undervisningsanstalter. Generalguvernören bad sällskapet utlåta sig om Bahls förslag (D II 3 s. 21). Sällskapet hänvisade till vad det självt hade gjort för saken och ansåg en skola alltför kostsam. Viktigare än skriftlig undervisning var enligt sällskapets åsikt ”den föresyn allmogen får vid herrgårdarnas brännerier och den handledning han ofelbart med tiden erhåller av personer som blivit vid dessa uti ett fullkomligare brännvinsbrännande inövade”. För övrigt tillät sig sällskapet ifrågasätta nyttan för en spannmålsimporterande landsdel av att bränna säd till brännvin (B I 13 s. 108). – En insändare från Fredrikshamn lät förstå att brännvinsbränningen skulle vinna på att koncentreras till en plats i varje by (D VI 3 s. 15 b). En uppgift berättar om bränning på Porlom i Lapträsk (Underrättelser 8/1826 s. 19).

Längst i väster gavs exempel på att allmogen själv försökte förbättra bränningen. År 1820 skrev bonden Erik Eriksson från Jomala Ytternäs om sitt sätt att bränna. Kyrkoherden bekräftade hans uppgifter (D XXIII 6 s. 219), men ansåg att Erikssons metod inte var någon nyhet (BS 7 s. 25–26). Längst i norr försökte man genom trolldom trygga ett gott resultat av bränningen. Det uppgav Jacob Fellman i sin beskrivning över Rovaniemi (D VI 3 s. 41).

Med sin upplysning fortsatte sällskapet genom sina *Underrättelser*. Där ingår (1/1823 s. 120) en från franskan översatt uppsats ”Hurudant vatten är mest tjänligt att begagnas för tillmäskning och jäsning vid brännvinsbrännerier?” och (5/1824 s. 114) kyrkoherdens i Pungalaitio F.E. Bergroths uppgifter om ”ett sätt att föröka brännvinsavkomsten utav slösäd”.

Sin största läsekrets nådde sällskapet med sina folkupplysande uppsatser i almanacken. Åren 1823–1829 infördes där en av Böcker skriven avhandling: ”Om arbetet såsom grunden till förmögenhet ...” Den var rik på råd om ett och varje på sidan om ämnet. År 1827 gavs råd om hur man kunde rena brännvinet från finkel med finstött björk- eller benkol.

Med tiden kom sällskapets intresse för bränningstekniken att framförallt gälla potatisens utnyttjande som råmaterial. Redan när sällskapet år 1801 i sina *Hushållsunderrättelser* (s. 31) gav en ”Kort Underrättelse om potatoesplanteringen” hade det beträffande skördens användning låtit veta: ”Ytterligare kunna potäter jämväl användas till brännvins bränning. De böra då vattenläggas, förvällas och sönderstötas samt uppblandas sedermera med vatten och något malt, havre eller agnar. Sedan denna blandning fått jäsas avbrännes den på vanligt sätt, då en tunna potäter i mån av större eller mindre tillsats av säd, som likväl aldrig behöver gå över 4 à 5 lispund på tunnan, finnes giva 10, 12 à 14 kannor gott brännvin. Potäterna ensamma tjäna även till detta

ändamål, men äro då mindre givande.” Tre år senare antecknades i protokollet ”att den nyttiga, icke länge sedan införda sed att av potäter, åtminstone sådana som genom frysning blivt till andra behov odugliga, tillverka brännvin, ej borde kvävas, utan snarare uppmuntras” (A I 6 s. 251). – Julins skrift av år 1815 gav sin tids instruktioner.

När landet år 1821 drabbades av missväxt efterlyste sällskapet åtgärder i syfte att utjämna spannmålstillgången från år till år. Spannmålen borde under goda år räddas från vanpris och brännvinsbrännarens panna (Redogörelse 1820– s. 44). Potatisen skulle bärga spannmålen undan bränningen, och sällskapet bad att få använda sitt för potatisodlingens främjande beviljade anslag till att sprida ”kunskap uti de nya förbättrade metoderna att av potatis bränna brännvin eller arrak och romm”. – Framställningen avslogs (Redogörelse 1822– s. 5).

Hur potatisen kunde utnyttjas till beredning av arrak och punsch togs åter upp år 1822 i ett till prästerskapet riktat cirkulär (A I 19 s. 14 b – P § 4/1.11.1823 – bil.). Blott få besvarade frågan (D V 11). Utförligast var prosten Johan Borgström i Borgå (Underrättelser 8/1828 s. 27): ”Då potäterna äro i vanpris, så ävlas allmogen i några byar härstädes starkt med att bränna brännvin av dem; men att av dem tillverka rumm och arrack har man ej hört att någon enda person här på orten sysselsatt sig med. Och som det här på orten av potäter tillverkade brännvinet ganska mycket ratas och tillverkningen av rumm och arrack är nästan okänd så vore önskeligt om en välgörande upplysning uti dessa delar denna ort benäget meddelades.”

År 1825 fattade sällskapet ett länge övervägt beslut om nya åtgärder för potatisodlingens vidare främjande (A I 21 s. 19 – P § 6/17.12.1825). Då utlovades guldmedalj ”åt den som först visar sig hava så fullkomnat brännvinsbränningen av potäter att han kan räkna 8 à 9 kannor 6-gradigt brännvin av 1 tunna eller 6 strukna fjärdingar potäter, och som därjämte ej mindre kan prestera lika gott brännvin som det av blott säd tillverkade och genom försök utrett vilka omständigheter vålla de olägenheter av potatis tillverkat brännvin så ofta finnes äga”. Belöning utlovades också åt den som ”med framgång av potäter tillverkar rumm eller arrack; och som för denna tillverkning uppgiver en fullständig metod” (Redogörelse 1824– s. 15). Kungörelsen om belöningar fick förre källarmästaren i Åbo Carl Montin att insända uppgifter om sina meriter som potatisodlare i Lieksa (D XXIII 2 s. 142 och BS 4 s. 172). Bland annat hade han varit den förste i socknen som tillverkat brännvin av potatis. Montins meddelande gav sällskapet anledning att närmare diskutera belöningsgrunderna och att be honom om tilläggsuppgifter (A I 21 s. 134 och 63 b – ÅU § 1/4.11 och P § 4/6.11.1826, B I 13 s. 104). Två år senare återkom Montin med uppgifter om sin potatisbränning (D XXIII 10 s. 3 och 6, A I 23 s. 175 – ÅU § 2/ 17.11.1828). Sedan hans rön blivit bestyrkta gav sällskapet honom sin erkänsla (A I 24 s. 61 och 23 – ÅU § 2/29.4 och P § 2/8.6.1829). – Nya belöningar utlystes för klarläggande av bränningstekniken (A I 23 s. 68 – P § 5/19.11.1828).

Också Böcker själv tog itu med uppgiften att utveckla apparaturen och tekniken vid potatisbränningen. Han utgick från den s.k. siemenska metoden. Om den hade sällskapet fått information år 1823 när C. Palmstedt i Stockholm skrev att han av sin vän Nils Nordenskiöld hade underrättats om sällskapets intresse för en av amtmannen F.E. Siemens uppfunnen apparat för tillverkning av potatisbrännvin och att han därför sände en beskrivning av apparaten (D IV 1 s. 331).

Det var Siemens metod som sällskapet hade i tankarna när det i januari 1826 utlovade belöningar för förbättringar i potatisbränningen. Våren 1828 bad Böcker sällskapet om lån för att på sin gård Tainus i Jurva utveckla metoden så att den kunde av var bonde begagnas (A I 23 s. 111 – ÅU § 4/22.3.1828). Böckers begäran avslogs med

motiveringen att han ej kunde ställa säkerhet för lånet (A I 23 s. 43 – P § 7/23.5.1828). – På Tainus ämnade Böcker anlägga ett bränneri som avverkade ca tusen tunnor potatis och säd om året (A I 24 s. 29).

Från denna tid finns ett brev från apotekaren John Julin junior till Böcker med synpunkter på jäsningen och bränningen (BS 6 s. 73). Vid sina bemödanden att förbättra brännvinsbränningen rådfrågade Böcker också C. M. Anckarsvärd och Henning Wrangel i Sverige (BS 13 och 14). Den förres svar (BS 5 s. 163) är daterat 27.9. 1830 och Wrangels följebrev och svar på Böckers tio frågor samma år 19.11 (BS 5 s. 200 och 198).

Sitt intresse för brännvinsbränningens teknik delade Böcker med bl.a. kyrkoherdarna Chydenius och P.U. Sadelin på Åland. Den förre berättade 1839 om sitt bränneri på Jomala prästgård och den senare sände följande år sin brännerijournal från Hammarlands prästgård (BS 19).

När Böcker i början på 1830-talet lämnade sekreterarposten avtog sällskapets intresse för brännvinstillverkningens teknik. Tillverkningen hörde emellertid lantbruket till och när sällskapet år 1836 som prisuppgift uppställde författandet av en lärobok i lantbruk sades att i boken borde ingå ett kapitel om brännvinsbränning, brygd och bakning (A I 31 – BU § 5/4.10.1836). – Prisfrågan blev obesvarad.

Från okänd tid och av okänd hand finns ”Förslag till förenklande af temperatur-correctionen vid brännvinsprofning” (D VI 3 s. 242 b).

4 Spara brödsäd

”Råg är väl den sädesarten som med största fördelen användes till brännvins bränning”, sade Julin i sin handledning, men framhöll att man för ändamålet kunde använda ”alla växter som innehålla mjöl och sockerämnen”.

Den ofta återkommande bristen på brödsäd gjorde det angeläget att låta andra växter ersätta rågen vid bränningen. När sällskapet år 1798 lät trycka en plan för sockenbeskrivningar upptogs där (s. 12) frågan: ”Har någon, för att bespara en dyrbar säd, gjort försök att bränna brännvin av rötter och bär, med eller utan tillblandning av säd; har det lyckats, och huru tillgår därmed?” – De inkomna sockenbeskrivningarna är emellertid föga upplysande i denna fråga.

Närmast till hands låg det att ersätta rågen med den främst till foder utnyttjade havren. I sin första beskrivning av Padasjoki socken nämnde C.G. Methers år 1798 att man där med gott utbyte brände brännvin av havre med ringa tillsats av råg och maltmjöl samt att bränningen var en kvinnfolkets vintersyssla (D VII 7 s. 34 b). Fem år senare togs tanken på att använda havre till brännvinsbränning till allvarlig diskussion. Anledningen var ett förslag av kapten J.M. Brummer (D IV 4 s. 325). Havreodlingen skulle enligt honom inte få inkräkta på brödsädesarealen: ”Nej, havra skall odlas på nyplog, som två à tre år å rad besås med havra och sedan den vunnit tillbörligt bruk fjärde året med råg och höfrö, ifall ej läget är sådant att den kan tjäna till ständig åker.”

För att öka intresset för denna havreodling ville Brummer att bränning av råg skulle förbjudas under svaga skördeår, medan havre borde få brännas fritt av den som på egen begäran fått sin nyodling avsynad och sitt tillstånd kungjort i kyrkan. BU befarade emellertid att missbruk inte kunde undvikas och ansåg att sällskapet inte borde tillstyrka förslaget hos KMt. Vid sällskapets plenum yttrades vidare farhågor för att dranken skulle vara odryg som foder (A I 6 s. 249, 141 och 172 – BU § 4/12.5, P § 12/1.6 och §

7/1.8.1804). Sällskapet hade då nyss beslutat nedlägga sitt medlemsblad *Utdrag af Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Dagbok* och att låta det ersättas med underrättelser i *Åbo Tidning*. Som en första sådan underrättelse infördes Brummers memorial i nr 63–64/1804 av tidningen, åtföljd av en motivering till att sällskapet inte enligt Brummers önskan gjort en framställning hos KM:t.

Halvtannat årtionde senare medgav också de som talade emot brännvinsbränningen att denna förmått mången ”att av kärr och annan mindre fruktbar mark bereda sig havreländer” (D VI 2 s. 117 b). Dessa havreländer var särskilt utbredda i östra Nyland (D II 1 s. 199). En så omdömesgill bedömare som Joh. Borgström befarade likväl 1819 att denna havreodling utmärglade marken så att den snart bar varken säd, gräs eller skog (D II 1 s. 192).

Att odla potatis enkom till brännvinsbränning tycks länge ha varit en främmande tanke. Den nämndes alls ej då sällskapet 28.9.1814 genom ett främst till prästerskapet riktat cirkulär insamlade uppgifter om potatisodlingens tillstånd (B I 3 s. 79). I cirkuläret frågades också hur odlingen bäst kunde befordras. Befallningmannen i Övertorneå Nils Ekström tog fasta på frågan. Enligt honom gjorde svårigheten att transportera potatisen och omöjligheten att lagra den mer än ett knappt år det svårt att utvidga odlingen med mindre än att potatisen hemma på gården gavs lagrings- och marknadsduglig form (D V 13 s. 14). – Randasalmelins och Bladhs synpunkter från sekelskiftet gick igen.

Med utförlig motivering föreslog nu Ekström att brännvin skulle få tillverkas endast av potatis, likväl med tillsättande av ett lispund malt per tunna, ”vilken tillblandning så vitt hittills känt är icke kan umbäras”. Själv hade han utvunnit 6 kannor brännvin per tunna potatis, vilket per tunnland räknat var 3 à 4 gånger så mycket som vid spannmålsodling.

Vid samma tid företog Böcker sin österbottniska resa och rapporterade att i norra delen av Vasa län potatis redan mycket användes till brännvinsbränning, men att utbytet ansågs stanna vid två till fyra kannor av en tunna potatis (Underrättelser 1/1823 s. 66).

Svårigheten att vid slädföre transportera den för köld ömtåliga potatisen eliminerades enligt Ekström genom att frusen potatis gott kunde användas till brännvinsbränning, och han framkastade tanken att såväl frusen som ofrusen potatis i väntan på bränningen bäst kunde lagras i vatten. – Sällskapet visade Ekström sin uppskattning genom att sända honom Ahlmans jetong (B I 3 s. 111).

Ekströms förslag togs åter upp tre år senare. Då hade PU fått på remiss provinsialläkaren i Torneå Henrik Deutschs svar (D VI 2 s. 1) på en prisfråga om hur missväxternas följder kunde förekommas (A III 3 – PU § 2/22.4.1817 och A I 13 s. 66). Svaret belönades och infördes i sällskapets Underrättelser (8/1818). Deutsch ägnade potatisodlingen stort utrymme i sitt svar (s. 5–11). Han gick ännu längre än Ekström och framkastade tanken att inte ens jordbrukaren skulle få bränna brännvin av annat än potatis. Redan i sin berättelse över sin resa i nordligaste Finland år 1815 hade han gjort liknande förslag och då ansett det önskvärt att skatterna till en del kunde erläggas i brännvin (Handlingar 3 s. 279).

PU föreslog nu att sällskapet skulle göra en framställning hos KMt om att potatisbränningen skulle gynnas på sädesbränningens bekostnad, men sällskapet ansåg sig inte ”kunna tillstyrka sökandet av någon ekonomisk fördel på sedernas bekostnad” och hela saken lämnades vilande i väntan på svaren på en redan utlyst prisfråga ägnad att allsidigt belysa hela det komplicerade ärendet (A I 13 s. 65 b – P § 5/16.6.1817). Sin tveksamhet bragte sällskapet till allmän kännedom genom sin årsbok (Redogörelse 1816– s. 14)

Hösten 1822 vände sig sällskapet till föredömliga jordbrukare runtom i landet med 30 frågor om lantbruket på orten (D V 11 s. 24). Bland annat frågades om potatis användes till brännvinsbränning. De flesta svaren återgavs i sällskapets *Underrättelser* (4–8/1823–1826). Längst hade man hunnit vid kusten. Från Kimito uppgavs att potatis de senaste åren mycket börjat användas till brännvinsbränning i blandning med säd, från Sagu att potatis användes till bränning endast då den frusit. Om Gamla Karleby uppgavs att de flesta utnyttjade potatis till brännvinsbränning. Från Laukas rapporterades att någon enda använt potatis till brännvinsbränning, medan det uttryckligen sades att potatis inte användes till bränning i Lemi, Ruokolax, Pieksämäki, (D XXIII 4 s. 33 b), Libelitz, Idensalmi, Paldamo, Ijo och Pudasjärvi.

Följande år fick sällskapet magra svar på en rundfråga (A I 19 s. 17, BS 4 s. 26) om hur potatisodlingen kunde ges större omfattning. Inte desto mindre ansåg sig sällskapet som svar på KMt:s besked om potatisanslagets användning (D I 1 s. 109) kunna anmäla att odlingen i hela socknar redan var så långt kommen att den ej kunde utvidgas om man inte började använda skörden till foder eller brännvin (B I 13 s. 67). Sällskapet bad att underdånigast få anmärka att ”då det är en given sak att med obetydlig förökning av arbete nära fyra gånger så mycket brännvin genom potatis odlande kan vinnas på samma areal som om där odlades spannmål, är det ock med statens intresse enligt det ett sådant sätt att producera brännvin må bli så allmänt och fullkomnat som möjligt”.

I sällskapets till medlemskåren och allmänheten riktade årsberättelse betecknades som säkert ”att potatisodlingens uppdrivande till samma höga och viktiga punkt som den för det närvarande intager i andra länders hushållning, helt och hållet beror däruppå att man lärde sig rätt använda potäterna till producerande av brännvin” (Redogörelse 1828– s. 15).

När sällskapet år 1847 anordnade det första allmänna lantbruksmötet i Finland tog det upp också potatisodlingen till diskussion. Mötets notarie, apotekaren J.G. Hammar-dahl, utgav vid denna tid tidskriften *Teknologen*. I dess mötesreferat (49/1847) sades: ”Potatiskulturens utsträckning ansåg man vara beroende av brännvinsbränningen.” – Mötesprotokollet säger det inte lika explicit.

Bland Böckers efterlämnade papper (BS 13) finns ”strödda reflexioner” om brännvinet, måhända från hans sista år. I dem finner han det troligt att man snart skall börja använda vitbetor som material för brännvinsbränning.

5 Upp till kamp mot dryckenskapen

5.1 Under den svenska tiden

Oberoende av vad statsmakten förordnat om brännvinsbränningen brukades brännvin ibland till övermått. Brännvinets skadlighet påtalades redan under statsmonopolets tid i ett memorial av assessor Bengt Björklund, som ville att en uppsats därom till allmänhetens upplysning skulle införas i almanacken (A I 1 s. 160 och 179 – P § 5/1.9 och § 5/1.10.1799).

När Petter Schatelowitz i Pojo år 1801 yttrade sig om vad som fjättrade bondens idoghet yrkade han på att det sedefördärvande brännvinet i synnerhet i städerna borde vid de strängaste straff förbjudas. Vidare påtalade han hållskjutsskyldigheten, vilken vande landets ungdom vid sysslolöshet och supande på gästgivargårdarna (D IV 5 s. 83).

– Sambandet mellan hållskjuts och fylleri hade nämnts redan i Randasalmelins prisskrift 1799 (D VI 4 s. 3).

Vid de tidigaste diskussionerna om dryckenskapen tycks man främst ha fäst sig vid att den tärde på arbetskraften och ledde till för samhället betungande armod och brottslighet. Diskussionen flammade upp med anledning av ett anonymt memorial (D IV 2 s. 64 och Dagboken 1800 s. 145) som ville fästa sällskapets uppmärksamhet vid utvägar ”att förekomma folkmängdens avgång”. Grundorsaken till avgången sågs i sedernas fördärv. När det gällde allmogen låg roten till det onda i ”en allmännare benägenhet för fylleri och den därifrån så oskiljaktliga lättjan och immoraliteten”. Därför borde sällskapet hos KMt göra en framställning om förbud att sälja starka drycker på allmänna ställen och om att avskaffa alla de krogar som ej kunde sättas under strängaste uppsikt.

Vid memorialets behandling anmärkte kammarrådet Arndt Winter att det fanns få krogar på landet och att felet inte låg hos dem: ”Då var bonde får tillverka brännvin behöver varken han eller hans folk gå på krogen. Han har krog i var stuga.” (A I 2 s. 253 – BU § 5/23.5.1800) Att förbjuda brännvinstillverkningen ansåg Winter vara ”ett ämne för mycket politiskt att av vårt sällskap vidröras”. Det sällskapet kunde göra var att trycka och sprida upplysande föreställningar, ansåg han.

Kort förut hade Winter inlämnat ett vidlyftigt memorial om hindren för hushållningens uppkomst (D IV 2 s. 72), vilket gav Tengström anledning till ännu vidlyftigare reflexioner (D IV 2 s. 127). Tengström påtalade (s. 138) ”den överdrivna och ohyggliga brännvins- både tillverkningen och förtäringen” och hoppades att regeringen ofta skulle utnyttja möjligheten att försegla brännvinspannorna (s. 154). Dessa Winters och Tengströms betänkligheter togs inte upp vid den ingående behandlingen av deras memorial.

Varken Winter eller Tengström gav uppgifter om hur allmänt missbruket var. I sin 1798 tryckta plan till sockenbeskrivningar frågade sällskapet utan något moraliskt ställningstagande om folket var nyktert eller begivet på dryckenskap och om bonden var fallen för penningfång genom brännvinstillverkning och krögerier. – De här frågorna ägnades föga uppmärksamhet i de inkomna sockenbeskrivningarna.

I beskrivningen över Asikkala (Handlingar 2 s. 308) förbigick Otto Wetterhoff 1799 frågan med att säga: ”Jag borde även nämna om brännvinets skadliga följder, om icke detta onda redan översvämmade hela Finland. ”Kvinnfolken, i synnerhet gamla matronor, tömma sin bägare med lika begärlighet som manfolken.” Samtidigt påpekade han att brännvinet var det vanligaste botemedlet vid sjukdom (s. 317).

Om Padasjoki berättade A.J. Methers samma år att sockneborna inte var obenägna för dryckenskap, ”särdeles sedan sista kriget, då de under sina skjutsfärder sökte härmed fördriva tiden” (D VII 3 s. 42 b).

Om Limingo intygade Henrik Holmberg 1802 att allmogens seder var klanderfria; ”medan kronokrogskyltarna i vart byalag pryddes många portar och knutar tilltog dryckenskap och fylleri samt därmed förknippade laster, men sedan de i lycklig stund blevo indragna är allmänt lugn och stillhet åter rådande” (D VII 1 s. 89).

I ett memorial från Tavastehus berättade Z. Cygnaeus år 1803 (D IV 2 s. 208) att jordbrukare inte sällan flyttade som krögare till staden. Han såg krogarna som vederstyggliga nästen.

I Lillkyro klagade Henric Wegelius 1804 över att ”sedan man även här fått för mycken smak för brännvinet, överdåd och brott icke mera äro så sällsynta” (D VII 1 s. 115 b).

Militäriskt kort var kapten M. von Törne i sin beskrivning över Loppis år 1800: ”Supa hava alla mycken benägenhet för, även kvinnfolken, men de fylla sig mera i hemlighet” (D VII 7 s. 82).

Den påtalade benägenheten kunde bli till förfång för det allmänna bästa, såsom då bygdens folk uppåddats för skallgång vid vargjakt. En konkret bild av hur det kunde gå till ger indirekt de i Pargas antagna skallgångsregler som sällskapet år 1805 lät trycka och sprida för att tjäna som förebild för andra socknar. I reglerna stadgades med anledning av ”senare tidens beklagliga erfarenhet, (att) skallfolket ej får tränga sig uti de under jakten mötande byar och torp, mindre där sig sammanskocka och fördriva tiden med bränvinssupande”. ”Vid 16 riksdalers och 32 skillingars bot förmenes åboerne där skallet förrättas eller andre, vid nätgården samt ute på marken, till salu utbjuda brännvin åt skallfolket, och plikte den invånare hälften mindre, som under påstående skall inomhus giver eller säljer brännvin åt skallfolket.”

Boten mot fylleriet låg knappast i böter. Här som i mycket annat ville sällskapet ty sig till det personliga föredömet som påverkningsmedel. ”Låt oss själva avlägga överflödet i drycker”, sade Winter (A I 2 s. 253 – BU § 5/23.5.1800), ”så torde allmogen småningom förlora smaken och taga efterdöme av oss”.

Lättast följde allmogen sina likars föredöme. För att fästa den allmänna uppmärksamheten vid föredömliga jordbrukare och trotjänare och sporra till efterföljd utdelade sällskapet belöningar av olika slag. Dessa belöningar togs till omprövning år 1807. Redan i sin år 1798 tryckta utfästelse att offentligt belöna föredömliga jordbrukare hade sällskapet inlett uppräknandet av vad som kunde belönas med orden ”den jordbrukare av allmogen, som under en nykter och sparsam levnad ...”. Nu ledde diskussionen till ett beslut att ”för att förekomma att någon till sina seder mindre bifallsvärd man kunde för hushållsföretag erhålla någon belöning” framgent fordra av prästerskapet given utredning om de till belöning föreslagnas seder ”och däribland även om nykterhet såsom det första villkoret för ett oklanderligt förhållande” (A I 9 s. 12 – P § 15/2.1.1807).

En motsvarande skrivelse avläts till domkapitlet (B I 2 s. 30). Åtminstone i Juva fann man det emellertid svårt att bedöma när ”en gammal man av fryntligt sinne ... av sin naturliga välvilja bringas därhän att nyttja något mera av det här i landet av allmogen brukliga förfriskningsmedel än han borde” (D VIII 13 s. 145–148) och sällskapet ansåg sig hellre böra fria än fälla (A I 9 s. 79 och 51 – BU § 2/20.4 och P § 8/1.6.1807). – Därvid stannade sällskapets åtgärder för nykterhetens främjande under vår svenska tid.

5.2 Under Finlands första årtionden som autonomt storfurstendöme

Protokollen från de första åren efter det att Finland fogats till Ryssland är slarvigt förda eller saknas. Det gör det svårt att följa hur bekymren för missbruket av brännvin då diskuterades och växte sig allt starkare inom sällskapet. Att protokollföra kriget och krigsmakten som en orsak till missbruket hade knappast kommit i fråga i det kejserliga sällskapet. Enskilda medlemmar kunde däremot nämna orsakssammanhanget. I ett av Isac Arenander 24.10.1815 på Vittis prästgård daterat memorial säges: ”Att ej mindre skörlevnaden än fyllerilasten i senare tider tagit överhanden och oblygt utövas är en bedrövlig sanning”, och vidare: ”Till berörda lasters befordrande och underhållande bidraga mycket ryska soldaters inkvarteringar” (D XXIII 6 s. 11). För stävjande av fylleriet efterlyste Arenander kropps- och skamstraff i stället för böter.

När Böcker redogjorde för sin österbottniska resa år 1815 sade han: ”Orsakerna till fylleriets starka tilltagande ligger djupare än att de skulle kunna av mig utredas” (Underrättelser 3/1823 s. 7–11). Mer än den militära inkvarteringen under kriget hade fylleriet bland karlarna minskat också kvinnornas sedlighet, och i Närpes hade kvinnorna en benägenhet att deltaga i männens dryckeslag, berättade Böcker. Hur man såg på männens drickande visade enligt honom talesättet ”en bra karl bör kunna arbeta om sommaren och supa under vintern”.

Samtidigt som Böcker företog sin resa gjorde Deutsch på sällskapet uppdrag en liknande forskningsfärd i norra delen av Uleåborgs län och i Kajana härad. I sin reseberättelse rapporterade han (Handlingar 3 s. 271) att smaken för brännvin var i tilltagande. Störst var konsumtionen i Kemi. I Rovaniemi och Tervola hade bränningen gjorts till ”den viktigaste handelsgrenen”, medan bränning till avsalu i Neder-Torneå bedrevs i blott två till tre byalag. I Kajana härad hade bränningen och konsumtionen sin största omfattning i Sotkamo, Säresniemi och Ristijärvi (s. 378). – Brännvinet utminuterades suptals i var bondgård och än värre var lönnkrögeriet.

I en ”kort översikt av Vasa och Uleåborgs län” uppgav Böcker att fylleriet här var värre än i andra landsdelar och utpekade som en orsak härtill för kustbygdernas del den lätta penningförtjänst som salpeter- och pottasketillverkningen gav (BS 17 s. 3). Tjärbrännaren åter vandes vid brännvin under sitt stränga levnadssätt.

År 1815 inberättade E.J. Frosterus i en beskrivning över Karlö eller Hailuoto (D VII 1 s. 141): ”Fyllerilasten är beklagligen här nog allmän lika som på andra ställen och vartill de många lönnkrogar, som finnas, bidraga; varför vore önskligt att vederbörande med mera allvar än hittills skett sökte utrota dem. Även torde till denna lasten i betydlig mån bidraga deras fäl- och fiskeresor, på vilka de äro försedda med ymnigt förråd av brännvin. I synnerhet skola de efter berättelse vänja sig vid denna lasten på Malörn, dit många även härifrån medföra brännvin till salu och där utminutera det, besynnerligen sådana tider och dagar då väderleken icke tillåter dem fara ut med sina bragder.”

Vid samma tid nämnde prosten M. Gottlund i Jockas eller Juva i ett betänkande att tillgången på brännvin blivit ymnigare och utpekade dryckenskapen som skulden till att mången rusthållare och bonde blivit fattighjon (Underrättelser 5/1816 s. 60). Gottlund undrade ”om det ej blir nödvändigt att tänka på något kraftigt medel mot detta oförnuft”.

Lika bekymrad var Halikkoprosten B.J. Ignatius. I ett inlämnat svar på en prisfråga om missväxterna ondgjorde han sig över att samtidigt som man klagade över missväxt ”se vi både possessionaten och bonden, torparen och inhysingen, ja, ända till drängen och pigan, med enstämmig iver oupphörligt sysselsatte att förspilla landets eget sädesförråd i brännvinspannan”. Enligt Ignatius åsikt utgjorde brännvinsbränningen den förnämsta källan till hela nationens och i synnerhet allmogens fysiska, moraliska och ekonomiska vanmakt. Sällskapet beredde hans skrift ett rum i sina Underrättelser (6/1817 s. 1).

Vid denna tid insamlade sällskapet synpunkter på lanthandeln och på marknader. Av de tillfrågade gav somliga synpunkter också på missbruket av brännvin. Så gjorde J. Roschier i Viitasaari och A. Munsterhjelm i Hauho, bekymrade båda två (D III 2 s. 6 b och 84 b).

Hur allvarligt man inom sällskapet såg på den tilltagande dryckenskapen visas av att den nämndes ”såsom det närmaste hinder mot landets välstånd” då sällskapet i mars 1816 av KMt (D I 1 s. 56) anmodats att inom en månad inkomma med ett betänkande om landets och näringarnas tillstånd och behov. Betänkandet, eller ett förslag därtill, finns i arkivet (D XXIII 4 s. 126) och innehåller påståendet ”att socknar gives där det är lättare att räkna de nyktra än dem som hava en överdriven böjelse för dryckenskap”.

Som det bästa botemedlet nämndes ”en tjänlig sysselsättning under vintern och minskade anledningar till folksamlingar”.

6 Sällskapets prisfråga om brännvinsbränningens nytta och skada

Inom sällskapet var man allvarligt bekymrad över den tilltagande dryckenskapen, men samtidigt insåg man att frågan om brännvinsbränningen hade många aspekter. Det föranledde sällskapet att 1.11.1816 uppställa en prisfråga, vilken genast bragtes till allmän kännedom genom *Åbo Tidningar* (146/10.12.1816). Frågan jämte motivering återges här genom ett utdrag ur sällskapets årsbok (Redogörelse 1815– s. 41):

KOPIA av prisfrågan ur sällskapets årsbok 1815, s. 41

Man klagar allmänt, och det icke utan skäl...

**KOPIA av prisfrågan ur sällskapets årsbok 1815, s. 42
tid efter annan blifvit äfven hos oss...**

Snabbast att svara var majoren B.H. Aminoff i Karkku och sällskapet skyndade att ge svaret spridning genom att införa det i sina *Underrättelser* (7/1817 s. 1) för att därigenom framlocka fler svar. Samtidigt fann sig sällskapet föranlåtet påpeka att det ej ville ha ”alla de tankar som uti dess utgivna skrifter innehållas ansedda som sina egna” (A I 13 s. 172 b och 105 – BU § 7/19.9 och P § 3/15.10.1817).

Aminoff bekräftade Ignatius uppgifter om att alla klasser på landet sysslade med bränningen och målade sedefördärvet i grälla färger. Som orsaker till att dryckenskapen tilltagit bland allmogen utpekade han den ymnigare tillgången på brännvin, ståndspersonernas dåliga exempel, hållskjutsen och kriget samt i synnerhet slapp kyrkodisciplin och ordningsmakt. Botemedlet låg i inskränkningar i rätten att bränna samt i strängare övervakning och straff.

I samma häfte av *Underrättelserna* (s. 38) införde sällskapet av Aminoff givna sakuppgifter om hushållningen i Karkku. Många av dessa uppgifter betecknades emellertid av en trovärdig socknebo som omdömeslösa och osanna (D XXIII 6 s. 188). BU fann kritiken befogad (A I 16 s. 138 b – § 4/15.4.1820).

När tävlingstiden gick ut hade ytterligare tre svar inkommit (A I 14 s. 137 och 108 b – BU § 1/25.9 och P § 5/2.11. 1818). Det svar som ansågs värdefullast hade insänts av prosten E. J. Frosterus i Ilmola och infördes i *Underrättelser* (9/1819 s. 1). Efter att ha rekapitulerat brännvinets historia i landet konstaterade Frosterus att både spannmålsodlingen och ladugårdsskötseln hade främjats av brännvinsbränningen, men att denna varit fördärlig för sederna. För att åstadkomma en bättring borde onödiga landsmarknader och uppbördsstämmor avskaffas, hållskjutsen förbjudas, gästbuden vid prästerskapets uppbörder och vid läsförhören avläggas samt straffen för lönnkrögeri och fylleri skärpas. – Frosterus tillerkändes medalj, men undanbad sig belöning (A I 15 s. 4 b – P § 3/1.12.1818). De två andra svaren ansågs inte prisgilla. Blott det ena finns i arkivet (D VI 2 s. 17).

Utöver dessa svar fick sällskapet ytterligare ett (D VI 1 s. 268) anonymt och diariefört 3.6.1818. Svaret är skrivet som fortsättning på ett svar på prisfrågan om missväxternas följder och har kanske därför lämnats obeaktat. – Författaren ansåg att brännvinet borde vara tillåtet endast för medicinskt bruk.

Prisfrågan uppställdes på nytt, nu att besvaras före 1.8.1819 (A I 14 s. 151 – BU § 2/29.10.1818). Enligt årsboken (Redogörelse 1819– s. 42) inkom blott två svar och därjämte ett svar efter tävlingstidens utgång. De två i tid inlämnade svaren var anonyma. Det förstkomna hade mottot ”Skiljom missbruket från nyttan” (D VI 2 s. 67). Svaret är mycket vidlyftigt och rikt på sakuppgifter av olika slag, inte minst om brännvinets historia i Finland. Författaren gör gällande att man här fått sin första kännedom om brännvinet från Novgorod, men att inflytandet från Tyskland via Sveriges städer varit viktigare. I Stockholms tänkebok nämndes brännvinet redan år 1494. De första stadgandena gällande Finland ser författaren i Gustav Vasas förbud av år 1551.

Författaren anser att brännvinsbränningen ogensägligen har främjat jordbrukets förkovran, men vill få bränningen begränsad till att motsvara landets skäligen behov. Det i sin tur försöker han beräkna utgående från en årsförbrukning av sex kannor för var fullväxt man. Ett måttligt bruk av brännvin anser han snarast nyttigt för hälsan. Missbruket borde stävjas genom att stämplas som skamligt. Sålunda kunde oförbätterliga drinkare begravas avsidet på kyrkogården och utan högtidligare ceremonier.

Det senare svaret hade som motto ett Schillercitat (D IV 1 s. 303 och D VI 2 s. 115) och hade hunnit inkomma i en omarbetad version innan prisskrifterna upptogs till

bedömning (A I 16 s. 148 – BU 1/16.8.1820). Författaren hänvisar till Frosterus skrift och omfattar i mycket dennes åsikter. Han vill ha bränningstiden begränsad till ett par månader, efterlyser strängare disciplin och förordar angiveri och kollektiva straff. BU ansåg att författaren ”icke kan fritagas från att hava på långt håll sökt grunderna för sina omdömen, att hava anfört mycket som icke direkt hör till saken, och därjämte åtskilligt som efter utskottets tanke icke är grundat”. För en sentida läsare ligger skriftens värde just i de påtalade bristerna. Skriften ger en inblick i förhållandena under autonomins första årtionde och antyder samtidens syn på dem. Den tar upp sederna vid akademien och det lägre prästerskapets ekonomiska och sociala villkor, visar hur det kunde gå till vid marknader och på gästgiverier och låter veta hur rätten att bränna utnyttjades.

Sällskapet ansåg att de två prisskrifterna inte var lika värdefulla som Frosterus skrift, men belönade vardera med medaljen i silver, den senare ”dock med förbehåll att författaren ändrar och mildrar sina någon gång ovarsamma uttryck” (A I 17 s. 8 b – P § 8/1.11.1820). Som författare till den förstnämnda prisskriften uppger protokollen (A I 17 s. 63 b – P § 3/ 1.8.1821) kronofogden i nedre Sääksmäki härad Reinhold Holmberg. Uppgiften är uppenbarligen felaktig. Holmbergs prisskrift gällde en annan fråga (B I 9 nr 1235). Den belönade skriften om brännvinet har enligt uppgift av professor Albert de la Chapelle författats av senatören, friherre A.F.R. de la Chapelle. Författaren gav sig aldrig till känna för sällskapet. – Bakom den andra skriftens Schillercitat dolde sig sekreteraren G.A. Avellan (A I 17 s. 63 b – P § 2/1.8.1821, B I 9 nr 1236).

Det tredje, för sent inkomna och därför utanför bedömningen lämnade svaret (D VI 1 s. 311) är anonymt, men tydligen författat av en präst. Författaren vänder sig emot den av Frosterus förfäktade åsikten att brännvinsbränningen varit till gagn för jordbruket. Han efterlyser totalförbud och strängare disciplin. Nytt är hans påpekande av att den finska allmogen saknar tryckt litteratur om brännvinets skadeverkan och att den hellre övertygas av det tryckta ordet än av förmaningstal (*viva voce*). Nytt är likaså förslaget (s. 321) att allmogemän som gjort sig kända för uthållande och utmärkt nykterhet skulle utmärkas med något hederstecken. Svåra drinkare borde få medicinsk hjälp. Författaren uppger att en erfaren läkare i Österbotten ”ehuru utan fullkomligt vunnen verkan” gjort ”ett försök till bot för brännvinssjukan”. Författaren antyder att det vore en uppgift för sällskapet att uppfordra vetenskapens idkare att utveckla en radikal metod att befria lastens offer från det fördärliga begäret. Skriften ansågs värd medalj (A I 18 – BU § 4/2.5.1822 och P § 6/11.9.1822).

Utöver det här senkomna svaret finns i arkivet ytterligare ett svar, som likaså lämnats utan avseende. Det inkom redan 3.8.1819 (D II 1 s. 169, A I 17 s. 14 – P § 9/1.11.1820), och har devisen ”Viina viisaat villitseepi, väkevältä voiman viepi”. Skriften är på finska och yrkar som den föregående på förbud och disciplin.

7 Sällskapets enkät i brännvinsfrågan

Samtidigt som sällskapet hösten 1818 på nytt uppställde sin prisfråga om brännvinet omfattade det BU:s förslag att för utlåtande tillställa sina korrespondenter ett utkast till betänkande i brännvinsfrågan (A I 14 s. 151 – BU § 2/29.10.1818). Frågan var komplicerad. Samtidigt som sällskapet sökte svar på frågan hur missväxternas följder kunde förebyggas sade det sig dela landets bekymmer för den bristande avsättningen på spannmål (Redogörelse 1819– s. 3). Förändringen i Finlands statstillhörighet hade

förändrat också marknadsförhållandena. Spannmål kunde fritt strömma in från Ryssland. Finlands inre kommunikationer var emellertid oförändrade och avlägsna delar av landet kunde lida brist på brödsäd medan man i södra Finland kämpade med avsättningssvårigheter. Det fanns därför ett behov av åtgärder från statsmaktens sida. Allmän var också oron för att dryckenskapen skulle tilltaga om inte statsmakten gjorde någonting för dess stävande.

Statsmakten låg nu närmare sällskapet än förr. Regeringskanseljen eller senaten sammanträdde ända till hösten 1819 i Åbo och dess medlemmar återfanns i sällskapets medlemsförteckning. Vid denna tid väntade man sig ännu att lantdagarna snart åter skulle sammankallas och åtminstone Böcker såg som en angelägen uppgift för sällskapet att frambringa de utredningar som lantdagarna kunde behöva för sitt arbete (Redogörelse 1815– s. 4). I ett utkast till plan för sitt aldrig fullföljda arbete på en statistisk beskrivning över Finland tog han upp ”dess vikt för statsstyrelsen. – En utväg att vid blivande lantdagarna spara den tid som av nationens representanter genom bristande sakkännedom förspilles uti onyttiga debatter” (D XXIII 19 s. 106).

Som ett led i detta utredningsarbete såg sällskapet sina prisfrågor. För att få frågorna ytterligare belysta borde utlåtande inhämtas också av det trettiotal över landet spridda korrespondenter, som sällskapet utsett för att hålla sig à jour med rådande förhållanden. Sällskapet syftade till att ”intet ärende av vikt och allmänna inflytande skall uti sällskapet avgöras förrän korrespondenternas utlåtande blivit däröver inhämtat. [...] då har, i synnerhet om varje korrespondent inom sitt distrikt kunde bliva en föreningspunkt för ortens tänkande och patriotiska landsmän, den organisation vunnit sin fullkomlighet, genom vilken sällskapet skall vinna och bibehålla en jämn översikt av näringarnas tillstånd och kunna, enligt idén av sin stiftelse, hos regeringen vara en organ för den allmänna rösten” (Redogörelse 1816– s. 7).

Sålunda ombads korrespondenterna uttala sig också i brännvinsfrågan (Redogörelse 1817– s. 4 och 1818– s. 3). Det av Böcker uppsatta cirkuläret till dem (D VI 3 s. 94 och A I 15 s. 11 – P § 6/2.1.1819) upptog emellertid inte ett utkast till ställningstagande eller åtgärder, utan konkreta frågor ägnade att ge en allsidig belysning av ärendet. För att väl förstå svaren bör man känna till frågorna och anvisningarna för deras besvarande. Därför återges här cirkuläret av den andra januari 1819:

KOPIA AV CIRKULÄRET

(ibland ämnen, som förtjena hvarje...)

KOPIA AV CIRKULÄRET
(gödsas, eller af stadig åker?...)

Kopia av cirkuläret
(Folksamlingar gärna öfverlasta sig,...)

Trots Böckers begäran om objektiva och kvantifierande uppgifter ger många av svaren en säkrare bild av den svarandes sätt att se på rådande förhållanden än av det som fanns att se. Sålunda uppgavs i Halikko fyllhundarna vara relativt sett sjufalt fler än i grannsocknen Sagu. Ofta av intresse och sannolikt korrektast är de detaljuppgifter om socknarna som ingår i flera av svaren. – Bland Böckers papper (BS 13) finns en översikt av korrespondenternas svar, måhända av Saguprosten Tolpos hand.

När sällskapet hösten 1820 fick del av BU:s utlåtande om prisskrifterna och om korrespondenternas svar på cirkuläret 2.1.1819 beslöt det ”att hos Hans Majestät i underdånighet framställa sina åsikter och tankar i omförmälda högst viktiga angelägenhet. Och skulle förty sekreteraren Böcker uppsätta ett förslag till underdånigt betänkande i detta ämne, vilket förslag sedermera tryckes och interfolierat på vanligt vis kommuniceras med sällskapets korresponderande ledamöter” (A I 17 s. 14 – P § 9/1.11.1820).

Böcker tycks emellertid inte genast ha tagit itu med sitt uppdrag. Så motstridiga som korrespondenternas åsikter om vad som borde göras var måste det ha berett övermäktiga svårigheter att sammanjämka dem till något som kunde framläggas som sällskapets förslag.

Senare publicerade Böcker cirkuläret och det väsentligaste av innehållet i tolv av de inalles femton bevarade svaren som bilaga till sin år 1829 tryckta *Tidning för Landt-hushållare*. De tre längsta svaren infördes redan tidigare i sällskapets *Underrättelser* (6/1824 s. 28 och 48 samt 7/1824 s. 26). Alla svarens längd och plats i arkivbandet D II 1 framgår av följande:

Jomala	s. 177 (8)
Lemo	s. 220 (3)
Sagu	s. 226 (15)
Halikko	s. 214 (12)
Borgå	s. 191 (5)
Borgnäs	s. 194 (7)
Lappträsk	s. 198 (9)
Jockas	s. 181 (11)
Laukas	s. 204 (8)
Viitasaari	s. 187 (4)
Idensalmi	s. 222 (7)
Paldamo	s. 175 (4)
Kalajoki	s. 208 (8)
Uleå	s. 189 (4)
Kemi	s. 212 (4)

Sällskapets enkät ledde inte till det avsedda ändamålet. Något betänkande i brännvinsfrågan avgavs aldrig av sällskapet till KMt.

Däremot kom enkätsvaren att beaktas av Böcker i ett av sällskapet icke utnyttjat utkast till betänkande, varom mer i det följande.

År 1856 gav sällskapet i sina Handlingar en översikt av sin verksamhet under Nikolaj I:s tid och nämnde att det (Handlingar 4.1 s. 29) dels utgivit, dels i almanacken infört skrifter, bland dem ”om utvägar att hämma dryckenskapslasten och de så ofta med sanna och livliga färger målade följderna av brännvinets missbruk”. Därmed kan knappast avses annat än det som Böcker publicerat. – Formuleringen år 1856 antyder hur synen på brännvinsproblemet hade förskjutits sedan Böckers tid.

8 Kompletterande uppgifter från 1820-talet

Tiden gick och i arkivet hopades uppgifter som kompletterade dem som enkäten gett.

År 1822 ställde sällskapet till föredömliga jordbrukare runt om i landet riktade frågor om hushållningen på respektive ort (D V 11 s. 24). En av frågorna gällde förbrukningen av spannmål till brännvin. Många förbigick frågan. Utförligast i sitt svar var igen prosten Tolpo i Sagu. Han uppgav att för eget behov av brännvin och dricka räknade man i socknen en halv tunna säd efter vart besätt tunnland, således tre tunnor på ett hemman med 9 personer och 6 tunnland i växt (Underrättelser 4/1824 s. 16). I Gamla Karleby socken räknade man med en kanna brännvin för varje vuxen (Underrättelser 6/1824 s. 9). I Lemi uppskattade kyrkoherden att knappt 200 tunnor säd brändes till brännvin och att av detta 1/3 såldes till annan ort. Blott några få i socknen drack brännvin till övermått, många måttligt och många alls intet (Underrättelser 8/1826 s. 72).

Från Pieksämäki uppgavs (D XXIII 4 s. 39 b) att ”för dem som taga sina måltidssuppar eller 3 jumfrur om dagen åtgår 31 kannor årligen för personen”. Från Paldamo rapporterades (Underrättelser 4/1824 s. 35) att brännvin i de flesta hus ej nyttjades ens en måltidssup för dagen av karlarna, men tillades att krögare var de som tillverkade det mesta brännvinet. Inte heller i Ijo tillverkade jordbrukarna själva sitt brännvin, utan köpte det ”av laglösa brännare i eller utom socknen” (Underrättelser 4/1824 s. 44). Varifrån man i Libelitz fick sitt brännvin sades ej, endast att ”öl brukas ej ... på brännvin är så mycket större tillgång” (Underrättelser 6/1824 s. 27).

Hösten 1824 tillställdes korrespondenterna en promemoria om vad de borde inrapportera. Till det hörde om brännvinskonsumtionen ökade eller minskade (A I 20 s. 26 b – P § 5/22.6.1824 och Redogörelse 1823– s. 10). Svaren finns inte samlade i arkivet.

Från samma tid finns några senkomna sockenbeskrivningar. Om Vörå berättade H. Wegelius att folket var böjt för fylleri och slagsmål (D VII 4 s. 11) och i sin beskrivning över Kimito sade Wolter Petersen: ”Det kan väl ej nekas att begäret efter starka drycker och deras omåttliga bruk bland härvarande allmoge, liksom över nästan hela landet, i senare tider mycket tilltagit” (Underrättelser 5/1825 s. 10).

Om grannsocknen Bjärnä sägs i Fjeders beskrivning 1825 (D VII 4 s. 45): ”Supandet, denna källa till alla laster och brott, är tyvärr i denna socken i mycket tilltagande bland allmogen, vartill orsaken torde kunna anses vara de i dessa senare år inträffade goda (spannmåls)skördar och missväxt på kreatursfoder, vilket gjort att brännvinsbränning blivit förövad av alla som därtill varit i tillfälle; dels för deras kreaturs uppehälle (näml. dranken), dels för att förse en hop lönnkrogar med brännvin, varav här finnes nog, där allmogen om ej andra tider i veckan så åtminstone om söndagarna har tillfälle att förlusta sig, och vilka aldrig skulle äga rum om en mera sträng polis skulle finnas och några fler årligen blev pliktfällda för lönnkrögerier och överdrivet njutande av starka drycker.” Också hållskjutsen påtalades.

Kort därförinnan hade Tolpo i Sagu antytt en orsak till det ökande bruket av brännvin. Han nämnde att kvinnorna under slutet av vår svenska tid genom sin hemslöjd till avsalu stått för en betydande del av hushållens penningeinkomster, men ”sedan svenska handeln upphört ... måste brännvinstillverkningen tagas till hjälp för penningebehovet, vilken åtgärd hos flera urartat till olyckligt bruk med krögeri och egen njutning” (Underrättelser 4/1824 s. 11).

År 1828 skrev Böcker på eget initiativ ett digert betänkande (D X 13 s. 95) om hur syftet med de Ahlmanska skolorna bäst kunde nås. Betänkandet trycktes och sändes till kyrkoherdarna för utlåtande (D VI 3 s. 82). I betänkandet tangerades också frågan om brännvinets inverkan på sederna (s. 21). Detta gav Ignatius anledning att i sitt utlåtande återigen skildra förhållandena i sin socken Halikko (D X 13 s. 101 b). Också Jonas Lagus i Ylivieska suckade över dryckenskapen (D X 13 s. 97).

År 1829 utlyste sällskapet än en gång en prisfråga om missväxterna och fick nu tre svar. Ett av svaren yrkade på totalförbud mot brännvin, ett annat att bränningen borde bli regale såsom i Ryssland. I det tredje svaret sades att brännvinsbränningens inskränkande medfört olägenheter för lantbruket, som gått miste om dranken. På brännvin hade det inte blivit brist, även om detta inte varit finskt, utan livländskt (A I 25 s. 77). Förbudet mot bränning måste kompletteras med stränga straff för smuggling (D VI 1 s. 267). Föreningen med Ryssland ansågs ha ökat ståndspersonernas behov av lyx och därmed deras fattigdom (D VI 1 s. 223).

Vid samma tid klagade kyrkoherden i Karislojo Daniel Ekwall över att överflödet på spannmål gagnade endast lönnkrögare och lättingar: ”Lantmannen förlorar därigenom grymt. Han retas att supa upp en spannmål som knappt lönar mödan att sälja. Hans drängar hava därigenom tillfälle att göra sig galna och bångstyriga samt att ofta försumma hälften av sina arbetsdagar” (D VI 3 s. 64). I en samtida anonymt inlämnad skrift om Finlands statshushållning efterlystes den exekutiva maktens ingripande mot lönnkrögeriet (D VI 3 s. 57).

Hur tveksam man – eller snarast Böcker – under 1820-talet var i sin syn på brännvinet visar sällskapets år 1826 till KMt expedierade (B I 13 s. 67) underdåniga berättelse om vad sällskapet gjort för potatisodlingens främjande: ”... utan att inlåta sig i undersökning av huruvida en ökad tillgång och ett minskat pris på brännvinet skola öka det onda nationen i moraliskt avseende onekligen av brännvinet lider, eller om de, såsom mången påstår, just äro utvägar medelst vilka detta onda skall hävas i det brännvinet ifrån ett sällan njutet och därför missbrukat vederkvickelsemedel bleve förändrat till ett näringsmedel för dagligt bruk ...”

I sällskapets *Redogörelse* (1.11.1827– s. 14) för det utgående 1820-talet nämndes att frågan om brännvinsmissbruket sysselsatt sällskapet och att yrkande gjorts om en framställning hos KMt.

9 Böckers betänkande

Hoppet om lantdagar falnade, men brännvinshanteringen kunde påverkas av senaten också utan lantdagar. Sällskapets kontakt med senatens medlemmar försvagades emellertid då senaten år 1819 flyttade till Helsingfors.

Tydligt var man i slutet av 1820-talet allmänt underkunnig om att senaten förberedde nya bestämmelser gällande brännvinet. I ett privat brev till Böcker skrev John Julin 2.3.1829 (BS 6 s. 73) att regeringen nyss inför KMt föreslagit åtgärder mot superiet. Julin ville att sällskapet skulle hos KMt göra en framställning i saken. Sin egen åsikt om hur dryckenskapen kunde stävjas uttryckte han så här: ”Höj menigheten i bildning, ge den hopp om ädlare njutningar och vi kunna vara förvissade om att fylleriet minskas. Det är förtryck, uselhet och råhet som föder och ökar begäret för brännvin.” – Kort därefter emanerade 6/18.3.1829 HKMt:s nådiga förordning emot fylleri och

dryckenskap samt olovlig försäljning av starka drycker. Förordningen hade inte hunnit påverkas av sällskapet.

Vid denna tid var förhållandet mellan Böcker och några av de dominerande inom sällskapet inte det bästa. Det gäller inte minst om Jacob Tengström, som jämte Böcker hade undertecknat cirkuläret 2.1.1819. Det kunde ha varit svårt för Böcker att i sällskapets namn få fram ett betänkande som motsvarade hans egen uppfattning om vad som borde göras. Alltså gick han sin egen väg. Protokollet berättar (A I 24 s. 9 b – P § 9/7.3.1829):

”Herr professor Böcker förmälde sig hava i anledning av ett till sällskapet inkommet anonymt förslag rörande medel att inskränka finska allmogens i senare tider överklagade böjelse för omåttligt bruk av brännvin, samt under förmodan att landets styrelse för närvarande är betänkt på någon författning till hämmande av detta onda, nyligen från trycket utgivit ett betänkande om brännvinets inflytande på finska nationens industri och seder, däri herr professoren bland annat föreslår att sällskapet, som redan före detta genom prisfrågor och det vördiga prästerskapets hörande sökt inhämta kännedom om landets ställning i berörda hänseende, borde i underdånighet ingå till HKMt med anmälan därom samt därjämte söka fästa HKMt:s nådiga uppmärksamhet vid det lidande för landet, som varje inskränkning uti ett fritt begagnande av tidens upptäckter rörande sättet att tillverka brännvin enligt professors tanke skulle medföra. Häröver fann sällskapet nödigt att höra BU.”

BU tycks emellertid aldrig ha uttalat sig. Det var fullt upptaget med de bekymmer som Åbo brand åsamkat samt med att reda upp sällskapets ekonomiska mellanhavanden med den konkursdrabbade Böcker. Denne avgick från sekreterarposten och ärendet förföll. I sällskapets år 1831 tryckta *Redogörelse* för åren 1827–1830 (s. 14) säges om betänkandet att det, ”då åsikterna i denna sak äro mer än uti någon annan delade”, framdeles komme att utgöra ett ämne för överläggningar inom sällskapet.

Böckers betänkande ingår i tredje årgången av hans *Tidning för Landthushållare* (s. 49–66). Det har formen av en hemställan hos sällskapet om att detta måtte ”begagna sin rättighet att hos Hans Majestät Kejsaren underdånigast anmäla landets ställning i dessa hänseenden”. I sitt betänkande ansåg sig Böcker med stöd av all den kunskap sällskapet samlat kunna konstatera att utvecklingen i fråga om folknkykterheten gått mot det bättre och han var övertygad om att denna utveckling kunde främjas genom uppfostran, och om att den endast skadades genom förbud och straff. Teknikens vinningar borde nyttiggöras. Sprittillverkningen gav redan hopp om en effektivare energikälla än vad skogsodlingen kunde erbjuda. Böcker emotsåg att kraven på tekniskt kunnande skulle leda till att brännvinsbränningen med tiden skulle upphöra hos allmogen och övertagas av folk med större bildning och insikt i naturvetenskaperna. Också detta till vinning för folknkykterheten: ”Måne ej det för allmogen sjelv vore rätt förmånligt om den nu existerande brännvinsbränningen i nästan varje gård upphörde? Måne ej mången genom ett jämnt smuttande så länge pipan rinner vänjer sig vid den fördärvliga sed att njuta brännvin utan att äta, som vanligen är det första steget till fylleri?” (s. 65)

Ett brev 6.10.1830 från Robert Reh binder visar att Böcker översänt ett förslag till hemställan om förmåner för dem som tillverkade brännvin av potatis (BS 5 s. 173). Reh binder avrådde från åtgärder till brännvinsbränningens främjande.

Tio år efter det att Böcker publicerat sitt betänkande återkom han till saken. Han var då inte längre i Hushållningssällskapets tjänst, utan redaktör vid *Åbo Tidningar*. En åsiktsfrände i mycket hade han i kyrkoherden i Finström F.P. von Knorring. Denne och Böcker stod uppenbarligen gemensamt för en utförlig artikel ”Brännvinet”, införd i tidningens nr 8–12/1840. I ett 7.11.1839 daterat brev till Böcker (BS 2 s. 101) säger von

Knorring att han sänder för Böckers ”vänskapsfulla behandling ett ämne om brännvin, i händelse Du finner det förtjäna införas i Din tidning. [...] Fel finnas i ord, talesätt, slutföljder och behandling, dem Du ville rätta, ändra och förbättra. [...] Också anhåller jag att författaren må få vila uti människornas okunnighet, där man vilar lugnast.”

Uppsatsen i tidningen är inte redaktionell, utan betecknas som insänd. Den gav märket S-n anledning att framlägga sina tankar i nr 22/1840, vilka i sin tur kommenterades i nr 30. Diskussionen avslutades i nr 82/1840.

Bland Böckers papper från denna tid (BS 13) finns några handskrivna frågeformulär med en odaterad ingress som förklarar avsikten vara att utreda hur konsumtionen och missbruket av brännvin förändrats under de tio senaste åren. Formuläret upptar sju frågor. Adressaterna finns inte förtecknade och blott ett svar finns bevarat. I ett 12.3.1840 daterat brev (BS 2 s. 102) säger von Knorring att han genast besvarat frågorna.

Hans ämbetsbroder i Saltvik P.U. Sadelin lät sitt svar vänta till 5.4.1841 (BS 19). En månad senare var Böcker död. Uppenbarligen hann han inte i sin tidning behandla svaren. Måhända var det i väntan på dem som han nedkastade sina ”strödda reflexioner” (BS 13). De inleds med orden ”då fylleriet i senare tid onekligen avtagit ...”. ”Efter min tanke är brännvinskonsumtionen i stigande och missbruken likväl mindre,” antecknar Böcker och finner den främsta förklaringen i ”en, ehuru omärkligt stigen bildning”. – Han avslutar med tankar om vad som i saken kunde tas upp i tidningen.

Inom sällskapet tystnade diskussionen om brännvinet. År 1830 avfärdades som helt huvudlöst ett anonymt förslag om en graderad fylleriavgift som borde påföras kända drinkare (D XXIII 12 s. 72, A I 25 s. 89 – BU § 5/17.11.1830).

10 Sällskapet tar ställning i brännvinsfrågan

Böckers betänkande ledde inte till något ställningstagande från sällskapets sida. När han frånträdde sekreterarposten upphörde sällskapets aktiva agerande i ärendet för nästan ett kvart sekel. Böckers efterträdare Lars Arnell tycks inte ha varit intresserad av att inhämta andras åsikt. År 1842 lät han sällskapet veta att han av senaten kallats (D I 2 s. 21) till ledamot av en kommitté med uppdrag att avge yttrande i hithörande frågor, men meddelandet gav inte anledning till diskussion (A I 37 – P § 5/1.4.1842).

Meningarna om brännvinsbränningen fortfor emellertid att vara stridiga. Det framgick då sällskapet fem år senare anordnade det första allmänna lantbruksmötet. Vid det diskuterades bl.a. frågan om dranken var outhärlig vid boskapens utfodring. Diskussionen återges i den tryckta mötesberättelsen. Några mötesdeltagare fann anledning till moraliska ställningstaganden. Så gjorde främst magister E. von Fieandt (s. 183–193). Också kapten Bremer fann det önskligt att en opinion kunde bildas för brännvinsbränningens avskaffande eller betydliga inskränkande. – Mötets notarie Hammardahl hade kort förut i sin tidskrift *Teknologen* (1847 s. 322–) refererat motsvarande frågors behandling vid det andra allmänna lantbruksmötet i Sverige med dess önskemål om opinionsbildning.

Sällskapet bidrog till denna opinionsbildning genom en i dess tidskrift *Suomen Huoneenhallitusseuran Sanomia* (1/1852 s. 7–16) införd redaktionell artikel ”Onko wiinan poltto Suomessa maanviljeliälle hyödyllinen eli tarpeellinen?”. Redaktören utgick från inlägg i tidningarna *Suometar* och *Maamiehen Ystävä* samt återopade diskussionen vid det allmänna lantbruksmötet i Sverige år 1847. Där hade man varit

ense om att den vid jorden bundna brännvinsbränningen varit till skada för jordbruket. Redaktörens slutsats var att brännvinsbränningens skiljande från jordbruket vore en grundförutsättning för jordbrukets förkovran i Finland.

Litet senare berättade redaktören med tillfredsställelse om nyss grundade stora ölbryggerier och hoppades att de skulle minska brännvinskonsumtionen (10/1852 s. 157).

Själv ville sällskapet främja övergången från brännvin till öl och lät i almanacken för år 1856 införa en av sekreteraren N.H. Pinello skriven uppsats om humleplantering. Den inleddes så här: ”Då såväl den sanna fosterlandsvännen som den upplysta lantushållaren redan länge insett det fördärliga i brännvinsbränningen och på mångahanda sätt sökt motverka dryckenskapen och dess bedrägliga följder samt då man dessutom i öl och svagdricka funnit en mindre rusgivande och mer födande dryck ...”

Sällskapets finska tidskrift levde blott tre år. I dess sista nummer (26/1853 s. 201–207) gick redaktören i folkliga vändningar till attack mot husbehovsbränningen. Han försökte beräkna hur mycket brännvin som producerades och som konsumerades i landet. Enligt hans beräkning åtgick 450.000 tunnor spannmål årligen till produktionen av 8 miljoner kannor brännvin. Den illegala importen uppskattade han till minst en halv miljon kannor. Stor möda nedlade han på att beräkna hur lång tid som åtgick till själva drickandet, men förbigick den arbetstid som gick förlorad efter drickandet med att säga ”kohmelopäiviä emme luekkaan”. Brännvinets inverkan på folkhälsan och brottsligheten var förödande. Enligt redaktörens uppfattning hade 7 av 8 fängelsekunder hamnat i fängelset för brännvinets skull.

Redaktörens resonemang utmynnade i slutsatsen att det av Gustav III lössläppta brännvinsflödet måste hämmas. Brännvinspannorna måste slängas ut ur bondehemmen och den ofrånkomliga brännvinstillverkningen överlåtas till stora, lätt övervakade och hårt beskattade fabriker. – För tidskriftens innehåll stod alltså redaktören, den av sällskapet betrodde lektorn G.E. Eurén.

År 1856 tvangs sällskapet till ett slutligt ställningstagande. Kort efter sitt trontillträde föreskrev Alexander II åtgärder för Finlands förkovran. Detta gav senaten anledning att i brådskande ordning inbegära sällskapets utlåtande. Bakom denna begäran låg sällskapets tidigare ordförande, senatschefen Lars Gabriel von Haartman (D I 2 s. 130 och D XXIV 3 – icke diarieförda). *Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapets underdåniga utlåtande angående åtgärder till befrämjande af finska landtbruket och dess binäringar, med dertill hörande bilagor* utgavs i tryck 1857.

Utlåtandet bereddes av en kommitté uppdelad på sektioner. ”Sektionen för åtgärder till befrämjande af slöjdfärdighet och landtmannabinäringarnas utveckling” daterade sitt betänkande 11.10.1856. Det var undertecknat av Erik Julin och Torsten Renvall och det beaktade också brännvinshanteringen (s. 109). ”Dryckenskapslasten har inom vårt land gripit vida omkring sig bland allmogen och de arbetande klasserna överhuvud”, sades det och slogs fast att den mänskliga svagheten och lidelsen korrigeras ej genom lagbud, ”detta måste ske på den egna övertygelsens ofta långsamma, men alltid enda säkra väg.”

”Därest rättigheten till husbehovsbränningen komme att kvarstå” ansåg sektionen att den borde inskränkas till två veckor eller högst en månad och att de stora brännerierna borde avskaffas eller mycket högt beskattas. Brännvinsförsäljningen och krögerierna borde noga övervakas. Den moraliskt fördärliga hållskjutsskyldigheten påtalades än en gång. Fasta folkskolor efterlystes och som lärare borde företrädesvis antagas kvinnor, bl.a. av det skälet att kvinnan icke i samma mån som den manliga befolkningen var utsatt för frestelserna till dryckenskap.

Sektionens betänkande behandlades redan tre dagar senare av kommissionen. Det största utrymmet i dennas protokoll ägnades brännvinsbränningsrättigheten (s. 56). Redan av tekniska och ekonomiska skäl borde brännvinstillverkningen enligt kommissionens uppfattning skiljas från jordbruket och ”utgöra en av jordbruket oberoende fabriksindustri”.

”Och ansåg kommissionen vidare, i betraktande av den beklagansvärda moraliska förnedring, som särdeles under tillverkningstiden framkallas av den allmänt underlättade tillgången på ifrågavarande, för kropp och själ lika fördärvliga rusdryck samt de många brott som därvid i överlastat tillstånd till vanheder för mänskligheten begås, det vara högst maktpåliggande att denna kräftskada för samhället genom varje till buds stående medel må begränsas och hämmas.” – I protokollet antecknades att statsrådet von Haartman, kapten Jack och löjtnant Silfersvan ansett att allmänna utskänkingsställen alls ej borde tolereras.

Vid justeringen av kommissionens protokoll inlämnades två reservationer. Statsrådet von Haartman (s. 310) var övertygad om att ett förbud mot all tillverkning av brännvin inte skulle göra slut på det onda. Husbehovsbränningen borde avskaffas och rättigheten att bränna bortauktioneras till högst två brännerier i vart län med minst etthundratusen invånare. Intet bränneri finge tillverka mer än 25.000 kannor. Endast bränneriernas innehavare skulle få hålla krogar och ej heller de fler än högst två krogar i var socken med en folkmängd av 6.000 personer och endast en krog i mindre socknar. Rättigheten att forsla brännvin i partier över två kannor skulle tillkomma endast bränneriernas innehavare och gälla endast den del av länet där bränneriet låg.

Den andre reservanten, godsägaren J.A. von Essen (s. 312) ville på det bestämdaste protestera emot krogar i vanlig mening. Däremot borde brännvinsfabrikanterna få rätt att inrätta utminuteringsställen, högst ett per tusen invånare, där varan finge försäljas till minst ett kvarter, dock under villkor att den icke finge å stället förtäras. Inrättandet av ölstugor borde däremot uppmuntras: ”Ölet är en närande, stärkande och hälsosam dryck för arbetaren [...] Dessa ölstugor skulle utan tvivel med tiden komma att utgöra samlingsplatser för byns befolkning under helgdagsaftnarne och om ett eller annat tidningsblad därjämte funnes att tillgå, så skulle dessa kvällar, vilka nu för tiden allmänligen ägnas åt fylleri och skörlevnad, tillbringas på ett sedesamt och för folket angenämt och lärorikt sätt. Dylika ölstugor kunde således, tvärtemot vad fallet är med krogarna, i sin mån verka lyftande och förädlande på folket genom tillfälle till läsning av lärorika tidningsartiklar och genom det utbyte av tankar och idéer där komme att äga rum ...” – Sex år senare fick sällskapet medverka i statsmaktens strävanden att främja humleodlingen för ölbryggeriernas behov (D I 3 s. 52) och inledde odlingsförsök på sitt experimentalfält (Handlingar 6.2 s. 12, 146 och 179, Handlingar 6.3 s. 125).

Den 29 oktober tog sällskapets styrelse eller Utskott upp kommissionens betänkande. Nu gjorde magister Hornborg ett också skriftligt inlämnat uttalande (s. 64), däri han känslofullt utmålade husbehovsbränningens följder. I sak innehöll uttalandet knappast något utöver vad kommissionens protokoll utsagt. Konsul Säve och doktor Pinello instämde med Hornborg, medan hovrättsextrafiskalen Wallensköld ansåg husbehovsbränningen ”på grund av 1800 års förordning än framgent böra såsom en till jordbruket hörande binäring kvarstå”, de stora brännerierna borde däremot avskaffas eller högt beskattas. Husbehovsbränningen borde likväl inskränkas till två veckor eller högst en månad och brännvinsförsäljning vara allmogen förbjuden utom i stad, på öppna torg eller till dem vilka äga att idka värdshus- och krogrörelse. Med Wallensköld förenade sig hovrättsrådet Thileman och ordföranden Erik Julin. Rösterna föll alltså lika och ordförandens röst avgjorde.

Styrelsens förslag till utlåtande behandlades under ett över tre dagar utsträckt plenum 24–26.11.1856 (s. 69): ”Angående brännvins bränningsrättigheten, vilken uti Utskottets förslag förordas att såsom binäring till jordbruket än fortfarande varda bibehållen, ville sällskapet med avseende därå att brännvinstillverkningen, sådan den hittills å nästan varje även den minsta jorlägenhet blivit bedriven, utgör ett särdeles betänkligt hinder för fortkomsten av landets jordbruk, ävensom i beaktande av den beklagansvärda moraliska förnedring, som i synnerhet under tillverkningstiderna framkallats av den då allmänt underlättade tillgången på ifrågavarande rusdryck samt de många grova brott som därvid i överlastat tillstånd begås, i enlighet med kommissionens utlåtande hava föreslaget brännvinstillverkningens avskiljande från jordbruket till en av detsamma oberoende begränsad fabriksindustri.”

Sällskapets ställningstagande byggde på grundliga diskussioner, men i det till KMT avgivna utlåtandet fick brännvinsbränningen inte många rader (s. 20). Sällskapet anhöll om att husbehovsbränningen ”så vitt sådant grundlagsenligt ske kan”, måtte förbjudas och brännvinstillverkningen fabriksmässigt utövas och det under strängaste kontroll och emot så högt stegrade avgifter för ej mindre tillverkning än försäljning, ”att denna vara genom sin dyrhet bleve mindre anlitad”.

11 Opinionen emot husbehovsbränningen breddas och bränningen skiljs från jordbruket

Sällskapets ställningstagande hade fått en så stadig underbyggnad som tiden medgav. Följande år bereddes bredare lager tillfälle att yttra sig i brännvinsfrågan. Det skedde vid det av sällskapet anordnade fjärde allmänna lantbruksmötet. Mötet hölls på Mustiala och över detsamma utgavs i tryck ett detaljerat diskussionsprotokoll, där sidorna 92–103 ägnas diskussionsfrågan ”Är den så kallade husbehovsbränningen, betraktad som binäring för lantbruket, av så stor nytta att den penningvinst som härigenom tillskyndas jordbrukaren icke flerfaldigt uppväges av de olägenheter, denna binäring anses medföra, ibland vilka brännvinets skadliga inverkan på sedligheten hos arbetarklassen är av särdeles vikt för hela samhället?”

I diskussionen deltog också allmogemän. De flesta av de synpunkter som framfördes hade framkommit redan vid utarbetandet av sällskapets utlåtande. Nu styrktes de med exempel. Alla var ense om brännvinets skadeverkningar, men emot tanken på förbud talade farhågor för lönnbränning och smuggling. Nämndemannen Olander från Nurmijärvi hade funnit att då en kanna kom från fabriken hämtades sex från skogen, och löjtnant Beckman att med varje kopek som brännvinskannan steg i pris, i samma förhållande steg även lurendrejeriet med brännvin från Estland. Efter omröstning antogs ordföranden Sebastian Gripenbergs förslag till uttalande: ”Att husbehovsbränningen icke är nyttig för lantbruket såsom dess binäring, men däremot så skadlig för sedligheten att densamma borde avskaffas.”

Samma år 1857 som mötet hölls trycktes i Viborg i serien *Lukemista kansan hyödyksi* ett 76-sidigt häfte *Maanviljelys ilman Wiinanpoltoa*, en bearbetning av en av J. Th. Nathorst i Sverige utgiven bok. Bokhandlaren Johan Alfthan i Viborg erbjöd sällskapet häftet till inlösen och sällskapet, som ansåg dess spridande bland allmänheten vara av stor nytta, rekvirerade 200 exemplar att genom kontraktsprostarna gratis utdelas (A I 53 – U § 6/24.9.1858). Senare beslöts att häftet på begäran skulle tillställas alla i Finland inrättade sockenbibliotek (A I 54 – U § 4/27.5.1859).

De landsomfattande lantbruksmötena utgjorde länge fora för opinionsbildande diskussioner, men blott de fem första anordnades av sällskapet. Det femte hölls år 1860 i Fredrikshamn och även dess protokoll utgavs i tryck. Stort utrymme (s. 74–88) ägnades frågan ”Är brännvinshanteringen i landet nödvändig; och huru bör den då vara ordnad för att utan menlig inverkan på sedligheten medföra det största gagnet?”

Också vid detta möte satt Gripenberg som ordförande. Diskussionsdeltagarna var för det mesta andra, men synpunkterna till stor del desamma som vid det föregående mötet. Diskussionen slutade med att ”greve Creutz hemställde om icke allmänna opinionen var den att husbehovsbränningen är ett olycka och fördärvbringande sätt att tillverka det för landet erforderliga kvantum brännvin, och att mötet därför bör kraftigt uttala sin önskan för husbehovsbränningens lagliga avskaffande och (för) brännvinets framtida tillverkning på fabriksmässigt sätt med betydligt högre beskattning än för det närvarande. – Med greve Creutz förenade sig alla utom de som härovan givit sin skilda åsikt till känna.”

Hösten 1860 inrättades vid senaten en expedition för jordbruket och de allmänna arbetena. Dess chef blev Gripenberg. Följande sommar lät han veta att han önskade samråda med sällskapet i åtskilliga frågor rörande jordbruket och dess binärningar (A I 56 – U § 8/14.6.1861). Uppenbarligen önskade han som senator genom sällskapet påverka den allmänna opinionen i den spända väntan på lantdagarnas återuppväckande. Sällskapet sammankallades till ett extra plenum. Vid det framlade Gripenberg sju frågor, ”vilka frågor icke nu borde förekomma till gemensam överläggning, men likväl av envar av sällskapets ledamöter behjärtas och betänkas för det fall att desamma framdeles skulle av Kejseliga senaten till sällskapets utlåtande överlämnas”. Mötesprotokollets enda paragraf slutar så här: ”Men då till dessa för jordbruket viktiga förbättringar, fortsatte herr senatoren, erfordras penningar och då det är allom bekant att statens utgifter nu redan äro så begränsade att något understöd från detta håll föga torde vara att vänta så står vårt enda hopp i detta avseende till en blivande lantdag. På tal om lantdag ansåg herr senatoren sig böra omnämna att, såsom orden föllo sig, vi hava lantdag i våra egna händer. Allt berodde likväl på den kommitté som i januari nästa år kommer att sammanträda. Visar då denna kommitté det förtroende vi äro skyldiga vår ädle och högtälskade monarks landsfaderliga avsikter, så trodde herr senatoren att vi inom två à tre år kunde påräkna lantdag; men blev förhållandet annorlunda, uppenbarade sig i denna kommitté misstänksamhet och misstroende i stället för den fullkomligaste tillitsfullhet, då låge helt säkert lantdagen fjärran från oss.” (A I 56 – P § 1/6.7.1861)

En av Gripenbergs frågor lydde: ”Vilka medel böra användas till förbättrande av den tjänande och arbetsklassens materiella ställning?” Följande år började sällskapet vid sina plena avslutningsvis diskutera frågor av allmänt intresse. En av frågorna inleddes med motiveringen: ”Då det är av vikt att opinionerna uttala sig till ledning för statsmakten så frågas ...” (A I 57 – P § 13/17.6. 1862). Vid höstplenum det året gällde frågan hur arbetarklassens sedliga förbättring och ekonomiska förkovran varaktigt kunde befordras (A I 57 – P § 1/3.11.1862 – bil.). Frågan inleddes av Gripenberg. Han pläderade för kvinnofostran och i förbigående framkastade han en förmodan att männens nykterhet den vägen kunde förbättras. Licentiat Hornborg påpekade under diskussionen nödvändigheten av förbättringar i brännvinslagstiftningen och fick understöd. Önskemål om förbättringar fick en plats i det uttalande som plenum enade sig om. Även därpåföljande år påtalades vid liknande diskussioner brister i brännvinslagstiftningen. Omdömesgilla medlemmar tillät sig emellertid en undran om vilket värde statsmakten kunde tillmäta de uttalanden som sällskapets fåtaligt besökta plena omfattade (A I 58 – P § 14/17.2.1863).

Sällskapet stora tid var onekligen förbi. Dess ställningstaganden snarare återspeglade än skapade den allmänna opinionen. När förordningen om brännvinshanteringen på ständernas tillstyrkan emanerade år 1865 var det i varje fall i överensstämmelse med den allmänna opinionens önskemål.

12 Missbruket av brännvin upphörde inte med husbehovsbränningen

Sällskapet fann det angeläget att följa med konsekvenserna av att husbehovsbränningen avvecklades. Många befarade menliga följder för lantbruket. När sällskapet till Jordbruksexpeditionen insände förslag till diskussionsfrågor vid lantbruksmötet år 1870 fanns bland dem (B I 28 s. 138):

- statsagronomen K.J. Forsbergs fråga om någon inverkan av husbehovsbränningens indragning försports på jordbruket och särskilt på ladugårdsskötseln
- löjtnant G. Silfersvans fråga hur jordens bördighet kunde bibehållas åt kommande släktled. Han befarade att husbehovsbränningens upphörande skulle framtvinga ökad odling av spannmål och särskilt av havre för export.
- sällskapets notarie G. Mellners fråga om ett åsyftat bättre förhållande i allmogens sedliga och ekonomiska liv inträtt vid husbehovsbränningens upphörande och, om så vore, huruvida det nya systemet vore det bästa eller om det kunde ersättas med något bättre ”som åtminstone i någon mån kunde komma jordbruket till godo, utan att superiet eller lönnkrögeriet på landet därmed tilltog”.

Ingen av dessa frågor fanns med på programmet för det av Jordbruksexpeditionen anordnade mötet.

Farhågorna för att lantbruket skulle drabbas av svårigheter visade sig obefogade. Det samma gäller förhoppningarna om att brännvinsmissbruket skulle försvinna med husbehovsbränningen. Sällskapets intresse hade emellertid dåmera koncentrerats på lantbruket och andra fick ägna sig åt att bekämpa dryckenskapen.

Initiativet till de två almanacksuppsatser som kring sekelskiftet ägnades rusdryckernas vådor utgick knappast från sällskapet. Den första, ”Några ord om rusdryckerna”, ingick i almanacken för år 1891. Den skildrade folkligt fylleriets fasliga följder och lät veta att ”det är på grund av denna orsak som på sin tid husbehovsbränningen i Finland helt och hållet blivit förbjuden, ... därför får brännvin överhuvud inte säljas på landsbygden, numera icke ens i gästgiverierna ...”. Något beslut om uppsatsen finns inte i protokollen, däremot nog om den uppsats om hemslöjden som också ingår i det årets almanack.

Den andra uppsatsen, ”Några ord om spritdryckerna”, ingick i almanacken för år 1903 tillsammans med en uppsats om andelsrörelsen. Sällskapet lät almanackens utgivare veta (Kopieboken s. 497 – 1.5.1902) att uppsatsen om rusdryckerna skrivits av professor Robert Tigerstedt, men endast uppsatsen om andelsrörelsen tycks ha tillkommit på sällskapets initiativ.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

13

Om folkhälsa, hälsovård och läkemedel
1797–1877

Av

Lars Zilliacus

Åbo 1983

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	97
1 FINSKA HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS INTRESSE INRIKTAS PÅ FOLKHÄLSAN	99
1.1 SÄLLSKAPETS GRUNDLÄGGARGENERATION OCH DESS MEDICINSKA SAKKUNSKAP	99
1.2 DEN FÖRMÄNTA FOLKBRISTEN AKTIVERAR INTRESSET FÖR FOLKHÄLSAN.....	100
1.3 KOPPORNA FRAMTVINGAR ÅTGÄRDER	100
2 KAMPEN MOT KOPPORNA.....	101
2.1 SÄLLSKAPETS INSATS	101
2.2 UPPGIFTER I SÄLLSKAPETS TRYCKTA SKRIFTER	102
2.3 UPPGIFTER I SÄLLSKAPETS ARKIV	103
3 BRISTEN PÅ LÄKARE OCH BARNMORSKOR	104
3.1 HUR LINDRA LÄKARBRISTEN?	104
3.2 HUR BOTA BRISTEN PÅ BARNMORSKOR?	106
3.3 FRAMSTÄLLNINGAR OM BELÖNING FÖR HJÄLP ÅT SJUKA OCH BARNAFÖDESKOR	106
4 SÄLLSKAPET INSAMLAR UPPGIFTER OM HÄLSOFÖRHÅLLANDENA	108
5 LEVNADSSÄTT OCH FOLKHÄLSA.....	109
5.1 SPÄDBARNSVÅRDEN	109
5.2 KOSTEN OCH FOLKHÄLSAN.....	110
5.2.1 Svält och nödföda.....	110
5.2.2 Matförgiftning	112
5.3 BOSTADSFÖRHÅLLANDENA OCH FOLKHÄLSAN	112
5.4 BASTUN OCH FOLKHÄLSAN	113
5.5 SEDEFÖRDÄRV – DÅLIGT LIV	113
6 SÄLLSKAPET VILL SPRIDA SUNT FÖRNUFT I HÄLSOFRÅGOR	114
7 HUSKURER	115
8 RÅD VID OLYCKSFALL.....	116
9 BRISTEN PÅ BOTEMEDEL	116
10 KAMPEN MOT KOLERAN 1831	117
11 EN APOTEKARE PÅ 1700-TALET OCH HANS YTTERSTA VILJA.....	118
11.1 MAKARNA SVAHN OCH DERAS TESTAMENTE	118
11.2 APOTEKARUTBILDNINGEN	119
11.3 APOTEKARENS UTRUSTNING.....	119
11.4 MILJÖ OCH INTRESSEN.....	119
11.5 DEN YTTERSTA VILJAN OMSATT I HANDLING	120
11.5.1 Läkarvård och läkemedel åt medellösa	121
11.5.2 Vårdplatser på lasarettet.....	122
11.5.3 Önskemålet om förlossningssängar.....	122

Förord

En presentation av Finska Hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen om folkhälsa, hälsovård och läkemedel borde rimligtvis helt domineras av sällskapets insats i kampen mot kopporna. Under vaccinationens första kvartsekel led-
des ju denna framgångsrika kamp i vårt land av sällskapet. I föreliggande häfte ägnas emellertid kampen mot kopporna endast ett kort kapitel. Förklaringen är den att sällskapets arkiv ock skrifter redan har blivit grundligt utnyttjade för att belysa *Vaccinationens historia i Finland*. J.I. Björkstens så benämnda verk i två delar utkom åren 1902 och 1908. Han återger titt och tätt uppgifter ur arkivet, likväl utan att hänvisa till serie, band och sida. För den skull synes det befogat att här ge en kort översikt av var uppgifterna om kampen mot kopporna står att finna.

En annan författare som grundligt har utnyttjat sällskapets arkiv är Kaarlo Jalkanen. Han gjorde det för sin 1976 tryckta avhandling *Lukkarin- ja urkurinvirka Suomessa 1809–1870*. Där ägnas ett kapitel åt klockarens medicinska åligganden och åt förslag gällande dem. Också dessa gällde ju främst, men inte enbart, vaccinationen. Jalkanen hänvisar till sällskapets och dess utskotts protokoll i serierna A I–II samt till vaccinationsförteckningar i banden E V I och 4 samt i D XIII 3, men ej till övriga källor i arkivet.

Senast har sällskapets insats i kampen mot kopporna översiktligt berörts av Niilo Pesonen i hans 1980 tryckta verk *Terveiden puolesta – sairautta vastaan. Terveiden- ja sairaanhoito Suomessa 1800- ja 1900-luvulla*. Han har utnyttjat sällskapets historik men ej dess arkiv.

Sällskapets arkiv och tryckta skrifter innehåller emellertid mycket annat som kan belysa hälsoförhållandena och folkhälsans främjande än det som gäller kampen mot kopporna. Materialet belyser också de sociala förhållandena och torde sålunda kunna tjäna även andra än dem som sysslar med medicinhistorisk forskning.

Mest givande är materialet från vår svenska tid och från förra hälften av Finlands tid som autonomt storfurstendöme i förening med Ryssland. Småningom blev sällskapets verksamhet alltmer avgränsad till att gälla lantbrukets främjande. Samtidigt fick medicinalväsendet en allt fastare administration. Föreliggande framställning har därför inte förts längre än till att omfatta sällskapets åtta första årtionden. Hungeråren i slutet av 1860-talet förde än en gång folkhälsans främjande i förgrunden för sällskapets intresse, men därefter har dess insats för folkhälsan inskränkt sig till ett tiotal folkupplysande uppsatser i den officiella almanacken.

Sist i häftet har som ett elfte kapitel placerats en redogörelse för arkivets material rörande apotekaren Anders Svahns testamentariska donation. Kapitlet faller till en del utanför ramen för häftet, men då materialet kan vara av värde för den läsekrets detta häfte vill gagna och knappast skulle motivera ett eget häfte har det ansetts befogat att här ägna det en samlad översikt.

1 Finska Hushållningssällskapets intresse inriktas på folkhälsan

1.1 Sällskapets grundläggargeneration och dess medicinska sakkunskap

Det 1797 stiftade Finska Hushållningssällskapets program angavs i första paragrafen i dess första stadgar: "Sällskapets föremål skall vara den enskilda hushållningen i allmänhet och lanthushållningen i synnerhet, med vad därtill hörer eller därmed i någon måtto gemenskap äger ..." Det var sålunda för ekonomiska frågor intresserade, som sällskapet i första hand vände sig till och ville sammanföra i gemensam strävan för landets bästa. Intresset för ekonomiska spörsmål var likväl allmänt hos den bildade klass som fått sin fostran under nyttans tidevarv, och sällskapet drog till sig upplysta män oberoende av för vilken gärning de skaffat sig sin egentliga utbildning. Det som förenade dem var snarare viljan att göra en allmännyttig insats än intresset för hushållning.

Sällskapet var ett barn av upplysningens tidevarv och förblev länge en sammanlutning av sådana som ville sprida upplysning till mindre upplysta, ej ett sällskap av dem som kände behov av att upplysas. Knappt hade sällskapet stiftats innan det i ett upprop till Finska Allmänheten kallade sina landsmän att i broderlig förening arbeta för landets allsidiga förkovran: "Det gives ingen olyckligare medlem i samhället än den, som aldrig gjort något för den allmänna goda saken ..."

Det är inte förvånande att en stor del av landets fåtaliga läkarkår återfinns i sällskapets medlemsförteckning för dess första år (E I 1), så mycket mindre som kårens främsta företrädare fanns med bland sällskapets stiftare. I förteckningen över dem (D II 7 s. 1) ingår de tre medicineprofessorerna vid Åbo Akademi: Gabriel von Haartman, Josef Pipping(sköld) och Gabriel (von) Bonsdorff. Viktigt för sällskapets medicinska sakkunskap under dess första tider var vidare att sällskapets drivande kraft, dess sekreterare, från hösten 1799 till sommaren 1813 var en tidigare provinsialläkare: först J.F. Wallenius och sedan F.W. Radloff. För det förtroende som sällskapet under de första årtiondena efter Finlands skiljande från Sverige åtnjöt hos landets ledning i frågor rörande folkhälsan var det vidare av stor betydelse att samtliga medlemmar i det Collegium Medicum, som från början av 1812 ledde läkarvården i landet, också var medlemmar i sällskapet.

Intresset för läkekonsten var vid tiden för sällskapets stiftande allmänt långt utanför läkarkåren. Redan bristen på läkare gjorde att man mångenstädes i vårt glest befolkade land i frågor som gällde hälsans bibehållande eller återvinnande kände sig hänvisad till vad man själv kunde inhämta. Många kände sig också manade att efter förmåga bistå mindre upplysta medmänniskor som hotades eller drabbats av sjukdom. Inte minst gällde detta landsbygdens prästerskap, som ju även av myndigheterna förväntades vinnlägga sig om sina församlingsbors också fysiska hälsa och välfärd. Det var inte heller läkare som inom sällskapet först förde fram frågor gällande folkhälsan.

1.2 Den förmenta folkbristen aktiverar intresset för folkhälsan

Enligt tidevarvets allmänna betraktelsesätt var en förbättrad folkhälsa en av förutsättningarna för landets materiella förkovran. Den inte bara förebyggde enskilt lidande. Den gav också landet ökad arbetskraft. "Folkhopens förmerande" och botandet av den förmenta bristen på arbetskraft sågs som angelägna önskemål.

En exceptionellt stegrad mortalitet ett knappt årtionde innan sällskapet stiftades hade resulterat i en tillfällig folkminskning. Många memorial från sällskapets äldsta tider vittnar om hur allmänt man dröjde kvar i föreställningen om en hotande folkbrist. Den 1 maj 1800 fick sällskapet mottaga ett anonymt memorial (D IV 5 s. 19) med kommentarer till "en förtjänt mans allaredan år 1760 författade" och nu bilagda tankar om "finska hushållningens uppkomst grundad på folkhopens förmerande, rätta fördelning samt handhavande till nyttiga näringsfång". Samma dag inlämnades också ett annat anonymt memorial (D IV 2 s. 64), som likaså dröjde vid folkminskningen. I ett långt memorial av 15.5.1800 (D IV 2 s. 72) ägnade kammarrådet Arndt Winter bristen på arbetare ett särskilt kapitel och påpekade att Finland kunde föda millioner människor men hyste föga mer än 800.000. Memorialen ägnades en utförligt refererad diskussion inom beredningsutskottet och vid sällskapens plena (A I 2).

Många fäste sig vid det stora bortfallet genom dödens härjningar. Få insåg att Finlands folkmängd trots allt var stadd i snabbt och stadigt stigande. Att så var fallet påpekade den av statistik intresserade biskopen Jacob Tengström i ett 15.10.1802 inlämnat memorial "Något om Finlands folkmängd" (D IV 5 s. 91). Också han utgick från grundtanken att statens styrka beror av dess folkmängd. Med tillfredsställelse konstaterade han att vårt lands befolkning sedan 1749 mer än fördubblats och att den inom ett sekel från sagda år sannolikt komme att ha femfaldigats, "en förkovran vars like man näppeligen lär kunna framleta bland något av Europas övriga folk". Ett par månader senare återkom han med reflexioner (D IV 2 s. 127) i anledning av Winters memorial och påpekade att det vore skäl att undersöka om ej den ovanligt stora spädbarnsdödligheten i Vasa län motvägdes av att avelsamheten hos ortens allmoge var så mycket större, så att antalet levande barn ändå var lika stort som annorstädes. I varje fall såg också Tengström en angelägen uppgift i att förbättra folkhälsan.

1.3 Kopporna framtingar åtgärder

Det som i handling utlöste sällskapets intresse för folkhälsan var kopporna. De framstod vid tiden för sällskapets stiftande som den mest förödande sjukdomen. De åsamkade större förluster i liv och arbetskraft än andra sjukdomar och satte spår, som utgjorde en ständig vädjan om medlidande och motåtgärder. Sålunda berättade en av sällskapets utsände (D XIII 6 s. 1) att sommaren 1803 i några socknar i Österbotten varje söndag i juni och juli begrovs 15–25 barn. Många av dem som fick behålla livet var för all sin tid märkta av sjukdomen. "Ett av djupa och vidsträckta ärr vanställt ansikte var likväl det minsta och obetydligaste. Men ögonens fullkomliga utbålnande på en del och en obotlig blindhet på större delen samt ej sällan fel på förståndet gjorde dessa uslingars öde i alla avseenden rysvärt."

Vid plenum 1.3.1799 upplästes ett anonymt memorial, senare av sällskapet infört i *Åbo Tidningar* (no 29/22.7.1799), vari sällskapet uppmanades att befrämja den för mänskligheten så gagneliga koppymningen. Kopporna hade då åter yppat sig i Åbo och stadens fattigare invånare hade fått löfte om att få sina barn gratis ympade. Sällskapet

befarade emellertid att inrotade fördomar skulle avhålla de fattiga från att utnyttja denna förmån och anmodade sitt beredningsutskott att i samråd med stadens praktiserande läkare och prästerskap utarbeta förslag till åtgärder från sällskapets sida (A I 1 s. 117 – P § 3/1.3.1799).

2 Kampen mot kopporna

2.1 Sällskapets insats

Vid plenum 1.4.1799 (A I 1 s. 126 § 7) drog H.G. Porthan som berednings-utskottets ordförande upp riktlinjerna för sällskapets kommande insats i kampen mot kopporna. Han slog fast att det fanns tre svårigheter att övervinna: folkets fördomar, dess fruktan för kostnader och bristen på sådana som kunde konsten att ympa. För att övervinna fördomarna borde sällskapet förmå biskoparna och landshövdingarna att utfärda kungörelser. För att förtaga allmogen dess fruktan för kostnader borde sällskapet av egna medel utlova 10 riksdaler åt var och en som med framgång ympat minst 25 barn efter att först hos någon läkare ha gjort sig kompetent för uppgiften. Detta löfte skulle skaffa fram kunniga ympare och sålunda undanröja också det sista av de tre hindren. Enligt dessa linjer inledde sällskapet sin framgångsrika kamp mot kopporna.

Avgörande för framgången blev dels att ympningen snart kunde utbytas mot den av Jenner 1798 bekantgjorda vaccinationen, dels att sällskapets höge beskyddare – först konungen och sedan kejsaren – skänkte sällskapet sitt mäktiga stöd både ekonomiskt och genom kungörelser som stärkte allmänhetens förtroende för sällskapet.

Trots detta starka stöd fick vaccinationen ej så snabbt den omfattning som hade varit önskvärd och kopporna fortsatte att kräva stora offer. Dels visade sig anslagen otillräckliga, dels var det svårt att på frivillig väg få vaccinationen allmänt antagen och tvångsåtgärder ville det frisinna sällskapet inte tillstyrka. Såväl inom sällskapet som inom Collegium Medicum höjdes redan på 1810-talet röster för att sällskapet borde befrias från kampen mot kopporna och verksamheten överlämnas åt Collegium. Så blev också fallet per 24.8.1824 (D I 1 s. 119). Då hade sällskapet under inemot ett kvart sekel haft ansvaret för kampen mot kopporna och enligt sin egen uppskattning genom ympning eller vaccination skyddat omkring 300.000 människor mot dem.

Förtjänsten av att sällskapets insats i kampen mot kopporna blev så resultatrik som den ändå blev tillkommer framom andra dess mångsysslande sekreterare Carl Christian Böcker. Hans förtjänster har skymts av de ekonomiska bekymren vid hans avgång några år efter det att sällskapets befattning med vaccinationen redan hade upphört. Som en gärd av rättvisa citeras här hans egna ord, då han inför sällskapet förklarade sina redovisningssvårigheter med den övermäktiga arbetsbörda han haft. Han bad sällskapets ledamöter i minnet återkalla den vid hans tillträde år 1813 härjande koppsmittan och hur svag hjälp man då hade att vänta av vaccinationen, genom vilken i medeltal blott ett par tre tusen barn årligen räddades, och ställde frågan:

”Hade det väl här blivit möjligt att åstadkomma en så hastig och kraftig motverkan, som verkligen skedde, i det från hösten 1813 till 1814 års slut nära 40.000 personer räddades undan koppsmittan, om sällskapet icke med fullt förtroende åt en person överlämnat denna detalj, som fordrade en så snar verkställighet att stundom vaccinatorer utav mig försågs med vaccinämne, ympnålar, instruktioner och resepenningar, och expedierades så fort jag med dem överenskommit och utan att jag för dessa

omständigheter behövde gå hem, emedan jag för att begagna lägenheter med resande merendels var försedd med vaccinämne och nålar. Och sådan blev befattningen med vaccinationen nästan hela tiden igenom. En enda central uppsikt över vaccinationen var verkligen för litet. Att hålla konto med var församling och tillse att om vaccinationen där försummas, någon vaccinator dit reser, kan med lätthet av varje provincialmedicus verkställas för hans distrikt, men för hela Finland är det mer än tjugu gånger svårare. Det har likväl skett, långt ifrån fullkomligt, det är sant, men ock säkert så att sällskapet uti en framtid skall få se sin befattning med vaccinationen räknad för en av sällskapets nyttigaste och bäst utförda detaljer och hade ej ifrån år 1822 brist på medel uppstått, skulle vaccinationen ofelbart kommit till den punkt, att alla blivit vaccinerade.” (A I 23 s. 33 – 30.4.1827)

2.2 Uppgifter i sällskapets tryckta skrifter

I sällskapets av Gustaf Cygnaeus skrivna historik *K. Finska Hushållningssällskapet 1797–1897* ägnas sällskapets insats i kampen mot kopporna stort utrymme, låt så vara att det splittrats på sidorna 140–141, 233–241 och 334–340. De första diskussionerna relateras i sällskapets åren 1800–1803 utgivna *Utdrag af Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Dagbok*. Här (1803 s. 68) ingår också konungens brev 10.3.1803. De kungliga och de kejserliga skrivelserna till sällskapet fram t.o.m. 19.4.1817 finns samlade i tredje tomen av *Kejserliga Finska Hushållnings-Sällskapets Handlingar*. Givetvis belyses kampen mot kopporna också i sällskapets årsböcker, som denna tid utgavs under titeln *Redogörelse för Kongl (resp. Kejserliga) Finska Hushållnings-Sällskapets göromål*. Den 1828 tryckta redogörelsen inleds med en utförlig översikt av sällskapets då redan avslutade befattning med vaccinationen.

Ofta utnyttjad är Anders Chydenius uppsats ”Tankar om Koppymningen för Finlands Allmoge”. Den ingår i den 1803 tryckta första tomen av sällskapets *Handlingar* (s. 284). Bakgrunden till denna uppsats har belysts i no 33 i denna stencilserie (s. 6).

Under en stor del av den tid då sällskapet var engagerat i kampen mot kopporna utgav det en tidskrift: *Underrättelser från Kongl. (resp. Kejserliga) Finska Hushållningssällskapet*. I det 1807 utgivna första häftet av band 1 ingår (s. 44) ”Om vaccinationen”. Det 1818 tryckta häftet 8 av band 1 innehåller (s. 38) E.J. Frosterus svar på sällskapets prisfråga om vaccinationens allmänna reglerande i Finland. Sitt positiva omdöme om hur sällskapet hade lett kampen mot kopporna stödde han med en tablå över antalet i Vasa prosteri 1776–1816 födda, döda och av koppor dödade.

Fem år senare inleddes ”Andra Samlingen” av *Underrättelserna*. Dess årgång 1 (s. 1) innehåller ”Underdånigt Förslag till vaccinationens reglerande i Finland” och ”Underdånigt Förslag till Reglemente för Vaccinationen i Finland”. I det 1824 tryckta no 6 (s. 123) av andra samlingen ingår C.G. Elfving ”Berättelse om vaccinationens fortgång i Lochteå socken”, i no 7 (s. 64) åter utdrag ur Vasa prosteris tabeller 1776–1801 med uppgifter också om kopporna. Under hela den tid *Underrättelserna* utkom infördes i dem strödda uppgifter från olika landsdelar, vilka också de ibland meddelade om kopporna.

Från och med 1805 står sällskapet för de folkupplysande uppsatserna i vår officiella almanack. Det året ingår där en av Pipping författad uppsats om vaccinationen. Samma tema behandlas i almanacken för 1815, då sannolikt av Böcker.

2.3 Uppgifter i sällskapets arkiv

Uppgifterna i sällskapets tryckta skrifter har varit lättast att utnyttja. Mera nytt finns att hämta i sällskapets arkiv. Den självfallna utgångspunkten här är sällskapets och dess utskotts protokoll. De är inbundna och bildar serierna A I–II. För pleniprotokollen har senare uppgjorts innehållsförteckningar. I dessa protokoll finner man hänvisningar till de oförtecknade, men ofta utförligare utskottsprotokollen. Tyvärr saknas i A I protokollen för tiden efter 1.11.1813 fram till 8.11.1816. Lyckligtvis finns vaccinationsutskottets protokoll från tiden 12.8.1813–8.11.1821 i banden A II 1–2. Vartdera bandet inleds med ett fullständigt namnregister.

En del av det som under denna tid behandlades vid plena och utskottssammanträden belyses av de anteckningar, som sekreteraren gjort till stöd för minnet vid ärendenas föredragning. De finns i D XIII 1 (s. 7–42). För åren 1816–1822 finns liknande anteckningar i A III 1–2.

Många av besluten vid sällskapets och dess utskotts sammanträden resulterade i brev och andra skriftliga framställningar. Sällskapets konceptbok är därför en viktig källa, även om man givetvis inte kan veta huruvida de slutliga utskrifterna avvek från koncepten. Konceptböckerna bildar serien B 1. Dess första band börjar i april 1800. Av de 12 band som gäller den nu aktuella tiden är endast B I 1–3, 5 och 6 försedda med alfabetiska adressatregister. Till det innehållsrikaste hör sällskapets till konungen riktade utförligt motiverade framställning 1.12.1802 (B I 1 s. 199) om anslag för vaccinationens främjande, dess förslag 1.10.1803 (B I 1 s. 295) till anslaget användning och dess redogörelser för vaccinationens fortgång, daterade 1.5.1805 (B I 1 s. 439), 15.5.1806 (B I 2 s. 40), 14.5.1807 (B I 2 s. 81), odaterade för åren 1807–1812 (B I 3 s. 127), 1.8.1814 (B I 3 s. 173) och 15.6.1815 (B I 3 s. 183).

Sällskapets ingående skrivelser finns förtecknade i diarierna i serien C I, som börjar 1797. Diarierna är emellertid till föga hjälp när man letar efter skrivelser som senare har inlemmats i olika arkivserier. Avgörande för sällskapets verksamhet är skrivelserna från kungligt resp. kejsarligt majestät och från centrala myndigheter. Dessa skrivelser från den tid då sällskapet var engagerat i kampen mot kopporna finns i bandet D I 1.

Det mesta materialet om vaccinationen finns i serien D XIII med dess 19 band, av vilka no 12 saknas. Av banden i serien har endast 2 B, 3, 4, 5 A, 10 och 16 namnregister. Serien innehåller bl.a. vaccinatorernas intyg, deras berättelser och uppgifter om deras arvoden och belöningar samt sällskapets överväganden av hur vaccinationen bäst kunde främjas. Vidare finns här tryckta reskript, kungörelser och cirkulär. Serien D XIII har ej beaktats vid uppgörandet av arkivets kartotek. Detsamma gäller om serien E V med dess 4 band med förteckningar över vaccinatorerna och uppgifter om dessas prestanda år för år. Trycksaker av samma karaktär som de i D XIII ingår också i bandet D VI 3 (s. 90–149).

Lättast förbisedda av forskningen är de uppgifter om kopporna och kampen mot dem som finns inströdda i serierna D II–VIII och i banden D XX 1 och D XXIII 5. Med undantag för serien D V, som i huvudsak gäller potatisodlingen, har dessa serier förtecknats i arkivets kartotek. Emellertid kan det hända att i kartoteket inte som källa gällande kopporna har upptagits sådant som i huvudsak behandlar andra ämnen. Som exempel på sådan text i dessa serier, som väsentligt kan komplettera Björkstens skildring, må nämnas kapellans i Laihela Johan Forsmans 19.9.1800 (D VIII 12 s. 2) daterade berättelse om den av bonden Johan Peura i Jurva kapell förrättade vaccinationen.

3 Bristen på läkare och barnmorskor

3.1 Hur lindra läkarbristen?

Sådana kommunikationerna var i slutet av vår svenska tid måste bristen på läkare mångenstädes i skogsbygderna ha förefallit nära nog total. I Kuopio tog landshövdingen A.J. Ramsay 1799 sällskapet skrivelse om kopporna till utgångspunkt för en kampanj för anställande av sockenläkare. Björksten har utförligt relaterat landshövdingens kungörelse och cirkulär och hans framställning hos Kongl. M:t. Sällskapet arkiv låter oss veta hur man i utkanterna av hans hövdingedöme reagerade på kampanjen. Domhavande Gabriel Hanelles tillställde sällskapet protokollet från en sockenstämma, som han med anledning av Ramsays cirkulär hållit i Libelitz och Kondiolax 24.11.1799 (D XIV s. 20). Protokollet återger in extenso Hanelles inledningsanförande.

När talet hade tolkats till finska ropade allmogen enhälligt att man varken ville eller mäktade med att underhålla någon sockenläkare. Domhavanden stod emellertid inte ensam mot allmogen, utan fick stöd av flera ståndspersoner. Resultatet blev att socknemännen föreslog att klockaresysslan framgent skulle besättas endast med sådana som hade intyg över försvarlig kunskap uti läkar- och fältskärsvetenskapen. Sådana klockare borde ej blott befrias från alla sådana servila göromål, som satt en prägel av låghet på klockaresysslan, utan också kunna utses till kapellanstjänster i sin egen församling. Vidare ville man att också medicine- och kirurgiemagistrar skulle kunna utses till kyrkoherde- och kapellanstjänster.

Hushållningssällskapet ansåg sig inte kunna ta någon befattning med dessa förslag (A I 2 s. 232 och 122 – BU § 6/17.4 och P § 12/1.7.1800). Redan tidigare hade det lämnat utan avseende ett av Hanelles inlämnat anonymt förslag (D XIV 1 s. 46) om att hela läkarevården skulle anförtros prästerskapet, men att endast medicinlicentiater och kirurgiemagistrar skulle antas till prästämbeten (A I 2 s. 32, 71 och 212 – P § 2.2/1.2, P § 6/15.4.1800 och BU § 3/10.2).

Hanelles gav sig inte, utan återkom till sitt förslag i ett memorial med anledning av sällskapets prisfråga om vilka hinder som fjättrade den finska bondens idoghet. Sällskapet vidhöll emellertid (A I 2 s. 309 – BU § 3/29.9.1800) att det på goda grunder ogillat tanken att göra alla präster till läkare: deras halva och otillräckliga kunskap skulle oftare skada än gagna.

Klockarena hade redan 1755 ålagts att lära sig åderlåtning, varför det låg nära till hands att ålägga dem också andra medicinska uppgifter. Tanken berördes 1800–1802 i flera memorial, som grundligt diskuterades inom sällskapet, vanligen flera på en gång. Björksten har redogjort för dessa diskussioner, som ju också men inte enbart gällde kampen mot kopporna. Han säger sig emellertid inte ha lyckats påträffa själva memorialen. I det följande skall därför dessa ägnas större uppmärksamhet än protokollen.

Ofta återkommande i diskussionerna är det av Winter 15.5.1800 inlämnade memorialet (D IV 2 s. 72), som kommenterades i memorial av Porthan och Tengström (D IV 2 s. 101 och 127). Tanken att ställa ökade krav på klockarena framlades också i det under 1.2 nämnda 1.5.1800 inlämnade anonyma memorialet (D IV 5 s. 19). En varning för att omskapa alla präster, klockare och kanske kronobetjante till läkare framlades i ett 1.5.1800 inlämnat memorial (D IV 2 s. 64) signerat med ett Lucretius-citat. Det kunde lätt leda till att man fick lika många i sin halvkunnighet oförvägna kvacksalvare och lönnmördare. Detta memorial infördes i sällskapets *Dagbok* (1800 s. 145). Kort förut hade där (s. 81) införts ett av Olof Wibelius 6.12.1799 daterat förslag

om att sammanslå klockare-, spögubbe- och skullfogdetjänsterna till en tjänst som ekonomiekommissarie och att av tjänstens innehavare kräva bl.a. förmåga att slå åder, ympa koppor, anlägga förband, bota rötfeber och rödsot. Liknande synpunkter hade redan 20.10.1798 anlagts av H.R. Ajmelaesus i Lochteå (D IV 1 s. 11).

Det auktoritativaste inlägget i diskussionen om hur man snabbast kunde råda bot på läkarbristen gjordes av Pipping i ett 7 sidor långt memorial 1.4.1801 (D IV 2 s. 170). Han konstaterade att klockarena visserligen kunde slå åder, men att de inte visste när de borde göra det och ofta gjorde det i otid. Nu yrkade han på bättre medicinsk utbildning åt klockarena. De borde tjänstgöra ett halvt år vid länslasarettet i Åbo och där lära sig bereda linneskav, förfärdiga bandager, sätta klister, spruta gurgelvatten, sätta och läka spanska flugor, pålägga iglar, införa hankar, fördela kontusioner, skära fontaneller, stilla förblödningar, läka färska sår, iordningbringa ränkta leder, förbinda benbrott, sköta rötsår, bota ondskorv, taga ut tänder, sköta ormstungna, öppna åder och känna följderna av otidiga åderlåtningar, ympa koppor och lära sig urskilja de rätta kännetecknen på lyckad ympning. Vidare preciserade Pipping vilka instrument klockarena borde ha för att sköta sina uppgifter.

Frågan om klockarens medicinska uppgifter och kompetens var väl ventilerad när Kongl. M:t 13.8.1801 anmodade sällskapet att yttra sig med anledning av Borgå konsistoriums utlåtande om landshövding Ramsays framställning 11.11.1799 om större krav på klockarena. Detta gav beredningsutskottet och sällskapets plenum anledning (A I 3 s. 332 och A I 4 s.22 – BU § 1/19.10. och P § 4/15.12.1801) till en utförlig rekapitulering av ärendet. Härvid framkastades en hel del betänkligheter mot Pippings i memorialet 1.4.1801 gjorda förslag, vilket 2.1.1802 (A I 4 s. 28 – § 3) föranledde denne att komma med ett nytt memorial (D XIV 1 s. 49), där han bemötte betänkligheterna. Vid plenum ett par veckor senare fick han stöd av baron H. Fleming på Willnäs (D XIV 1 s. 53), som kunde åberopa egna erfarenheter. I hans kapell hade en torparson antagits till klockare och ålagts att praktisera på länslasarettet.

Vid detta plenum förelåg ett anonymt inlämnat projekt (D XIV 1 s. 55) till det utlåtande, som sällskapet borde avgiva till Kongl. M:t. Här gjordes skarp skillnad mellan medicinska och kirurgiska uppgifter. Att överlämna medicinska uppdrag åt andra än vetenskapligt skolade läkare vore att tillskapa kvacksalvare och mångfalt vådligare än att lämna sjukdomen åt naturens egen åtgärd. Annorlunda förhöll det sig med sådana smärre kirurgiska förrättningar, som ej fordrade annat än övning och handlag. Diskussionen vid plenum (A I 4 s. 35 – P § 7/15.1.1802) blev lång och slutade med att Tengström tillsammans med sekreteraren skulle uppsätta ett förslag till utlåtande. Förslaget (B I 1 s. 135) gillades efter diskussion vid plenum 1.2.1802 (A I 4 s. 56 – § 14). Porthan yrkade på att få bifoga sin reservation (D XXIII 8 s. 48) och likaså Pipping sina två memorial omarbetade till ett enda. Varken sällskapets slutliga utlåtande eller de två bilagorna finns i sällskapets arkiv. Alla tre har återgetts av Björksten, som också citerar Kongl. M:ts skrivelse 10.3.1803 till sällskapet med gillande av sällskapets förslag. Skrivelsen infördes i sällskapets *Dagbok* (1803 s. 68).

Kort därefter kunde sällskapet i sin *Dagbok* (1803 s. 161) meddela att alla blivande klockare ålagts icke blott att skaffa sig intyg över ”kunskap och färdighet uti såväl vaccinationens som den vanliga barn-koppympnings verkställande och behöriga skötsel, utan ock, att så vitt ske kan, söka förvärva sig skicklighet i de allmännaste delar av fältskärskonsten”. Banden D XIII 2 A och B innehåller attester över de 1803–1823 verksamma vaccinatorernas kompetens. De åt klockarena utgivna intygen anger ofta också deras medicinska färdigheter utöver att vaccinera.

Pipping fick inte sina förslag förverkligade, men samlingen av intyg visar hur väsentligt bristen på folk med av läkare bibragt färdighet att hjälpa vid sjukdoms- och olycksfall likväl lindrats.

Flera framställningar gjorde sällskapet inte för att bota bygdernas brist på läkekunnigt folk. När medicineprofessorerna flyttade från Åbo förlorade sällskapet den sakkunskap som kunde ha gett auktoritet åt dess framställningar. Ännu på 1860-talet hände det sig emellertid att bygdernas folk vände sig till sällskapet för att få dess stöd för en lindring av läkarbristen. År 1862 ville man i Jockas utverka tillstånd för bonden Zacharias Oinonen att praktisera i läkaryrket. Sällskapet (A I 57 – U § 6/5.8) sände framställningen till guvernören i länet (B I 25 no 238/5.8.1862) med ett påpekande av att det ej tillkom sällskapet att handlägga ärendet.

3.2 Hur bota bristen på barnmorskor?

Ajmelaesus (D IV 1 s. 11) tog i sitt memorial 1798 från Lochteå upp också bristen på barnmorskor: ”Någon väl kunnig bondgumma finns väl ock här, men hon kan ej hinna på alla ställen och anlitas ej för högsta nöd. De mindre kunniga torde ofta av okunnighet antingen fördärva modern eller också oförsiktigt hantera, underhjälp och vårda barnet redan i dess födelse.” Han bad sällskapet överväga om ej var socken borde förses med barnmorska.

Socknarna själva visade föga intresse för att kosta på sig en utbildad barnmorska. Hur man motiverade sin motvillighet visar ett brev 7.9.1817 från prosten E. Rosenbäck i Keuru (D IV 1 s. 215). Han bifogade ett sockenstämmoprotokoll som redogjorde för hur det gick till när han inför socknemännen lade fram Collegium Medicums via landshövding och kronofogde framförda önskemål. Kejs. M:t hade anslagit medel för inrättande av ett accouchementshus i Åbo och dit gällde det nu att få någon för att utbilda sig till barnmorska för socknen. Trots att en fattig ståndspersonsänka hade förklarat sig villig sade sig socknemännen inte känna någon därtill tjänlig person, ej heller ansåg de sig kunna uti detta vidlyftiga, glest bebodda och med obanade vägar försedda pastorat betjäna sig av en sådans biträde.

3.3 Framställningar om belöning för hjälp åt sjuka och barnaföderskor

Ett effektivt medel att hos allmogen uppmuntra lovvärd verksamhet och stimulera till efterföljd hade sällskapet i sina offentligt utdelade belöningar. Någon gång fick sällskapet mottaga framställningar om sådana belöningar också för hjälp åt sjuka och barnaföderskor. Dessa framställningar belyser för sin del bristen på läkare och barnmorskor och hur man i glesbygderna anpassade sig till den. Framställningarna och behandlingen av dem visar även hur synen på lekmän som läkare varierade.

Det började med att sällskapet 1802 (A I 4 s. 301 och 199 – BU § 5/28.5 och P § 10 1.10) biföll en av sockenstämman (D VIII 1 s. 194) tillstyrkt anhållan av kapellanens i Alavieska änka om belöning åt hennes förra piga Brita Olofsson Pokela, som efter 19 års trogen tjänst blivit bondhustru och biträtt vid 473 förlossningar. Hon tillerkändes på sin förra matmors bekostnad den för kvinnliga trotjänare vanliga belöningen, en halsked av silver med vidhängande medaljong, men i sällskapets årsbok (1801– s. 28) nämndes särskilt hennes förtjänster som barnmorska.

Redan följande år fick sällskapet nu en av sockenstämman omfattad framställning om belöning åt krögareänkan Maria Johansdotter från Kärkölä (D VIII 1 s. 274) som sades

genom sin vaksamma försiktighet och sitt övade handlag ha verkat mycket gott som jordgumma i en från städer och läkare avlägsen ort. Nu gav framställningen anledning till en principdiskussion (A I 5 s.289 – BU § 3/25.8.1803), varvid antecknades att Kongl. M:t visserligen 3.4.1780 givit allmogen frihet att behjälpa sig också av andra än edsvurna och privilegierade jordgummor, men samtidigt bestämt att när det visade sig svårt att sända barnmorskelärningar till Stockholm borde dessa söka undervisning hos provinsialläkare och hos ortens edsvurna jordgummor. Det hade Maria Johansdotter inte gjort. Då hon inte hade större förtjänster än att hon snart sagt i varje församling kunde finna sin like avslogs framställningen (A I 5 s. 194 – P § 10/15.10.1803).

Något år senare fick sällskapet från Paldamo en bestyrkt framställning om belöning åt gamla värdinnan Christina Kaakitar (D VIII 1 s. 368), som hjälpt vid 307 förlossningar och därtill botat sjuka människor och djur. Nu avslogs framställningen (A I 7 s. 170 och 63 – BU § 11/26.3. och P § 11.12/1.5.1805) med motiveringen att Kaakitar ej hade skaffat sig någon grundligare kunskap än den alla s.k. kloka gummor ägde och tyvärr ofta missbrukade.

Ej ens när landshövdingen i Tavastehus år 1812 hemställde om belöning åt jungfru Eva Lemberg från Orimattila, som i mer än tjugu år bistått sjuklingar med läkemedel och med underhåll, ansåg sig sällskapet ”utan att handla mot sin bestämmelse kunna använda något av sina medel till behov för vilka staten uti allmänna välgörenhetsanstalterna har sina egentliga fonder” (A I 12 s. 96 b och 29 b – BU § 3/8.3. och P § 4.3/1.5.1813).

Strängt var sällskapet också när det gällde självlärda läkare. Till dem hörde ju inte klockarena. De kunde belönas med medalj eller med värdeföremål för sin föredömliga insats i kampen mot kopporna. Någon gång ökades deras meriter genom att de gett också annan läkarhjälp. Det gäller Emmanuel Lindroth i Kisko som belönades (A I 17 s. 79 – P § 9/5.11.1821) med en silverbägare om 20 lod. Han hade (D VIII 8 s. 162) ej blott vaccinerat inemot 1 100 barn, utan också vida omkring gjort sig känd för skicklighet i att bota andra åkommor. Bland annat hade han botat en logarvargesäll i Ekenäs för faslig värk i båda benen, som ej kunnat botas av läkare i städerna eller av förståndiga människor på landet.

När det gällde helbrägdagörare utan legitim utbildning hjälpte det någon gång att legitimerade läkare vittnade om deras värdefulla insats. Hösten 1829 föreslog provinsialläkaren i Torneå Henrik Deutsch (D VIII 16 s. 86) att sällskapet skulle belöna skattebonden Johan Wiuhkola i Neder-Torneå. Denne hade i fyrtio år gått lidande landsmän till handa vid botandet av varjehanda yttre skador såsom rötsår, benbrott och bulningar så att allmogen strömmat till från inemot 50 mil kring hans boning. För långväga besökare höll han sig med ofta ända till ett halvt dussin sjuksängar. Utan att överskatta sin egen förmåga hade han i svårare fall och då operativa ingrepp krävdes kallat på läkare. Deutsch stödde sin framställning på omdömesgilla ståndspersoners intyg från grannsocknarna. Ändå var det först efter en vidlyftig principdiskussion och mot ett par reservanters votum som Wiuhkola blev belönad med sällskapets silvermedalj (A I 25 s. 7 U b och 32 b – BU § 1/21.4. och P § 2/6.9.1830).

De som motsatte sig medaljen åt Wiuhkola ansåg att ärendet ankom på medicinalverket. Det synsättet hade slagit igenom när ett liknande ärende kom upp fem år senare. Då föreslog prosten C.A. Hjorth i Bjärnå (D VIII 20 s. 274) att sällskapet skulle belöna bondehustrun Eva Pehrsson och rusthållaren Henric Himmelroos. Den förra hade under en tid av 20 år beredvilligt och skickligt biträtt över 800 barnaföderskor och den senare botat fallandesot och andra sjukdomar och det utan att hos mängden underhålla vantro och vidskepelse. Denna gång var man inom sällskapet enig om att det inte kunde till

prövning upptaga ärenden gällande medicinska åtgärder (A I 30 – BU § 1/26.1. och P § 6/2.3.1835) och förslagsställaren avspisades (B I 17 – 2.3.1835).

Lika gick det ett par år senare när prosten W. Åkerman i Hvittis föreslog att sällskapet skulle belöna klockareänkan Juliana Savonius, som med särdeles framgång botat benbrott och andra kroppsskador (A I 32 – BU § 5/5.5.1837). Samma inställning hade sällskapet 1855 då provinsialläkaren i Rovaniemi Carl Ehrström gjorde en framställning om belöning åt häradsdomaren Carl Suutari, vilken enligt trovärdiga mäns intyg såsom folkläkare gagnat det allmänna (A I 50 – U § 9/12.4.1855). Förgäves intygade Ehrström att han själv konstaterat såväl det stora behovet av som det välgörande uti tillvaron av s.k. folkläkare: ”Utan dessas vanligen obemärkta, men för så mången enskilt välgörande, för det allmänna så betydliga utgifter besparande verksamhet, kan med fullt skäl sägas att Finlands nuvarande läkarepersonal och sjukhus vore, i förhållande till de behövandes antal, alldeles otillräckliga.” – Suutaris förtjänster omvittnades av kyrkoherdarna i Sodankylä, Kittilä, Rovaniemi och Kuusamo (D XXIV 2 no 3501).

Utan större betänkligheter belönades likväl sällskapet med sin bronsmedalj år 1870 boställsarendatorn Johan Henriksson från Karuna, som ”i synnerhet utmärkt sig såsom lycklig folkkirurg såväl inom egen som inom grannförsamlingarna, varmed han med framgång sysselsatt sig i 40 års tid och därjämte vinnlagt sig om veterinärläkaryrket” (A I 65 – St 7/5.2.1870).

Blott sju år senare fann sällskapet för gott att till domkapitlet för eventuella åtgärder översända kapellanens i Virmo framställning om belöning åt klockaren E.J. Gröndahl för hans lyckliga utövande av fältskärsyrket samt annan sjukvård (A I 72 – St § 5/16.2.1877).

4 Sällskapet insamlar uppgifter om hälsoförhållandena

För att få en fast grund för sitt arbete för Finlands allsidiga förkovran ville Hushållningssällskapet först kartlägga rådande förhållanden och missförhållanden. Till det syftade den av anatomieprofessorn Bonsdorff redan 1798 avfattade *Plan til en physiographisk och oeconomisk sockne-beskrifning, lämpad efter ortens läge och häfd i storfurstendömet Finland*. Bland de endast alltför många frågorna i denna tryckta plan fanns också några (s. 15) om folkhälsa och sjukdomar. De inlämnade sockenbeskrivningarna följer endast delvis planen. De ingår i arkivets serie D VII och är av mycket varierande värde. Den enda som finns i tryck är O.F. Wetterhoffs *Tankar om Tavastlands upphjelpande ...* Den ingår i den 1807 tryckta andra tomen av sällskapets *Handlingar* (s. 249) och behandlar i huvudsak Asikkala kapell. Som de allmännaste sjukdomarna uppges (s. 317) vårfrossa och rödsot.

Bland de otryckta sockenbeskrivningarna må nämnas Henric Wegelius 1804 prisbelönta beskrivning över Lillkyro (D VII 1 s. 95). Där ingick en tabell över dödsorsakerna 1749–1800. Av de 3 647 dödsfallen hade 841 okänd orsak. De vanligaste dödsorsakerna var i sammandragen översikt:

467	koppor
412	älta och hård mage
267	åldersbräcklighet
253	kikhosta

241	bukrev, kolik, förstoppning
239	lungshot, bröstsjuka
70	olyckshändelser, mord, avrättningar

Även om gränserna förefaller suddiga synes tabellen ge en uppfattning både om hur man dog och om hur man levde.

Om den sedermera som vår värsta folksjukdom betraktade lungshoten meddelade sacellanen E.A. Brusin 1798 (D IV 4 s. 53) från S:t Michel att ”den gör mången i flere år otjänlig till arbete och slutligen förkortar patientens liv i medelåldern”.

Olika sjukdomars betydelse behandlas av M. Lundén i Vesilax 1801 (D VII 1 s. 50 b), Frosterus i Carlö 1815 (D VII 1 s. 137 b) och Henric Wegelius i Vörå 1825 (D VII 4 s. 15). För åren 1749–1799 finns de viktigaste dödsorsakerna i Muhos förtecknade (D XXIII 8 s. 43).

Också de av sällskapet våren 1800 runt om i landet utsedda korrespondenterna lämnade i sina rapporter ibland uppgifter om hälsoförhållandena. Utdrag med sådana uppgifter ingår i sällskapets *Dagbok* (1800 s. 176 och 1801 s. 47–48). I bandet D IV 6 ingår korrespondenternas på tryckta formulär insända rapporter åren 1817–1821 med enstaka uppgifter också om hälsoförhållandena.

Värdefulla uppgifter av samma art som i sockenbeskrivningarna och i korrespondentrapporterna fick sällskapet genom sina åren 1814–1815 till Uleåborgs län med Lappland och till Vasa län utsända resande rapportörer. För resan i norr engagerades den tidigare nämnde provinsialläkaren Deutsch, medan resan i Vasa län gjordes av sällskapets sekreterare Böcker. Den av Deutsch avgivna berättelsen (D VII 5 och D VII 7 s. 217) trycktes i *Handlingar* 3, som på s. 332 innehåller uppgifter om hälsa och sjukdom, medan Böckers reseberättelse infördes i sällskapets *Underrättelser*. Hans uppgifter om mortaliteten ingår i andra samlingens häfte 3 s. 22.

5 Levnadssätt och folkhälsa

5.1 Spädbarnsvården

Många av dem som lämnade Hushållningssällskapet uppgifter om hälsoförhållandena påtalade den stora spädbarnsdödligheten. Särskilt stor var den enligt statistikens vittnesbörd i södra Österbotten. Sålunda påpekade Tengström (D IV 2 s. 129) att medan i hela landet i medeltal nära nog vart femte barn dog innan det hade fyllt ett år, så dog i Vasa län vart tredje spädbarn.

En allmänt medverkande orsak till spädbarnsdödligheten fann man i föräldrarnas fatalism och förvända religiösa inställning, som lät dem se Guds vilja i barnens död (D IV 2 s. 73). Hur man bland sällskapets upplysta medlemmar såg på denna inställning kommer väl till synes i ett tal som Wetterhoff 1806 höll i Sysmä och Asikkala kyrkor, då han överlämnade de halskeder med medaljong varmed sällskapet önskat belöna och utmärka mödrar som låtit vaccinera sina barn (D VIII 2 s. 145).

Till en del fann man orsaken till spädbarnsdödligheten i lokala sedvänjor. Kapten M.W. von Törne i Loppis (D VII 7 s. 83 b) uppgav år 1800 att oseden att året om föra nyfödda till prästgården för att döpas vållade mångens död. Som en annan hälsovådlig osed nämnde han vanan att året om hålla barnen barfota och i enkelt linne utsatta för det starka draget på pörtets golv. Wegelius i Lillkyro (D VII 1 s. 108 b) åter framhöll tidig

bastu som en av spädbarnsdödlighetens tillskyndare och Wetterhoff (Handlingar 2 s. 318) påtalade missbruket att bada späda gråtiga barn på den heta laven tills de förlorade sansen och förmågan att skrika. Då krafterna att beklaga sig återkom förnyades kuren.

Som den viktigaste orsaken till spädbarnsdödligheten framhöll Wegelius sättet att föda upp spädbarnen med komjolk och välling. Samma onda påtalades under diskussionen av Winters memorial och tycktes vara allmänt känt. Dess historiska bakgrund och orsaker belystes i ett anonymt memorial (D IV 7 s. 64): ”Anmärkningar om orsaken därtill att mödrarna i Österbotten intet eller sällan giva sina barn di.” Missförhållandet uppmärksammades också i sällskapet årsredogörelse (1801– s. 12).

För att råda bot på det beslöt sällskapet under diskussionen om Winters memorial (A I 4 s. 123 – P § 7/15.5.1802) att i sina *Hushållsunderrättelser för menige man* (1802 s. 56) införa en uppsats ”Om späda barns uppfödande”. Underrättelserna utgavs också på finska och spreds till alla församlingar.

Någon snabb förbättring lyckades sällskapet inte åvägabringa med sin folkskrift. I sin österbottniska reseberättelse uppgav Böcker (Underrättelser 3 s. 22) att det förvända sättet att uppföda spädbarnen kostat Österbotten flera liv än krig och pestilentia och Deutsch (Handlingar 3 s. 332) rapporterade från nordligaste Finland att större delen av barnen där av samma skäl dog under det första levnadsåret.

Många av de i seklets början påtalade missförhållandena vid spädbarnsvården kvarstod långt in på århundradet. I no 33 (s. 23) i denna stencilserie har utförligt redogjorts för hurusom Elias Lönnrot på sällskapets anmodan utarbetade en folkskrift om spädbarnsuppfödning, senare också införd i den officiella almanacken (1865). Skriften baserades till en del på de svar sällskapet fick på en enkom för ändamålet till landets prästerskap och läkare sänd rundfråga (B I 23 – 8.5.1856). Av de 79 svaren finns bara 3 försenat inkomna i sällskapets arkiv, nämligen av kyrkoherdarna Isac Ruuth i Puumala och E.J. Laurell i Kisko samt av provinsialläkaren A.C.G. Lundenius i Nurmes (D XXIV 3 no 3859, 3860 och 3986). Ruuth klagade över föräldrarnas vidskepelse, över att barnen kort efter födelsen fördes i bastu, ofta flera gånger i dygnet, samt över att de hölls barfota och i bara linnet i draget på rökpörtets golv. Laurell tillade att de nyfödda även vintertid fördes till prästgården för att döpas och att barnen halvnakna tvingades ut för att sköta sina naturbehov. Båda pastorerna påtalade dieten. Lundenius däremot berömde mödrarna för att de ammade barnen till 2–3 års ålder.

Ännu så sent som 1879 lät sällskapet i almanacken införa en uppsats ”Om barnets vård under de första levnadsåren”. Det skedde på framställning av professor J.A. Pippingsköld (A I 72 – St § 21/16.2.1877). Han hade önskat få ett par kapitel i sin lärobok för barnmorskor spridda genom almanacken, men det stannade vid ett enda kapitel, också det med ändringar. Pippingsköld var inte nöjd härmed och motiverade sitt missnöje i ett brev (A I 72 – St § 12/18.10 och St § 13/26.11.1877 – bilagan).

5.2 Kosten och folkhälsan

5.2.1 Svält och nödföda

Översikterna av de vanligaste dödsorsakerna pekade på magen. Det magonda var vanligen en följd av kosten och dieten dikterades endast alltför ofta av nöden. I varje fall hade man en viss valfrihet och man intresserade sig livligt för sambandet mellan kost och hälsa. Åsikterna gick emellertid i sär. Sålunda konstaterade Wallenius 1800 (A I 2 s.

236): ”Nästan i ingen del av medicinen finner man så många obevisade satser, så många motsägelser och så mycken ovisshet som i dieten.”

Hösten 1797 då Hushållningssällskapet stiftades hade Österbotten åter drabbats av missväxt och sällskapet dryftade vad som kunde göras. Det var ofrånkomligt att kroppen måste tillföras bränsle för att hålla livslågan flämtande. Samtidigt måste man emellertid se till att inte undermåligt bränsle vållade organismen skada. Redan vid plenum 1.2.1798 (A I s. 26 och 32) beslöt man utge en folkskrift om nödbrödsämnen. En månad senare var den färdig, författad av Pipping: *Beskrifning på Hedemossans och Renmossans beredning til sund och wälsmaklig föda*. Den slutade med konstaterandet: ”De nödbröd av bark, halm, agnar, missne, linknopp med flere dylika, som i hungersnöd av allmogen tillgripas, äro högst skadliga, och förorsaka dels långvariga sjukdomar, dels smittosamma farsoter, vilka slutligen bortrycka en myckenhet av dem, som hungern skonat.” I sin reseberättelse halvtannat årtionde senare skildrar Deutsch drastiskt vad man fått fram vid liköppningar av ”starka barkätare” (Handlingar 3 s. 268). Som något anmärkningsvärt rapporterade J. Bergbom 1823 från Viitasaari (D IV 6 s. 102 b) att inga särdeles sjukdomar yppats av den onaturliga föda, som många under den gångna vintern varit tvungna att tillgripa.

År 1800 var missväxten allmän. Våren därpå inlämnade Pipping vid sällskapets plenum en säck islandsmossa (A I 3 s. 67 – P § 6/16.3.1801) och man beslöt sända prov till prästerskapet i landsorten. På hösten samma år sände sällskapet (A I 3 s. 202 – P § 10/15.10.1801) ytterligare ut tre av Porthan och professor Niclas Hellenius utvalda studenter för att resande från prästgård till prästgård instruera i hur islands- och renmossan insamlades och tillreddes. Åtminstone en av studenterna fick under resan höra klagomål över att lavgröten hade förorsakat långvarig och plågsam utsot (Dagbok 1802 s. 24), men gröten torde ha beretts av en annan lavart än den rekommenderade.

De tre studenterna skulle också undervisa i hur man tillredde ”Rumfords soppa”. Sällskapets intresse för den hade väckts av professor Haartman, som vid beredningsutskottets möte 28.3.1801 (A I 3 s. 284 § 8) berättade att man samma dag gjort en försökskokning på lasarettet. Han hade låtit hämta en skål till utskottets möte där soppan avsmakades och befanns mustig och smaklig. Protokollen nämner ej soppans hälsosamma effekt. Det görs däremot i det samma år utgivna första häftet av *sällskapets Hushållsunderrättelser för Menige Man* (s. 37), där soppan utförligt presenterades. Likaså beskrevs den och dess verkan i sällskapets *Dagbok* (1802 s. 29 och 93).

Hösten 1835 efterlystes igen åtgärder från sällskapets sida mot hotande hungersnöd. Landshövding C.G. Mannerheim i Viborg bad (D XXIII 16 s. 263 och 269) om råd om nödföda och fick ett exemplar av den 1798 tryckta folkskriften. Samtidigt lät sällskapet till finska översätta och trycka utdrag ur Gustafva Schartaus gamla skrift *Välmenta råd i missväxtår*. Samma skrift tillställdes också landshövdingen i St Michels län (A I 31 – P § 7/18.1 och § 4/1.3.1836). Landskansliet i Helsingfors åter sände till sällskapet prov av i Elimä bakat bröd av vitmossa och råg (D XXIII 16 s. 260). Sällskapet överstyrde brödet till Collegium Medicum för utlåtande. Där gav man det vidare till professor P.A. von Bonsdorff för analys. När Coll. Med. tillställde sällskapet utlåtandet påpekade det att mossan föga var värd uppmärksamhet som ämne för nödbröd (D XXIII 16 s. 270). Sällskapet gav beskedet vidare till landshövdingen (B I 17 – 4.5.1836).

5.2.2 Matförgiftning

Sommaren 1821 skadades säden allmänt av frost och sällskapetets sekreterare Böcker utarbetade en skrift om vådorna för hälsan av frostskadad säd. Sällskapet önskade emellertid inte sprida Böckers råd om försiktighetsmått utan att Collegium Medicum hade godkänt dem (A I 17 s. 148 – BU § 4/31.10.1821). Sällskapet bad om ett utlåtande och fick beskedet att den frostskadade säden inte var farlig för hälsan (A I 18 s. 1.b – P § 3/12.1.1822). Ärendet förföll.

Med den tidens möjligheter att rensa säden kunde den vara farlig för hälsan också när den blivit fullmogen och väl bärgad. De i vår tid för medicinska ändamål avsiktligt framodlade fruktkropparna av rågens skadesvamp mjöldryga (*Claviceps purpurea*) var svåra att utrensa. Hur allmänt den finländska rågen ännu långt fram i tiden var behäftad med mjöldryga påvisade sällskapet, då det publicerade (Handlingar 1878–1883 bilagor s. 352) en på Kungl. sv. lantbruksakademins experimentalfält 1882 daterad undersökning av till Sverige importerad utsädesråg. I medeltal innehöll de undersökta proven 10.381 stycken per hektoliter, varierande mellan 379 och 27.297.

År 1840 drog mjöldrygan uppmärksamheten till sig genom dödliga förgiftningar. Redan föregående sommar tillställde generalguvernörens adjoint Thesleff sällskapet en i Ryssland föregående år på uppdrag av inrikesministeriet utarbetad skrift *Om mjöldryga eller sotråg som visat sig i rågaxen och om den sjukdom vilken uppkommer av växtens användande som födoämne i bröd* (D II 5 s. 72). Skriften översattes av sällskapet och ställdes på cirkulation inom åkerbruksutskottet, som fann den värd att publiceras som almanacksavhandling (A I 35 – ÅU § 3/7.3.1840). Sällskapetets sekreterare Lars Arnell föreslog då att erfarenheter från Sverige och Finland skulle inarbetas i uppsatsen och en avhandling ”om hornrågen” infördes i 1843 års almanack (A I 36 – ÅU § 4/29.10 och § 3/1.12.1841).

Från samma tid finns i sällskapetets arkiv F.J. Rabbes 22.9.1841 daterade översikt ”Om dragsjukan i Finland åren 1840 och 1841. Enligt till Medicinalstyrelsen ingångna officiella rapporter” (D VI 3 s. 238). På manuskriptet har med blyerts antecknats: ”Får ej offentliggöras utan Hr Gen. Directeuren D von Haartmans tillstånd.”

När sällskapet tjugu år senare stod i beråd att utge en populär skrift om ätliga svampar, sände det manuskriptet till Medicinalöverstyrelsen (A I 56 – U § 3/23.2.1861 och B I 24 no 67) för att få visshet om att ingen av de nämnda svamparna var skadlig för hälsan och fick beskedet (D XXIV 8 no 64) att skäggiga risken och svarta risken var giftiga i naturtillstånd och därför tarvade förtydligande anvisningar om tillredandet.

Ett par år senare väckte ett förslag om att införa en almanacksavhandling om kaffet en principdiskussion, som bland annat gällde kaffets hälsovårdlighet (A I 59 – P § 5/1.11.1864). Uppsatsen infördes 1866 utan medicinalverkets hörande.

5.3 Bostadsförhållandena och folkhälsan

Bekymmer för hälsan väckte också inlandsallmogens rökporten. Farhågor yppades främst av från Sverige överflyttade ämbetsmän. En av dem var Olof Wibelius. I ett memorial 4.2.1800 (D IV 5 s. 9) vill han finna förklaringen till folkets tröghet i klimatet och främst i pörtet: ”En utomordentlig hetta, rökens kvalm och fuktighet måste på både kroppens och själens förmågenheter till utveckling hava en den mest skadliga inflytelse.” Beviset fann han i en jämförelse mellan inlandets och kustbygdens folk: ”En liten skjutspojke från våra kalla, dragfulla hållstugor är kvick, livlig, rörlig, tilltagsen.

En tjuguarig dräng från ett pörte är drummelaktig, trög, handfallen och medömkansvärt dum.”

Wibelius memorial lämnades till Hellenius och Haartman för utlåtande (A I 2 s. 220 – BU § 2/10.3.1800). Utlåtandet är emellertid signerat endast av Wallenius. Det fogades som bilaga till ett senare protokoll (A I 2 s. 235 – BU § 3/21.4.1800) och föranledde Wibelius att låta sitt memorial förfalla (A I 2 s. 125 – P § 14/1.7.1800).

En annan som ändrade uppfattning om rökpörtenas skadlighet var Wetterhoff (Handlingar 2 s. 294). Under 1788- års krig hade han fäst sig vid att hans från Sverige komna soldater hade hållits friskare i Savolax rökpörten än vad de söderut vid Kymmene inkvarterade soldaterna varit. Nu prisade han rökpörtena för deras goda ventilation och påpekade att många fruar i de över orterna övergav sina prydliga och bekväma sängkammare för att njuta den välgörande och uppfriskande pörtvärmen vid sin nedkomst. Negativ till pörtena var Deutsch (Handlingar 3 s. 396): ”Svag föda och varm pörtlevnad göra tidig ålderdom.” Kapten von Törne (D VII 7 s. 83) anmärkte kritiskt att vanan att koka maten över öppen eld var en orsak till att kvinnorna så ofta fick ögonen sjuka av röken, som av draget slog dem mot ögonen.

5.4 Bastun och folkhälsan

På samma sätt som uppfattningen om rökpörtenas vådor och välsignelser varierade med bedömarens fostran och erfarenheter förhöll det sig med inställningen till bastun. Åboherrarnas osäkerhet antyds av en av frågorna i Bonsdorffs plan till sockenbeskrivning (s. 15): ”Bada de sig ofta och vad nytta eller skada hava de därav till sin hälsa och kroppskonstitution?”

Från Loppis svarade von Törne (D VII 7 s. 83) att badandet, som nyttjades mycket och ofta, ansågs som ett kraftigt botemedel för nästan alla slags sjukdomar och därför tillgreps också när det var till skada. Sålunda hade det bidragit till den stora dödligheten i koppor. Wetterhoff (Handlingar 2 s. 317) var positiv: ”Att såsom våra finnar springa från heta badstugan till vaken och begjuta sig med isigt vatten, är kanhända en ytterlighet, men att aldrig bada är säkert en större.”

5.5 Sedefördärv – dåligt liv

De som bekymrade sig över folkminskningen såg en av dess grundorsaker i sedefördärvet. Dåligt liv gav svag vitalitet och låg moral hög mortalitet (D IV 2 s. 68 och Dagbok 1800 s. 150).

Särskilt oroade man sig över dryckenskapen. Den hängde samman med brännvinsbränningen och den igen hade så stor ekonomisk betydelse att den redan därför var ett ofta återkommande diskussionsämne. Sedan frågan om brännvinsbränningens inflytande på nationens industri och seder varit ämne för en prisfråga och det bästa svaret 1819 införts i sällskapets *Underrättelser* (9 s. 1–56) fann sig sällskapet föranlåtet att i ett cirkulär (D VI 3 s. 94) vända sig till sina korrespondenter runt om i landet för att få ytterligare utrett bland annat huruvida man kunde tillskriva brännvinet någon inverkan på folkökningen, sjukligheten eller mortaliteten. Många av svaren infördes i *Tidning för landthushållare* (1828 bilagor s. 1–38), men frågan förblev outredd.

Lättare var det att påvisa sambandet mellan sedefördärvet och de veneriska sjukdomarna. De efterfrågades som en nyhet i Bonsdorffs plan till sockenbeskrivning (s.

15). Från Loppis svarade von Törne 1800 (D VII 7 s. 83 b) att den veneriska smittan några år tidigare hade spritt sig från gästgiverierna.

I maj 1802 rapporterade sällskapet utsände B. Laurell (D IV 4 s. 244) från Tenala att enligt vad honom hade berättats hade den veneriska sjukan infunnit sig i socknen och angripit 6 till 7 personer, av vilka somliga redan var till den grad förtärda att de övergivits och lämnats åt sitt öde, till och med av släkt och vänner.

När sällskapet 13.4.1816 avgav ett betänkande till KM:t (B I 4 s. 38 b och D XXIII 4 s. 126) om landets tillstånd och upphjälpande klagade det över att otukten och dess fördärliga följder spritts genom inkvarteringen av militär och att den fått sitt fäste i gästgiverierna. Nu hotade den att i grund fördärva den fasta kroppskonstitution som den finske bondens stränga arbete och levnadssätt krävde. Samtidigt erkändes att genom medicinalverkets förbättrande och i synnerhet genom inrättandet av kurhus för venerisk smitta flere tusende liv blivit åt landet besparade och gränser satta för en landsplåga, som särdeles under senaste krig inkommen bland allmogen hotade med allmänt både moraliskt och fysiskt fördärv. Vid samma tid gjorde Deutsch sin resa längst uppe i norr och konstaterade (Handlingar 3 s. 333) att den veneriska smittan, den försätligaste av mänsklighetens fiender, skulle förtjäna ett eget kurhus i Torneå.

År 1814 infördes i almanacken en av Pippingsköld författad uppsats om undvikande av venerisk sjukdom.

6 Sällskapet vill sprida sunt förnuft i hälsofrågor

När sällskapet under sina första år diskuterade vad man kunde göra för folkhälsan yrkades bland annat på att sällskapet skulle sprida sunt förnuft i hälsofrågor, klargöra grundbegrepp och bekämpa vanföreställningar och vidskepelse. Inte minst gällde det att övervinna folkets fatalism inför sjukdomen. Den var "luotu kuolemax taicka elämäxi" (D XIV 1 s. 40).

I sin beskrivning över Asikkala nämnde Wetterhoff (Handlingar 2 s. 317) att kloka gubbar och gummor, som mumlade och gjorde några tecken över åkomman, hade "ett uteslutande förtroende framför alla droppar och smörjelser" och han konstaterade torrt att kvacksalveriets skadliga följder åtminstone därigenom förekom. Ännu ett drygt halvsekel senare, år 1856, meddelades från Puumala (D XXIV 3 no 3859) att man sällan rådfrågade läkare, utan tydde sig till "lukijat" och "maanjumalat" då sjukdomen ansågs ha drabbat en genom trolldom.

Redan 1801 önskade sig prosten J. Ström i Nykyrka (D XIV 1 s. 40) en finsk läkarebok och skisserade upp dess innehåll. Också predikanten A. Eklund i Vahto (D XIV 1 s. 31) efterlyste en sådan. Själv erbjöd han sig att översätta någon av sällskapet utvald bok. Prenumeration genom prästerskapet skulle säkerställa åtgången.

Sällskapet avböjde erbjudandet (A I 3 s. 283 – BU § 3/28.3.1801). Då hade det redan på Winters förslag (A I 2 s. 255 – BU § 5/23.5.1800) beslutat börja utge *Hushållsunderrättelser för menige man* och i dem införa inte bara säkra och beprövade uppgifter i hushållningen, utan också "dietiska regler, varningar för förvända kurer i sjukdomar, botemedel emot utvärtes skador och utvägar att till livet återbringa förfrusna, drunknade eller genom andra vådeliga händelser hastigt omkomna människor" (A I 3 s. 227 – BU § 4.5/8.11.1800). Programmet fick emellertid ingen större betydelse då ju *Hushållsunderrättelserna* utgavs endast åren 1801–1802. Sålunda förföll också beredningsutskottets förslag (A I 3 s. 301 – BU § 3/20.5.1801) att

sällskapet om några år skulle sammanställa och i bokform utgiva de råd i hälsofrågor, som ansetts värda att införas i *Hushållsunderrättelserna*. Ej heller förverkligades Winters (D IV 2 s. 83) önskemål om att sjukdomarnas botande skulle beredas plats i sällskapets länge förberedda *Lärobok för finska bonden*.

7 Huskurer

Även om sällskapet inte gav spridning åt huskurer fick det självt del av sådana. De hade efterfrågats redan i Bonsdorffs plan till sockenbeskrivning (s. 15).

Ofta ställde sig rapportörerna starkt kritiska till de av allmogen nyttjade huskurerna. Sålunda ansåg fältkamrer C.G. Methers 1798 (D VII 3 s. 45) att huskurerna i Padasjoki var så förvända att om ej en stark kroppsbyggnad skulle understöda naturen, vore döden en säker följd av varje sjukdom. Som en fördärvlig huskur nämnde von Törne (D VII 7 s. 83 b) oseden att vid minsta ögoninflammation med knappnål vända ögonlocket och skrapa det. Wetterhoff uppgav utan värdeomdömen brännvin, bastu och askolja som de allmännast nyttjade botemedlen. Mot rödsot användes stekta eller brända ärtor (Handlingar 2 s. 317). Från Vörå rapporterade Wegelius (D VII 4 s. 15) 1825 om huskurer med brännvin, vitlök, peppar m.m.

I andra fall talade också de som varnade för vanföreställningar med förtroende om sådana huskurer, som i dag förefaller föga förtroendeingivande. Winter nämnde som en kur värd att göras bekant kräkmedel mot frossa (D IV 2 s. 83) och Mether rapporterade om en elakartad flussfeber som i Padasjoki dödat mycket folk: ”Så ofta åderlåtning i tid användes, blev sjukdomen botad, men sällan annars” (Dagbok 1800 s. 176). Eklund (D XIV 1 s. 31) igen hade med framgång använt linfrö och sötmjolk mot kopporna. Från S:t Michel meddelade Brusin 1798 (D IV 4 s. 53) att han botat sin egen lungsot med att morgon och kväll dricka het get- och komjolk.

Någon gång ställde sig sällskapet reserverat till föreslagna huskurer. Så skedde när S.B. Ingman i Esbo (D XIV 1 s. 12) meddelade om en säker kur för sura ben och recept mot brännsår och spruckna händer. Då beslöts att rönen ej skulle publiceras innan erfarenheten bekräftat deras pålitlighet (A I 2 s. 122 – P § 10/1.7.1800).

När major B. Aminoff (D XIV 2 s. 2) 1816, stödd på intyg, redogjorde för hur man botat dödande rödsot med sirap, vände sig sällskapet till Collegium Medicum (B I 4 s. 55 b) med en skeptisk förfrågan om ett sådant botemedel kunde rekommenderas och fick beskedet (D XIV 2 s. 5) att någon säker verkan ej kunde väntas av ett så lindrigt medel.

Några år senare fick sällskapet från titulärrådet D. Sinowjew i Kasan (D XIV 2 s. 6 och A I 16 s. 86 – P § 3/2.5.1820) uppgifter om åtskilliga huskurer, men även om sällskapet tog del av den ryska redogörelsen torde ingen av kurerna ha getts spridning.

En mängd på finska avfattade råd i hälsovård och anvisningar om huskurer fick sällskapet år 1813 i en av märket D.E. insänd skrift ”Muutamia tarpellisia neuvoja ... (D XXI 1).

8 Råd vid olycksfall

Om det på landet var svårt att i tid få läkarhjälp vid sjukdom, så var det praktiskt taget omöjligt vid olycksfall. Då var snara och klara råd av nöden.

Hösten 1802 föreslog rektor Nils Ajmelaus (D XIV 1 s. 57) i Storkyro att sällskapet i sina *Underrättelser* skulle införa råd för drunknades behandling. Under de tre år han skött församlingen hade redan sju personer drunknat och ingen som förlorat medvetandet i vattnet hade kunnat räddas. Enligt hans uppfattning var det alldeles fel att såsom allmogen gjorde rulla den drunknade med huvudet nedåtlutande i het bastu. Själv hade han från predikstolen och vid sammankomster förkunnat att den drunknade borde hållas med huvudet uppåt i måttligt varmt rum, masseras nedåt och åderlätas.

För att avhjälpa bristen på rådgivare vid olycksfall företog sig prosten Stråhlman (D XXIII 6 s. 86) i Walkjärvi 1817 att översätta dansken Heusslers 1771 på svenska tryckta *Anvisning till de förnämsta hjälpmedel för dem som genom oförmodelige olyckshändelser blifvit liflösa eller råkat i stor lifsfara*. Han bad sällskapet utlåta sig om denna hans "Hätä ja Apukirja" innan han lät trycka den. Sällskapet lämnade manuskriptet till assessor Boucht såsom läkare och kännare av finska språket. I ingendera egenskapen ansåg sig Boucht kunna förorda bokens utgivande utan genomgripande omarbetning (A I 14 s. 117 – BU § 1/27.1.1818). Stråhlman återfick sitt manuskript (B I 6 – 2.2.1818) och sällskapet bad Boucht själv utarbeta en kort skrift för att införas i almanackan eller spridas på annat sätt. På hösten förelåg Bouchts i tabellform uppställda "Hjelp- och Räddningsmedel i oförmodade lifsfaror" (D XIV 2 s. 14). Tablåen upptar 14 rubriker sådana som Förgiftade, Förfrusna, Förbrände, Strypte och hängde, Drunknade, Krossade eller klämde, Förblödning ur sår.

Nu beslöt sällskapet be Collegium Medicum om utlåtande innan råden trycktes (A I 15 s. 5 b – P § 7/1.12 och B I 7 – 1.12.1818). Svaret (D XIV 2 s. 12) blev lika avstyrkande som Bouchts omdöme om Stråhlmans verk, om än på andra grunder. Det inleddes med allmänna krav på populära medicinska skrifter och slutades med konstaterandet att Bouchts skrift inte fyllde kraven. Dessutom föreslog den sådana medel som ej fick tillgripas annat än på av läkare från fall till fall given ordination. Ärendet förföll.

9 Bristen på botemedel

När Eklund 1801 (D XIV 1 s. 31 b) efterlyste en finsk läkarebok nämnde han ej blott bristen på läkare, utan också bristen på apotekare. Bland ståndspersoner som själva tillredde medicin för att bota mindre upplysta medmänniskor är Anders Chydenius ofta omtalad. Hans till Hushållningssällskapet riktade memorial om opiumberedning (D XIV 1 s. 28) och sällskapets reserverade inställning till det (A I 3 s. 241 och 126 – BU § 1/22.1 och P § 16/1.6.1801 samt B I 1 s. 90) har utförligt behandlats i no 33 i denna stencilserie.

I sin plan till sockenbeskrivning (s. 15) efterfrågade Bonsdorff om på orten fanns välgörande människor som lärt att uppsöka och insamla nyttiga växter och andra läkemedel samt förvärvat insikt att tillämpa desamma. Från Kyrkslätt föreslog kapten F. Bronikowsky (D IV 4 s. 135) att sällskapet skulle i socknarna insamla där levande kunskap om nyttan av olika växter som läkemedel och för färgning samt trycka beskrivningar jämte avbildningar i färg på stadigt papper eller särskilda stora kort.

När prosten J. Runbom insände *Uppsala Tidning* för den 4 mars 1803 med en beskrivning på millefoliedroppar och deras användning vid åtskilliga bräckligheters snara kurerande (D XIV 1 s. 59) ansåg sällskapet det onödigt att ge spridning åt innehållet, så mycket mindre som det införts också i *Inrikes Tidningar* 1.3.1803 (A I 5 s. 95 – P § 5/15.4.1803).

Johan Gadolin önskade gedignare underlag för läkemedelsanskaffningen. I sitt svar på sällskapets prisfråga om vilka slöjder och manufakturer som voro de för Finlands städer tjänligaste och förmånligaste nämnde han som önskvärda plantager större farmaceutiska träd- och kryddgårdar samt yrkade på en farmaceutisk plantageskola (Handlingar 2 s. 45).

Till medicinalväxterna räknades också kalmusroten. Om den rapporterade Böcker år 1829 efter ett besök i Somero: ”Uti Somero å är kallmus planterad och trivdes mycket väl. Den plantering framl. prof. Gadd eller Kalm gjort i Reso å, och som sedan fortfarit att göra närboende en redbar nytta, synes uppmuntra att dylika planteringar borde befordras och uppmuntras.” (A I 24 s. 67 b)

Såväl Chydenius som Gadolin nämnde rabarbern som medicinalväxt. När sällskapet 1866 (A I 60 – St § 16/28.10.1865 och A I 61 – St § 11/24.2.1866) äntligen utgav E.W. Tjäders i Stockholm på Gartnersällskapets avhandling grundade folkskrift om rabarbern sågs den dock främst som en matnyttig växt.

Också från Ryssland fick sällskapet uppgifter om växter för läkemedelsberedning. När Sinowjew sände sin redogörelse för huskurer rapporterade han om opium, laktuk och sarsaparill (D XIV 2 s. 6).

Botemedel kunde fås också från djurriket. Myrättika rekommenderades som ingrediens i Rumfords soppa för att göra soppan smakligare och hälsosammare genom att förebygga skörbjugg. För att få myrättika behövde man bara ställa en skål i en myrstack och när den fyllts med myror hälla kokhett vatten i den, varefter myrorna fränsilades genom en linneduk utan att kramas (Hushållsunderrättelser 1 s. 40). Redan 1798 hade brukspatron M. Linder (D II 7 s. P 3) på Svartå efterlyst försök att genom destillation ge myrättika samma styrka som vinättikan hade. Också Winter hade i ett memorial berört myrättikans beredande (A I 2 s. 230 – BU § 3/17.4.1800).

Sommaren 1836 fick sällskapet av generaldirektören för medicinalverket en framställning om belöning åt inhyseskvinnan Brita Johansdotter från Teisko, som i nära 40 års tid livnärt sig med att fånga blodiglar. Hon hade själv vänt sig till medicinalverket med ansökan om pension, men där saknades medel för ändamålet varför generaldirektören frågat om sällskapet kunde genom något understöd uppmuntra denna av henne idkade och för landet nyttiga näringsgren. Svaret blev nekande (A I 31 – EU § 2/1.6. och B I 17 – 6.6.1836).

10 Kampen mot koleran 1831

Den svåra koleraepidemin 1831 har satt oväntat få spår i Hushållningssällskapets arkiv. Sällskapet som sådant var knappast engagerat i kampen mot den. Det var däremot sällskapets sekreterare C. Chr. Böcker. Bland hans papper i sällskapets arkiv finns i mappen no 13 en bunt med påskriften ”Anteckningar under Choleraepidemin”. Dessa papper inleds med sex sidor om sjukdomens uppträdande och bekämpande. Vidare finns där utdrag från Sundhetskommittéens protokoll i september 1831.

Också Hushållningssällskapet skymtar i pappren. Sålunda finns där en av Böcker 24.9.1831 daterad redogörelse i vilken det nämnes att sjukbärare natt och dag fanns till hands i sällskapets hus. Likbärarna åter infann sig enligt redogörelsen varje afton kl 6 i stadsvakten. Det med dem uppgjorda kontraktet ingår bland pappren och likaså en räkning som Böcker 7.10.1831 inlämnade över de kostnader hans befattning med koleravården hade medfört.

11 En apotekare på 1700-talet och hans yttersta vilja

11.1 Makarna Svahn och deras testamente

När diskussionen om bristen på läkare, barnmorskor och botemedel pågick som livligast inom Hushållningssällskapet inlämnade Wibelius (A I 3 s. 94 – P § 2/1.5.1801) ett förseglat kuvert med påskriften: ”En hederlig finsk mans testamentariska disposition, som icke får i förhand göras bekant ... ” Knappt tre år senare bröts konvolutets sigill av Porthan inför sällskapet samlat till plenum (A I 6 s. 39 – P § 2/20.1.1804). Kuvertet innehöll apotekarens i Tavastehus, Anders Svahns och hans hustru Anna Ekenbergs yttersta vilja. Svahn hade dött 21.11.1803. Testamentet syftade bl.a. till att för all framtid binda sällskapet vid strävandena att för fattiga i testatorernas hemstad avhjälpa de ovan nämnda bristerna.

Anders Svahn kan i mycket ses som en typisk företrädare för den på landsorten bosatta delen av sällskapets grundläggargeneration: en upplyst ståndsperson med en viss förankring i lantbruket, mångsidiga intressen och vilja att verka för det allmänna bästa och främst för de mindre lyckligt lottade. Till medlem i sällskapet invaldes han på sin ålderdom (A I 1 s. 137 – P § 14/1.5.1799). I sitt tackbrev (D II 7 s. 7) nämner han ingenting om sina intressen, utan betygar endast sin vilja att vara sällskapet till nytta och att svara mot dess förtroende. När han i april 1800 (D XI 1 s. 18) insände sin medlemsavgift hörde han sig för om sällskapet vore villigt att efter hans död övertaga hans boksamling och följande höst utbad han sig ett personligt besök av Wibelius (D XI s. 20). Den 7 april 1801 tillställde han (D XI 1 s. 23) Wibelius testamentet. Det var daterat 15.2.1800 och hade en tre dagar senare daterad förtydligande bilaga (D XI 1 s. 1 och D XI 4 s. 55).

Till den del testamentet rörde läkarvården önskade testatorerna att sällskapet skulle utnyttja deras efterlämnade förmögenhet (Redogörelse 1803 s. 9):

- till en fond för att upprätthålla 2 sjuksängar och 2 barnaförlossningssängar på lasarettet i Tavastehus
- till en lönefond för en stadsläkare
- till en fond vars ränta skulle användas till att bekosta läkemedel åt fattiga sjuka i staden.

Huvudmassan av förmögenheten låg dels i en stadsgård, dels i ett rusthåll i Hauho och skulle bli disponibel ett år efter det att båda makarna gått ur tiden. Beträffande rusthållet var stadgat att dispositionsrätten på livstid skulle innehas av löjtnant F. von Kraemer och hans maka, som endast hade att erlægga en viss ränta till Hushållningssällskapet. Änkefru Svahn dog år 1824 och först år 1853 kunde sällskapet fritt förfoga över rusthållet, vilket då såldes och inbragte 6.040 rubel silver (Redogörelse 1852– s. 12).

Endast långsamt och småningom kunde sällskapet låta makarna Svahns efterlämnade förmögenhet börja gagna läkarvården i deras hemstad. Vid slutet av den av föreliggande häfte berörda tiden tjänade den testatorernas syften så långt dessa dåmera ansågs ha ett behov att fylla. Senare har fondförtärande inflationer gjort de Svahnska fonderna betydelselösa.

Sällskapets förvaltning av makarna Svahns kvarlåtenskap har hopat ett rikt material i sällskapets arkiv. De viktigaste handligarna bildar här serien D XI om sex band. Serien är registrerad i kartoteket. Hur hithörande ärenden har behandlats inom sällskapet framgår av protokollen i serien A I. Rent ekonomiska uppgifter finns i räkenskapsserien F I. Strödda uppgifter gällande de Svahnska fonderna finns också i banden D XXIII 12, 13 och 15. Lättast tillgängliga är de korta uppgifterna i sällskapets årsböcker, utförligast i dem för åren 1803 och 1823.

11.2 Apotekarutbildningen

Den 3 september 1752 daterade akademiapotekaren i Uppsala D.W. Böttiger ett på tyska avfattat testimonium (D XI 2 s. 591) över sin discipel och apotekargesäll Anders Svahns färdigheter. Detta företedde Svahn 18.12.1756 för Kungl. Collegium Medicum, som samma dag enligt K. M:ts befallning examinerade honom till apotekare i Tavastehus (D XI 2 s. 485). Hans av konungen undertecknade privilegiebrev är daterat 24.11.1757 (D XI 2 s. 487). Också kvittot över erlagd lösen finns i behåll (D XI 2 s. 541).

Anders Svahn hade uppenbarligen en son, som också han började utbilda sig till apotekare. Sålunda ingår i arkivet (D XI 2 s. 491) ett av kungliga apotekaren J. Georgii 24.8.1780 på latin utfärdat intyg över Anders Svahn juniors kunskaper och kunnande.

11.3 Apotekarens utrustning

Sitt apotek överlät Svahn redan år 1793 till Lorentz Johan Bjugg (D XI 2 s. 227). Arkivet belyser sålunda inte apotekets utrustning eller rörelse. Bland Svahns kvarlåtenskap fanns likväl en elektrisk maskin med diverse tillbehör, som år 1811 överlämnades till lasarettets och provinsialläkarens gemensamma nyttjande (D XI 4 s. 61).

År 1782 tillspordes Svahn i ett cirkulär av Apothekare Societeten i Stockholm (D XI 3 s. 139) om åtskilliga omständigheter gällande apoteket, men svaret har ej satt spår i arkivet.

Till Svahns utrustning som apotekare hör rimligtvis facklitteraturen i hans stora boksamling. Detaljerade uppgifter om biblioteket ingår i bouppteckningsinstrumentet (D XI 1 s. 31).

11.4 Miljö och intressen

I Tavastehus ägde Svahn gården no 77, bebyggd med ett tvåvånings karaktärshus och med nödiga uthus. Livet i denna stadsgård på självhushållningens tid belyses av bouppteckningsinstrumenten åren 1804 och 1824 samt av auktionsprotokollet sistnämnda år (D XI 1 s. 31, 111 och 149) ävensom av kassakladden för fru Svahns fyra sista levnadsår (D XI 2 s. 153 och D XI 3 s. 173). När Svahn fränhände sig apoteket förbehöll han sig hälften av den apoteket underslagna trädgården. Detta ledde senare till i arkivet belysta

tvistigheter (D XI 2 s. 217 och 251), som efterlämnade en kartsbild över apoteksplantagens läge på Salonkärki udde.

I Hauho förvärvade Svahn år 1758 besittningsrätten till Pätiälä kronorusthåll no 93 i Okerla by (D XI 2 s. 69). Rusthållet drevs av landbönder. Till rusthållet och dess tidigare öden är knutet ett rikt arkivmaterial (D XI 1–6). Numera torde rusthållet ha upphört att existera som självständig enhet.

Makarna Svahns testamente belyser också sådana föremål för deras mångsidiga intressen som ej hör ihop med hälsovården. I testamentet ihågkoms också släktingar och vänner och hemstadens kyrka fick medel för ett orgelverk. Det sociala intresset kom till uttryck i förordnandet om att sex fattiga änkor i staden årligen på Andersdagen skulle få ett litet belopp. Ett särskilt intresse ägnades stadens skola, vars elever borde få undervisning också i naturkunnighet. Av det som tillföll Hushållningssällskapet hoppades Svahn att sällskapet skulle låta en del i form av premier uppmuntra allmogen till att mera sorgfälligt bespara landets redan mycket förminskade skogar och till att dika kärr och utvinna betesmark.

Svahns lantbruks- och övriga intressen belyses också av den tidigare nämnda förteckningen över hans bokbestånd.

11.5 Den yttersta viljan omsatt i handling

När testamentet ett år efter ankans död blivit lagståndet frågade sig sällskapet (A I 21 s. 32 och 45 – BU + EU § 1/13.12.1825 och P § 2/30.1.1826) hur det bäst kunde omsätta testators yttersta vilja i gärning. Först ville man höra Collegium Medicum (B I 13 s. 73). Dess svar (D XI 1 s. 409) på sällskapets frågor innebär att

- årskostnaden för en sjuk- eller förlossningssäng kunde uppskattas till 100 riksdaler banco
- lönen för en stadsmedicus var ca 400 riksdaler banco, om han ej samtidigt kunde vara lasarettsläkare, i vilket fall man kunde komma till rätta med räntan på testamentets 2.000 riksdaler banco
- gratis medicin hade hittills utdelats endast vid farsoter
- lasarettsdirektionen lämpligen kunde anförtros kontrollen över medlens användning.

Beträffande den andra punkten är att märka att fru Svahn (D XI 1 s. 83) hade förklarat att intet hinder fanns för att anlita lasarettsläkaren för de i testamentet angivna uppgifterna.

Emedan testamentet innehöll stipulationer om att medel borde användas för skolundervisning, bad sällskapet (B I 13 s. 74) samtidigt domkapitlet utlåta sig (D XI 1 s. 411) om möjligheterna att samordna undervisning och läkarvård.

Svaren på de två hänvändelserna gav sällskapet (A I 21 s. 97 och 58 – BU + EU § 1/29.2. och P § 5/31.5.1826) anledning att i ett brev (B I 13 – 1.6.1826) till landshövdingen i Tavastehus be om magistratens och lasarettsläkarens yttrande om eventuellt samarbete vid ordnandet av läkarvård och läkemedel åt medellösa. Samtidigt lät sällskapet veta att det ännu ej förfogade över tillräckliga medel för att inrätta sjuk- och förlossningssängar. Magistraten (D XI 1 s. 427) utpekade lasarettsläkaren B.F. Åkesson som lämplig för de väntande uppgifterna och själv (D XI 1 s. 425) förklarade denne sig villig att sköta både läkarvård och undervisning. Lasarettsdirektionen (D XI 1 s. 431) var inte samarbetsvillig. Landshövdingen (D XI 1 s. 421) tillstyrkte en

överenskommelse med Åkesson och omfattade också magistratens tanke att sjuk- och förlossningssängarna hellre borde inrättas vid ett blivande stadssjukhus än vid länslasarettet.

11.5.1 Läkarvård och läkemedel åt medellösa

För att så fort som möjligt låta makarna Svahns kvarlåtenskap börja tjäna åtminstone något av testatorernas syften beslöt sällskapet (A I 22 s. 32 – P § 3/1.5.) 1827 börja bekosta läkarvård och läkemedel åt fattiga. Inrättandet av sjuk- och förlossningssängarna fick anstå till dess att förmögenheten hunnit växa till sig. I brev till Åkesson (B I 13 – 1.6.1827) preciserade sällskapet dennes åligganden och samma dag sände det brev om sitt beslut till landshövdingen, domkapitlet och magistraten.

Förmånstagarna, stadens fattiga, fick del av beslutet genom kungörelser från predikstolen och redan följande månad kom de första i åtnjutande av de förmåner makarna Svahn önskat ge dem. Det framgår av Åkessons memorial 4.1.1828, föredraget vid plenum 8.2.1828 (A I 23 s. 10 b – § 7).

I sju år synes Åkesson ha handhaft sina medicinska åtaganden till allmän belåtenhet. Skyldigheten att undervisa trivialskolans elever i naturalhistoria blev han inte i tillfälle att uppfylla (A I 26 – EU § 4/20.5 och P § 3/1.9.1831). Vid utgången av år 1834 befriades han från sin uppgift. Orsaken var en tvist med sällskapet. Där hade sekreterarposten nyss övertagits av den byråkratische Arnell. Testamentet förutsatte ju att endast medellösa skulle få gratis medicin och läkarvård. Nu yrkade sällskapet på att Åkesson skulle kräva medellöshetsintyg av sina patienter (A I 29 – EU § 1/7.4 och P § 6/9.4 samt B I 17 – 9.4.1834). Åkesson, som redan tidigare påpekat att de fattiga behövde också annan omvårdnad än medicinsk, upprördes av sällskapets yrkande och framhöll med skärpa (D XI 4 s. 9 och 12) att de sjukas liv inte fick lämnas till spillo i väntan på intyg. Tavastehus hade drabbats av eldsvådor, som ökat fattigdomen, trångboddheten och sjukligheten.

Sällskapet visade föga förståelse (A I 29 – EU § 1/9.5 och P § 2.7/12.5.1834) utan bad landshövdingen (B I 17 – 12.5.1834) avfordra Åkesson förklaring. Landshövdingen kunde endast meddela (D XI 2 s. 14) att Åkesson visat sig oeffterrättlig och upplyste samtidigt om att Tavastehus snarligen skulle få en egen fattigvårdsinrättning samt föreslog att fattigvårdsdirektionen skulle anförtros förvaltningen av medlen för de fattigas läkarvård och medicin. Sällskapet gillade förslaget (A I 29 – EU § 7/27.9 och P § 3.6/1.11.1834) och skyndade sig att underrätta landshövdingen och Åkesson om sitt beslut (B I 17 – 1.11.1834). Åkesson kände sig kränkt och bad sällskapet förklara ”varför just en läkare, en medlem av denna i Finland så litet uppmuntrade corps”, ensam skulle handla av plikt och mänskokärlek (D XI 4 s. 15). Han fick intet svar (A I 30 – EU § 2/10.1 och P § 2.5/14.1.1835). En besvärsskrift från åtskilliga av stadens innevånare påverkade inte sällskapets inställning (A I 29 – P § 9/1.12.1834).

För åren 1827–1831 finns inte bara Åkessons redogörelser, utan också hans recept bevarade (D XXIII 12 s. 38, 82, 80, 101, 129, D XXIII 13 s. 102– och 143–, F I 80 s. 38–, F I 85 s. 154–, F I 87 s. 152) för åren 1832 och 1833 endast recepten (F I 89 s. 7 och F I 91 s. 5–). För 1834 finns redogörelsen och en förteckning över utgivna apoteksvaror (D XI 4 s. 15 och F I 93 s. 9–). Därefter blir redovisningarna helt summariska (F I och D XI 4).

År 1843 fick sällskapet än en gång anledning att dryfta hur de fattiga sjuka bäst kunde bispringas med läkare och medicin. Då insände guvernören lasarettsläkaren Lars

Annerstens förfrågan om medlens användning (D XI 4 s. 95). Sällskapet rekapitulerade ärendet (A I 38 – U § 3/24.3.1843) och bad guvernören (B I 19 s. 144) om en utredning, vilken likväl torde ha uteblivit.

11.5.2 Vårdplatser på lasarettet

Knappt hade Arnell som t.f. övertagit sekreterarposten innan han föreslog (A I 28 – EU § 12/21.2.1833) att sällskapet skulle utröna möjligheterna att uppfylla också den punkt i testamentet som avsåg friplatser på lasarettet. Det gav anledning till en utredning av behov och resurser (A I 28 – BU + EU § 4/25.4 och P § 3/1.6.1833). Landshövdingen tillspordes (B I 16 – 1.6.1833) om vilka kostnader friplatserna kunde kräva och gav en detaljerad kalkyl (D XI 4 s. 7). Sällskapet återkom (A I 28 – BU + EU § 4/15.11.1833) med en begäran om förslag till medlens förvaltning (B I 17 – 23.1.1834) och fick två alternativ (D XI 4 s. 10). Sällskapet stannade för (A I 29 – BU + EU § 2/15.3 och P § 3/12.5.1834) att överlämna åt lasarettsdirektionen att utvälja patienter till två sjuksängar. Sällskapet skulle stå för deras kostnader enligt gängse taxa. Beslutet skulle gälla tills vidare från och med 1835 (B I 17 – 12.5.1834).

I början av följande år insände landshövdingen räkning och förteckning (F I 95 s. 173) över de utvalda patienterna och sällskapet utbetalade (A I 31 – EU § 2/28.3.1836) 222 rubel och 50 kopek för 610 vårddagar och 3 likkistor. På samma sätt kan man genom protokoll, följebrev och redovisningar (A I, D XI 4–5, F I) följa med hur testamentet fick fylla sin uppgift att hålla fattiga i Tavastehus med fri sjukhusvård.

11.5.3 Önskemålet om förlossningssängar

I Cygnaeus historik (s. 431) uppges att sällskapet 1862 beslöt ur Svahnska fonden erlagga avgiften för en barnförlossningssäng på länslasarettet i Tavastehus. Uppgiften kan leda vilse. Sagda år, drygt sextio år efter det att sällskapet mottog makarna Svahns förseglade testamente, konstaterade det (A I 57 – P § 2/17.6) att lasarettsfonden ökats därhän att räntan kunde väntas förslå också till underhållet av en av de två i testamentet nämnda barnförlossningssängarna. Detta förutsatt att kostnaderna var ungefär desamma som för sjuksängarna. Fattigvårdsstyrelsen i Tavastehus underrättades om sällskapets avsikter (B I 25 no 179).

Ett par år senare frågade Medicinalöverstyrelsen (D XXIV 11 no 65) vilka åtgärder sällskapet möjligen varit betänkt på för att bringa testatorernas människovänliga planer med förlossningssängarna i verkställighet. Det gav sällskapet anledning (A I 59 – St § 4/9.5.1864) att be lasarettsdirektionen om kostnadsförslag (B I 26 no 182). Svaret gavs av guvernören (D XXIV 11 no 115), som infordrat kostnadsförslaget av lasarettsläkaren Lilius (A I 59 – St § 5/8.6 och P § 2/18.6.1864). Årskostnaden för en säng uppskattades till 107 rubel 60 kopek och sällskapet såg sig nödsakat svara Medicinalöverstyrelsen (B I 26 no 236) att det ännu ej disponerade över tillräckliga medel för att uppfylla testatorernas ifrågavarande önskemål. Därvid blev det tillsvidare.

Tio år senare trodde sig sällskapet åter genom fondens tillväxt ha fått möjligheter att bekosta också barnförlossningssängarna (A I 68 – St § 3/23.5.1873) och åter förfrågade det sig hos guvernören i Tavastehus (B I 29 no 200) om kostnaderna.

Medan man väntade på svaret väcktes förslag om att använda de disponibla medlen för ett helt annat i testamentet nämnt ändamål. Avkastningen av den del av deras kvarlåtenskap som låg i Pettiälä rusthåll hade ju testatorerna gärna sett att skulle användas

till att uppmuntra allmogen att mera sorgfälligt bespara landets enligt deras åsikt redan mycket förminskade skogar. Sedan sågverksrörelsen blivit fri och trävaruindustrin börjat byggas upp hade skogsavverkningarna fått en i mångas tycke skrämmande omfattning och skogsskövlingens vådor diskuterades ivrigt också inom Hushållningssällskapet. Dess styrelse ansåg sig kunna förorda att disponibla medel ur sällskapets fonder användes för att främja skogshushållningen (A I 68 – St § 1/4.6., P § 4/26.6.1873).

Medan diskussionen pågick kom svaret från Tavastehus (D XXIV 20 no 178). Det gav beskedet att det ej fanns något behov av den Svahnska fondens medel för inrättandet av flera frisängar vid länslasarettet (A I 68 – St § 6/16.7.1873). Sedan år 1865 bekostades med statsmedel två sängar för medellösa ogifta barnaföderskor. Diskussionen om skogshushållningens främjande kunde ostört föras vidare och ledde till att styrelsen fick fria händer att för detta ändamål använda fondens disponibla medel (A I 68 – P § 2/ 17.9.1873).

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

26

Hur Finlands folk
skulle läras plocka svamp under 1800-talet

Av
Lars Zilliacus

Åbo 1993

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	129
1 FRAM TILL 1850-TALET FANNS FÖGA INTRESSE FÖR ATT PLOCKA SVAMP	131
2 HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPET INITIERAR UPPLYSNING OM SVAMPAR.....	132
2.1 N.G. AF SCHULTÉNS INITIATIV.....	132
2.2 N.H PINELLOS ALMANACKSUPPSATS	132
2.2.1 Utdrag ur Almanach 1861	133
2.3 EDVARD HISINGERS BOK KALLE SKOG SWAMPHUGGARE.....	138
2.3.1 Några sidor ur boken.....	140
3 HUNGERÅRET 1867 GAV ANLEDNING TILL ATT KOMPLETTERA OCH SPRIDA HISINGERS BOK	147
4 VILKEN VERKAN FICK 1860-TALET BEMÖDANDEN ATT FRÄMJA INTRESSET FÖR SVAMPPLOCKNING?	148
5 SENARE BEMÖDANDEN ATT SPRIDA UPPLYSNING OM SVAMPARNA.....	149
11 I.J. INBERGS BOK.....	149
5.2 ALLI TRYGGS OCH ARTHUR THESLEFFS SVAMPBILAGA TILL FOLKETS BLAD	150
5.2.1 Några blad ur Folkets Blad	152

Förord

Inte sällan möter man den uppfattningen att intresset för att plocka svamp fick nämnvärd utbredning i Finlands först kring förra sekelskiftet och då genom impulser österifrån. Utan tvivel främjades intresset för svampplockning genom de under Finlands autonomi livliga förbindelserna med Ryssland, såsom genom den framväxande ryska sommarbosättningen och genom hemvändande ungdomar som någon tid hade tjänat i ryska hem. Också från Ryssland hemförda brudar spelade säkerligen en viktig fostrarroll som husmödrar, svärmödrar, mor- och farmödrar i sitt nya hemland. – Självt minns jag min år 1917 döda farmor som en liten gumma med en stor svampkorg. Hon var kyrkoherdedotter från Ingermanland.

Bilden av hur Finlands folk genom denna insipprande innovationsspridning lärde sig plocka svamp bör likväl kompletteras med några förbisedda fakta om målmedvetna strävanden som inte kan ha gått spårlöst förbi. En källa till kunskap om dessa strävanden ligger i Finska Hushållningssällskapets arkiv och tryckta skrifter. Föreliggande häfte är avsett att visa på denna källa och vad den har att ge.

1 Fram till 1850-talet fanns föga intresse för att plocka svamp

När Finska Hushållningssällskapet stiftades hösten 1797 hade landet drabbats av missväxt. Än värre blev det några år senare. Som en av sina första och angelägnaste uppgifter såg sällskapet därför att visa på möjligheter till livets bärgning genom förbisedda födoämnen i naturen.

Sällskapets år 1798 tryckta folkskrift *Beskrifning på Hedemossans och Renmossans beredning til sund och wälsmaklig föda* nämner många nödbrödsämnen men inte ordet svamp. Det tre år senare utgivna häftet av *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* inleds med ett upprop ”Til Finska Allmänheten” inför den då hotande hungersnöden. Sällskapet gav där råd om vad som kunde inblandas i den prisade ”Rumfordska soppan”, men svamparna nämndes inte.

År 1814 fick sällskapet ett i Åbo daterat svar på tyska på en prisfråga om hur missväxternas följder kunde förekommas. I svaret (D VI 1 s. 217) rekommenderas några namngivna matsvampar.

För att kartlägga förhållandena och förutsättningarna i landets olika delar utgav sällskapet år 1798 en *Plan til En Physiographisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning*. Bland de över hundra frågorna i planen fanns ”Hurudan är allmogens matordning?” och en fråga om nödbrödsämnen, men uppmärksamheten riktades inte på svamparna. Så nämns de inte heller i de mer eller mindre planenliga sockenbeskrivningar som sällskapet fick emottaga. Ett undantag gör den fullständigaste av dem, Otto Wetterhoffs *Tankar om Tavastlands upphjelpande ... samt strödda Underrättelser om Jordbruk, Hushållning, Seder, Lynne m.m. uti Asickala kapell*. Skriften publicerades i den år 1807 utgivna andra tomen av sällskapets *Handlingar*. Där säges (s. 313): ”Riskor. Denna svamp förvälles och saltas utan rensning i tunnor och nyttjas i stället för salt fisk.”

Samma syfte som planen till sockenbeskrivning hade ett cirkulär som sällskapet år 1822 sände till utvalda föregångsmän runt om i landet (D V 11 s. 24). Inte heller det innehöll någon fråga om svamp. I ett av svaren återkom likväl uppgiften om riskorna, nu från Libelitz i östligaste Finland (Underrättelser från Kejserliga Finska Hushållningssällskapet 6/1824 s. 28): ”Saltade riskor nyttjas ock till föda.”

Cirkuläret hade sammanställts av sällskapets sekreterare åren 1813–1833 Carl Christian Böcker. Han hyste ambitionen att åstadkomma en heltäckande ”statistisk beskrivning över Finland” och arbetade härpå ännu efter sin avgång från sekreterarposten. Hans av F.J. Rabbe i *Suomi, tidskrift i fosterländska ämnen* 1852 publicerade plan till detta aldrig fullföljda verk upptar ingen punkt om svampar.

Från hela den förra hälften av 1800-talet bevarar arkivet sålunda blott enstaka vittnesbörd om svampplockning. Inte heller gjorde Hushållningssällskapet då någonting för att väcka intresse för saken.

2 Hushållningssällskapet initierar upplysning om svampar

2.1 N.G. af Schulténs initiativ

Under 1850-talet drabbades landet åter av missväxt och sällskapet gav ånyo anvisningar om hur vilda växter kunde utnyttjas, denna gång främst för att avhjälpa foderbristen. Härtill hade sällskapet uppmanats av senaten (D I 2 s. 102, A I 48 B " 2B4/30.8.1853). Svamparna nämndes inte.

I slutet av årtiondet bekläddes ordförandeposten i sällskapet av kanslirådet Nathanael Gerhard av Schultén, professor i matematik. Sällskapets ordförande ingick inte i dess ledande organ, denna tid kallat utskottet, men hade rätt att bevista dess sammanträden. Det gjorde af Schultén 22.1.1859 (A I 54 – § 2) och framställde då ”nyttan och nödvändigheten av att ibland allmogen och menige man utsprida kännedom om de i Finland överallt förekommande ätbara svampar”. Uppenbarligen var utskottet oförberett på initiativet ”och ville utskottet som delade herr ordförandes åsikt i ämnet vid ett framtida sammanträde däröver vidare yttra”.

Protokollet för utskottets sammanträde 1.4.1859 (A I 54 – § 6), då af Schultén var med igen, får kanske tolkas så att han drivit på ärendet: ”På därom av herr kanslirådet och riddaren af Schultén väckt motion beslöt utskottet för att sprida en allmännare kännedom om ätbara svampars samlande att i skrivelse till herrar professoren och doktoren William Nylander och friherren Edvard Hisinger anhålla att envar av bemälte herrar genom författande av en populär avhandling rörande igenkännandet och gagnet av förenämnda växter, ville med sällskapet benäget samverka till ernående av berörda ändamål.” Brevkonceptet ingår i B I 24 s. 107.

Nylander var professor i botanik. Han avböjde i brist på tid (A I 54 – U § 6/27.5.1859). Hisinger ställde sig positiv (C I 6 nr 4407/1859).

2.2 N.H Pinellos almanacksuppsats

När sällskapets sekreterare doktor Nils Henrik Pinello vände sig till Hisinger nämnde han att sällskapet önskade en för allmogen avsedd populär avhandling, lämplig att införas i almanacken. – Sedan vår svenska tid ankom det på sällskapet att förse almanacken med dess folkupplysande uppsatser.

Då Hisinger tog itu med uppgiften kom han snart till övertygelsen att syftet med hans uppdrag knappast kunde vinnas genom en uppsats inom almanackens trånga ram. I ett privat brev till Pinello, titulerad Högtärade Farbror, bad han att i stället få skriva en bok (A I 54 – U § 6/19.8.1859 -bil.).

Sällskapet gav Hisinger fria händer men frångick inte tanken på en almanacksuppsats och redan två månader senare förelåg ”ett av sekreteraren redigerat förslag till almanacksavhandling för år 1861 med titeln Svampars samlande och användande” (A I 54 – U § 2/28.10.1859). Uppsatsen ingår i almanacken för sagda år, men har där rubriken ”Svampars nytta och begagnande”, i den finska almanacken ”Sienien hyödysta ja käyttämistä”.

Uppsatsen utgår från faktum att många under hungerår nödgats tillgripa nödbrödsämnen, men ringaktat svamparna, dels för att de ansetts sakna näringsvärde och vara svårsmälta, dels av fruktan för deras giftighet. Författaren försöker vederlägga de felaktiga åsikterna och uppmanar läsaren att inhämta råd och upplysningar av sakkunniga

personer för att lära sig vilka svamparter som är värda att plockas. Uppsatsen avslutas med en förteckning på de 15 förnämsta svamparna med angivande av deras latinska namn.

Vidstående facsimile visar i vilken ton sällskapet ville upplysa almanackens läsare och vilka svampar det rekommenderade.

2.2.1 Utdrag ur Almanach 1861

(4 3/4 uppslag)

2a uppslaget

(arterna ibland dem, så mycket som möjligt...)

3e uppslaget

(weta icke rätt hwad gift är...)

4e uppslaget

(fröhuset på hattens undre sida ...)

5e uppslaget

(ter såsom födoämnen, kunna de...)

När Pinello i sin uppsats nämner att största delen av landets ringare inbyggare inte förstod sig på svamp antyder han att många ståndspersoner gjorde det. Den avslutande namnförteckningen var knappast till nämnvärd hjälp för den läsekrets som uppsatsen vände sig till, lika litet som påpekandet av att det fanns så naturtrogna modellsamlingar att inte ens ett barn kunde misstaga sig på vilka svampar som var värda att plocka. ”En sådan modellsamling finns, utom på många andra ställen i landet, även hos K. F. Hushållningssällskapet, varest densamma dagligen kan av var och en, som det önskar, tagas i närmare skärskådande ...”

Om denna modellsamling finns i sällskapets protokoll blott ett kort konstaterande (A I 54 – U § 7/29.7.1859): ”Sekreteraren anmälte att sällskapet nyligen fått från Tyskland emottaga ett parti avbildningar av såväl ätbara som giftiga svampar jämte beskrivningar däröver, vilka nu togos i skärskådande och skulle härstädes förvaras för att allmänheten till påseende tillhandahållas.” Hur samlingen hamnat hos sällskapet och vart den tagit vägen är okänt. Ännu år 1869 antecknades att sällskapet ägde svampavbildningar både i form av planscher och i gips (A I 64 – St § 2/26.11.1869).

Då almanacken inte kunde lära läsaren att skilja på svamparna kunde knappast heller dess råd om hur de borde tillredas få någon efterföljd hos allmogen. I ingen händelse återförde råden läsaren till inledningens ord om hungeråren.

Knappast förmådde almanacken heller någon att börja plocka svamp till försäljning trots att den påpekade att ”svamparnas allmänna bruk i andra länder och framför allt i Ryssland tillförsäkrar samlaren härav en lönande och vinstgivande avsättning”, ett påpekande som till yttermera visso följdes av uppgiften: ”Det finns redan en och annan ort inom vårt land som drager nytta av svampförsäljning.”

I den år 1957 utgivna boken *Suomen almanakan juhlakirja* anges Pinello som uppsatsens författare. Den i beslutet om uppsatsen använda formuleringen ”av sekreteraren redigerat förslag” låter emellertid förstå att Pinello endast sammanställt andras uppgifter. Pinello var född år 1802 i Åbo och hade studerat vid Åbo Akademi. Efter fortsatta studier i Sverige försökte han sig med föga framgång som brukspatron i Bjärnå. Sin största insats gjorde han som tidningsman och mångsidig författare, men svamparna torde inte nämnas i hans författarskap, utom i almanacken.

2.3 Edvard Hisingers bok *Kalle Skog Swamphuggare*

Evard Hisinger var född år 1832 på Fagervik i Ingå och hade när sällskapet vände sig till honom redan gjort sig känd genom naturvetenskapliga skrifter. Året innan hade han övertagit Brödtorp gård i Pojo. Den utvecklade han enligt statsagronomen Henry Gibsons vittnesbörd (Handlingar 1877 s. 33) med tiden till ett mönsterjordbruk. Samtidigt med denna jorbrukargärning odlade han sina vetenskapliga intressen och vann rykte som botanist. År 1882 kreerades han till hedersdoktor. År 1885 flyttade han tillbaka till Fagervik och dog där år 1904.

Redan när Hisinger föreslog att han skulle skriva en bok i stället för en almanacksuppsats framlade han planer på ”en populär framställning om huru som t.ex. en bonde i N N by under sista svåra missväxt hos oss bärgade sig bra förmedelst sitt insamlade svampförråd, då några av hans grannar som förr föraktat denna hans föda höllo på att gå under; huru dessa sedan lärde sig samla svampar, samt den lärdom bonden N meddelade sina vänner” (A I 54 – U § 6/19.8.1859 -bil.). Hisinger förtydligade vad han avsåg genom att hänvisa till de uppenbarligen välkända figurerna Thomas i Brännäng och Thora Trygg.

Hisinger gav mycket riktigt sin framställning en form som gjorde det lätt för den avsedda läsaren att känna igen sin egen situation och att identifiera sig med rådsökaren och att anamma de råd som gavs. Hisinger tryggade sig till innovationsspridningens välkända väg från landsbygdens ståndspersoner till rusthållarna och vidare till vakna bönder.

Vidstående kopior i naturlig storlek återger bokens titelblad och visar Hisingers framställningssätt samt vilka svampar boken behandlar på sina 14 sidor med text och 9 sidor med avbildningar i färg. Boken berättar lättfattligt om den framstegsvänlige rusthållaren Kalle Skog och om hans samtal med en läraktig bonde. Som pojke hade Kalle av traktens doktor fått lära sig känna svamparna och deras värde och han var ivrig att dela med sig av sin kunskap. Bonden besökte rusthållet på våren, sommaren och hösten och var gång fick han följa med Kalle Skog på svampplockning.

I juni 1860 tog sällskapets utskott med gillande del av Hisingers brev om sitt arbete (A I 55 – U § 2/25.6.1860). Brevet har förkommit, men Hisinger återkom till dess innehåll 26.11.1860 (D XXIV 7 nr 4692). I detta senare brev motiverar han sitt framställningssätt och förklarar att det utan kolorerade planscher vore omöjligt att göra skriften förstådd av och nyttig för allmogen. Redan i juni hade utskottet gillat förslaget om planscher och bitt Hisinger sända dem till sällskapet för att få dem ritade, tryckta och färglagda ”vid härvarande litografiska officin”. Nu förklarade Hisinger att han inte kunde sända det arbete, från vilket planschernas figurer skulle kopieras, emedan det var i dubbelt folioformat och därför så ohanterligt att han föredrog att själv medtaga det till Åbo.

Hisinger avslutade sitt brev med att föreslå att författarnamnet inte skulle utskrivas, detta ”emedan det eljest kunde hända att här på min egen trakt folket icke skulle bry sig om saken, då det därav genast såg att skriften vore utgången av en herreman som funderar med allt tokot nytt”.

Innan året gått till ända fick sällskapet Hisingers manuskript (A I 55 – U § 4/7.12.1860) och vid sitt förstkommande plenum beslöt sällskapet trycka skriften i 1.500 exemplar på svenska och 4.500 på finska. Utskottet hade ännu inte hunnit utlåta sig om manuskriptet, men plenum ansåg ”författarens lärdom och sakkännedom utgöra en säker borgen därför att avhandlingen vore förtjänt att bland allmänheten utspridas” (A I 56 – P § 4/20.2.1861).

Utskottet var försiktigare och innan det lät skriften gå i tryck bad det överstyrelsen för medicinalverket utlåta sig om huruvida skriften upptog ”några svamparter som ätbara, de där äro för hälsan skadlige” (A I 56 – U § 3/23.2.1861). Svaret innebar inga andra anmärkningar än att skriften tydligare än vad som skett i manuskriptet borde framhålla att den skäggiga risken och den svarta, som båda är giftiga i naturligt tillstånd, innan de användes måste prepareras på angivet sätt (D XXIV 8 nr 64, A I 56 – U § 5/5.4.1861). – Nu vände sig sällskapet åter till Hisinger med förfrågan om planscherna (B I 24 s. 266).

Innan ärendet i väntan på planscherna kunde föras vidare av sällskapet framlade statsagronomen Gibson inför utskottet ett av K. Vetenskapsakademien i Stockholm utgivet verk om Sveriges ätliga och giftiga svampar samt föreslog att sällskapet skulle låta översätta verket till finska och avstå från att utge Hisingers skrift. Utskottet ansåg emellertid att verket var mindre lämpligt för Finlands allmoge och vidblev sitt beslut (A I 56 – U § 5/22.11.1861).

Våren 1862 kunde sekreteraren Pinello inför utskottet framlägga prov på av stentryckaren Gerke graverade och målade planscher ”efter Krumhotz’ verk” (A I 57 – U § 4/11.4.1862). Utskottet fann arbetet väl utfört men beslöt att inbegära prov på alla de önskade planscherna och att sända dem till Hisinger för påseende. Ärendet påskyndades emellertid av Gerkes utomlandsresa och kontrakt tecknades om tryckningen (A I 57 – U § 6/12.5.1862).

När året led mot sitt slut kunde sällskapet tillställa Hisinger ett inbundet exemplar av hans bok ”som nyligen lämnat trycket”. Samtidigt fick Jordbruksexpeditionens ordförande och referendariesekreterare samt samtliga senatorer var sitt exemplar. Också generalguvernören skulle ihåggkommas (A I 57 – U § 9/5.12 och § 4/ 13.12.1862, B I 25 s. 68).

I början av följande år diskuterades boken inom sällskapet Pro Flora et Fauna Fennica. Vid föreningens möte 28.2 efterlyste man kringresande instruktörer i svampplockning och varnade för giftiga svampar. Detta gav tidningen *Åbo Underrättelser*, till vilken Pinello var nära knuten, anledning att till ett referat från mötet foga en redaktionell not. I den berättade redaktören att han hösten 1861 på Runsala sett ryska soldater tillreda flugsvamp. Han hade påpekat att svampen var giftig och fått svaret: ”Nock de duger åt ryssens mage.” Enligt soldaterna kunde alla svampar ätas efter förvällning. Vid ett förnyat besök på Runsala hade redaktören återfunnit alla soldaterna vid god hälsa. – På våren återkom tidningen ett par gånger till frågan om svamparnas giftighet (ÅU 40/7.4 och 45/18.4.1863).

På finska utkom Hisingers bok år 1863 under titeln *Sienikirja eli Sieni-Kallen osviitta tuntemaan ja käyttämään syötäviä sienii*. Översättningen gjordes av adjunkten Karl Dahlberg i Vittis (F I 147 s. 158). Utgivningen fördröjdes av väntan på planscherna. Deras kontraktsenliga leveranstid utgick 1.5.1863, men tiden förlängdes med tre månader (A I 58 – U § 8/24.2, § 2/11.6 och § 8/29.6.1863). I juli utsändes de första exemplaren.

För att nå allmänheten sändes svampböckerna till bokhandlarna. Också några kontraktsprostar anlätades för distributionen (B I 25 s. 75, 121–123). Våren 1864 beslöt sällskapet genom annons kungöra att ”de i landet inrättade socken- och folkbiblioteken” skulle erhålla två exemplar var (A I 59 – St § 26/2.4.1864), men blott några få rekvisitioner inflöt (C I 7 april–juni).

Trots att Hisingers bok snart betecknades som föråldrad sände sällskapet ännu år 1891 på rekvisition 25 finska exemplar till Wickström & Co:s bokhandel (A I 86 s. 77 – St § 29/16.1.1891).

2.3.1 Några sidor ur boken

(pärmén av Kalle Skog, svamphuggare)

s. 3 ur Hisinger (I Nyland bodde en bonde wid namn...)

s. 4 ur Hisinger (I de öfre delarna af landet ätes...)

s. 13 ur Hisinger (äfwen härpå smält smör...)

s. 14 ur Hisinger (ännu återstå tvenne slag...)

s. 15 ur Hisinger (Förlaring af figurerna)

3 Hungeråret 1867 gav anledning till att komplettera och sprida Hisingers bok

År 1867 drabbades landet av århundradets värsta missväxt. I Åbo tog man redan under sommaren initiativet till att utbilda instruktörer för att lära allmogen utnyttja vilda växter, inte minst svamp. I spetsen för strävandena ställde sig Hushållningssällskapets tidigare styrelseordförande, kommerserådet Erik Julin. – Sällskapets egen verksamhet var hämmad genom ett olyckligt personskifte på sekreterarposten.

Initiativet utgick alltså inte från sällskapet, men kunde inte lämnas obeaktat av det. *Åbo Underrättelser* hade i sitt nummer 92/6.8.1867 infört ett utdrag ur Härnösandsposten ”Svampar såsom födoämne” och i följande nummer återgavs *Finlands Allmänna Tidnings* utförliga uppgifter om hur senaten beslutat stöda de i Åbo väckta strävandena och ge dem spridning över landet. Sålunda hade senaten anbefallt guvernörerna att uppmana fattigvårdsstyrelserna att sända lämpliga personer till de orter där lärare för allmogen skulle utbildas. FAT uppmanade studerande och andra personer som kände svamparna, deras olika egenskaper och tillredningssätt att anmäla sig hos guvernörerna. I därpå följande nummer (94/10.8) kunde ÅU meddela att kommittén i Åbo hade skrivit till pastorsämbetena i landet för att förmå dem att sända lämpliga personer till Åbo för att utbildas till lärare. Samtidigt anlade tidningen synpunkter på lärarnas blivande verksamhet.

Kommitténs aktivitet föranledde sällskapets styrelse att besluta förelägga ett extra plenum förslag om gratis utdelning av 1.500 exemplar på finska och 350 på svenska av Hisingers bok (A I 62 – St § 2/12.8.1867). Tre dagar före plenum påpekade ÅU (98/20.8) att Kalle Skog var olämplig som folkskrift: Dess planscher var otydliga och dess kulinariska råd måste verka som hån. Den lättaste och enda säkra vägen till målet var enligt tidningen muntlig och praktisk undervisning. I varje fall måste Kalle Skog kompletteras med ett eller två blad för dem som verkligen led nöd. Ännu dagen före plenum återkom ÅU (99/22.8) med sin kritik och redogjorde för ett besök i kommitténs kokinrättning i förra buldansfabriken vid Slottsgatan.

Sällskapets extra plenum (A I 62 – P § 1/23.8.1867), i vilket Julin deltog, beaktade den i tidningen framförda kritiken och antog tacksamt kommitténs genom Julin gjorda erbjudande att till varje exemplar av Kalle Skog foga en av kommittén utgiven kort beskrivning över det vid kommitténs inrättning begagnade sättet att använda svamp. Bilagan trycktes i sin helhet i ÅU (108/12.9.1867). Den upptog c:a 30 spaltcentimeter och gav råd också om hur svamparna skulle plockas och rensas. – Redan tidigare hade tidningen redogjort för kommitténs arbete och för hur lärarna utbildades (ÅU 101, 104 och 105/1867).

Samma dag som sällskapets styrelse höll sitt nyss nämnda sammanträde avlät guvernörsämbetet i Åbo en skrivelse där det på senatens uppdrag anmodade sällskapet att mot ersättning sända Hisingers bok på svenska och finska till guvernörerna i Uleåborg, Kuopio, Vasa och S:t Michel samt till Julin (D XXIV 14 nr 432). Plenum beslöt att till Julin överlämna 170 finska och 70 svenska exemplar för att sättas i handen på de blivande instruktörerna och att till apotekaren Serlachius i Tammerfors sända 50 finska exemplar samt att tillställa guvernörerna 20 finska och 5 svenska exemplar och att därutöver erbjuda KMt 1.300 finska och 300 svenska exemplar, allt gratis (B I 27 s. 120 nr 418–425).

I erbjudandet till KMt sades: ”Dock som utgivandet av denna skrift egentligen avsett att väcka och sprida hågen för insamling av svampar ej mindre till nödföda än såsom ett hälsosamt, ehuru hitills alltför litet använt födoämne, vilket jämväl kunde bli föremål för

en lönande export, har sällskapet med avseende å förhållandena under nuvarande tid, trott sig bidra till att giva skriften ett större värde genom att till densamma bifoga en kort beskrivning över det vid kommittén för moss- och svampberedning i Åbo begagnade sätt för svampars användande.”

Senaten dröjde inte med svaret (D I 4 s. 147). Sällskapet uppmanades att, om det ansåg skriften jämte tillägg lämplig att spridas bland allmogen, låta guvernörerna och lantbrukssällskapen sköta utdelningen. Samma dag som svaret kom fördelade sällskapets styrelse 1.260 exemplar på de åtta länen och sände dem till guvernörerna (A I 62 – St § 8/24.9.1867, B I 27 s. 127). Till lantbrukssällskapen vände sig sällskapet inte, utan i stället till de tre domkapitlen, vilka tillställdes 100 svenska och 100 finska exemplar med en anhållan om att dessa skulle fördelas på läroverken, och lärarna i naturvetenskaperna tillhållas att genom lektioner och exkursioner meddela undervisning i svampkännedom samt i sättet och tiden för de olika arternas insamlande. I sin skrivelse till domkapitlen (B I 27 s. 134) förklarade sällskapet att det ”trott sig säkrast vinna ändamålet, om kännedomen om svamparnas användning såsom hälsosamma och närande födoämnen bibringas ungdomen, som är tillgängligare för det nya och obekanta, än den av fördomar intagna äldre befolkningen, härvid företrädesvis avseende den ungdom, som genom åtnjutande av undervisning i landet läroverk redan uppnått någon grad av upplysning och fördomsfrihet”.

Själv utdelade sällskapet samma höst boken som premium till elever vid Birilä lantbruksskola i Reso. Däremot tycks lagret inte ha räckt till för den stora utdelning av sina skrifter som sällskapet företog med anledning av sin 70-årsdag (A I 62 – §§ 8–9(28.9.1867).

För sina åtgärder år 1867 redogjorde sällskapet översiktligt i sina *Handlingar* (6.2. s. 36).

4 Vilken verkan fick 1860-talets bemödanden att främja intresset för svamplockning?

Då så många krafter under det dystra 1860-talet samverkade för att förmå Finlands folk att plocka svamp är det omöjligt att utröna vilken verkan sällskapets egen insats hade. Ej ens resultatet av de samfälliga bemödandena är lätt att bedöma.

Uppsatsen i 1861 års almanack med dess breda spridning måste i varje fall ha riktat många uppmärksamhet på svamparna, även om den inte förmådde någon som aldrig förut plockat svamp att ge sig ut i svampskogen. Almanackan slängdes ju inte bort när året tog slut. Följande år drabbades landet av årtiondets första missväxt. Det året utkom Kalle Skog på svenska och förde genom sin populärt givna framställning frågan om svamparnas värde nära gemene man samtidigt som missväxten gav motivation att ta vara på svaren. Bokens klara beskrivning i ord och bild bör ha gjort att inte ens ett barn kunde misstaga sig på vilka svampar som var värda att plockas. När missväxten kom igen år 1865 var boken tillgänglig också på finska i bokhandlarna och i somliga sockenbibliotek.

Gratisutdelningen hungeråret 1867 gjorde boken med dess av nöden betingade tillägg allmänt spridd, låt så vara att boken knappast nådde ut till bygderna innan den tidiga vintern kom detta olycksår. Men hungersnöden endast förvärrades tills följande skörd var bärgad och det fanns god användning för bokens råd också de följande åren. De av missväxtens följder hårdast drabbade kunde knappast tillgodogöra sig det skrivna ordet, men viljan att hjälpa var allmän och överallt fanns det upplyst folk som kunde förmedla böckernas budskap, också andra än de som utbildats till instruktörer och fått boken i sin hand.

Hösten 1868 inberättade Nordfinska lantmannasällskapet, med hemort i Torneå och Kemi, att det i september hade anordnat en exposition vid vilken också insamlingen av svampar uppmuntrats (D XXIV 15 nr 420).

Sällskapets arkiv innehåller få vittnesbörd om verkan av dess skrifter. Sommaren 1869 skrev läraren G.W. Lundell i Forssa (D XXIV 16 nr 210) att somliga i församlingen redan börjat använda svamp men ännu saknade nödiga kunskaper och sällskapet sände honom 20 exemplar av Kalle Skog (A I 64 – St § 12/31.8.1869).

1860-talet inramades av två allmänna, landsomfattande lantbruksmöten. Vid varterda upptog programmet också en fråga om svamparna. Programmet för mötet i Fredrikshamn i juli 1860, det femte och sista allmänna lantbruksmötet i sällskapets regi, upptog som en av de 35 diskussionsfrågorna: ”Har det gagn man har av svampar, såsom födoämne och handelsvara, visat sig vara så stort, att en allmännare uppmärksamhet borde ägnas åt denna näringsgren?” – Frågan hörde till dem som mötet inte gav sig tid att diskutera.

Det sjätte allmänna lantbruksmötet hölls i Helsingfors i september 1870 och upptog bland de 26 diskussionsfrågorna: ”Huru kunde den hos vårt folk ännu nog allmänt rådande fördomen mot svamparnas användande till föda hävas, och på vilket sätt konserverade kunde dessa nyttiga växter bliva en exportartikel av någon betydenhet?” Frågan hade föreslagits av vicepastor H.C. Alopaeus i Åbo och omformats av sällskapet (B I 28 s. 130). Inte heller nu gav man sig tid att diskutera frågan om svamparna.

5 Senare bemödanden att sprida upplysning om svamparna

11 I.J. Inbergs bok

Efter att under 1860-talet ha utgett och utdelat den första boken i vårt land om svampar fann sällskapet inte på länge anledning till förnyad skriftlig upplysning i ämnet. År 1874 fick sällskapet som gåva av den svenska lantbruksakademiens sekreterare, professor Johan Arrhenius, en bok om *Nordens matsvampar*, skrivn av W. Robinson och bearbetad av Arrhenius (A I 69 – St § 10/11.4.1874, B I 30 s. 51). Andra skrifter som Arrhenius vid denna tid tillställde sällskapet lät detta bearbeta och översätta för sin med stöd av statsmedel år 1868 inledda serie folkskrifter (D I 4 s. 181). Någon tanke på att sprida boken om svampar skymtar inte i protokollen.

Nio år senare fann sällskapet emellertid en ny bok om svamparna av behovet påkallad. Det hävdade sällskapet i ett av Jordbruksexpeditionen inbegärt utlåtande om en av lantmätaren Isak Johan Inberg gjord ansökan om ekonomiskt stöd för en av honom utarbetad illustrerad bok om svampar. I sin egen framställning (A I 78 s. 205 – St § 5/15.6.1883 -bil.) angav Inberg okunnigheten som ”orsaken till den fördom, som hos allmogen ännu tämligen allmänt, måhända med undantag av några trakter i östra Finland, förekommer emot begagnandet av svampar till föda”. Okunnigheten trodde han bäst kunde hävas genom en med trogna avbildningar försedd vägledning, helst om den uppmärksammades av landets folkskollärare och -lärarinnor och dessa ägnade den några timmar i sin undervisning.

Sällskapet framhöll i sitt utlåtande (B I 32 nr 484/1883) att dess egen svampbok var nästan utgången i bokhandeln och föga lämpad att utges i ny upplaga. Detta emedan planscherna lämnade mycket övrigt att önska och texten hunnit bliva något föråldrad. Sällskapet ansåg att Inbergs bok borde utges både på finska och på svenska samt tog fasta

på tanken att boken borde tillställas varje folkskola. Sitt utlåtande gav sällskapet offentlighet genom sina *Handlingar* (1878–1883 I s. 79).

Vid ett av sällskapet år 1884 anordnat stort lantbruksmöte i Tammerfors belönades Inbergs *Svampbok* och *Sienikirja* med bronsmedalj (*Handlingar* 1884 s. 285). I sällskapets arkiv (D XXIV 39) finns en förteckning över av Inberg utgivna arbeten. Den upptar främst kartverk men också *Suomenmaan parhaat ruokasienet* och *Finlands förnämsta matsvampar*, år 1884, med 36 färgtryckta avbildningar. Vidare uppges i förteckningen att Inberg vunnit pris för inlagd svamp vid utställningar åren 1875, 1876 och 1887.

5.2 Alli Tryggs och Arthur Thesleffs svampbilaga till *Folkets Blad*

År 1892 drabbades stora delar av landet åter av missväxt. Dess följder förvärrades av ekonomiskt tunga tider. Och åter fästes uppmärksamheten vid svamparna.

I januari 1893 vände sig den i samhällslivet mångsidigt engagerade Alli Trygg till sällskapet. Hon hade börjat sin bana som folkskollärlarinna på Hisingers Fagervik år 1874 och senare gjort sig känd bl.a. som förkämpe för folkfostran, folkhälsan och nykterheten. I sitt till sällskapets sekreterare, publicisten Ernst Rönnbäck ställda brev (A I 88 s. 38 och 43 – St § 2 och § 6/13.2 -bil.) berättade hon om sin avsikt att utge ett billigt folkblad i syfte att ”erbjuda folket god, nyttig och underhållande läsning för att motarbeta de vis-slagdängor som i stor myckenhet ännu köpas runt om i landet”. Med sitt folkblad, som skulle utges på landets båda språk, ville hon sprida en svampkarta jämte text: ”Vi kunde då vara övertygade om att den komme till folkets djupa led, där den just behövs.”

Enligt brevet hade Alli Trygg som sakkunnig medarbetare lyckats förvärva Arthur Thesleff, ”vars docentdisputation just behandlar svampar och som i sitt herbarium äger 5.000 svampar”. Thesleff hade utvalt de svampar som borde bekantgöras och de hade redan tecknats för att tryckas hos Arvidsson - Gösta Sundman, en firma som vunnit anseende genom sina avbildningar av fågelägg och fiskar. Kostnadsförslaget för 25.000 kartor steg till omkring 1.900 mark, ”vilket ej är mycket då Inbergs svampkarta å Centraltryckeriet torde hava betingat sig ett pris av omkring 2 à 3.000 kronor”. Kostnadsförslaget översteg i varje fall utgivarens resurser, varför sällskapet ombads bekosta hälften av upplagan. Alli Trygg antydde försynt att Kalle Skog måhända vore något föråldrad.

Sällskapet beviljade 1.000 mark på villkor att det erhöll 1.000 exemplar ”för att på lämpligt sätt spridas” (A I 88 s. 12 – P § 6/30.5.1893. Kopieboken s. 577 och 721). Senare preciserades spridningssättet genom beslut att sända kartan för gratis utdelning till ett par folkskolinspektörer. Också jordbruks- och mejeriskolorna blev ihågkomna, likaså folkhögskolan i Pargas vid dess invigning. Vidare skulle sällskapets trädgårdsinstruktör utdela kartan under sina resor (A I 88 s. 90 och 137 – St § 17/25.5, §§ 28 och 32/3.11.1893, *Handlingar* 1893 s. 24).

Svampkartan finns inte längre i sällskapets samlingar. Däremot finns där i bandet *Jordbruk* 19 som särtryck ur *Folkets Blad* Alli Tryggs populärt hållna text ”Ett kalas” och Thesleffs sakliga redogörelse ”Finlands förnämsta ätliga svampar”, vardera om 5 sidor, likaså deras finska motsvarigheter ”Anttilan Akustan uudet herkut” och ”Suomen tärkeimmät syötävät sienet”. Alli Trygg lät liksom Hisinger i sin text råden ges av allmogens egna företrädare. I hennes fall är det Granbacka-mor som bjuder på kalas för att låta sin från Finska kvinnoföreningens matlagningsskola hemkomna dotter servera grannarna svamprätter och berätta om hur man plockar och tillreder svamp.

De svampar som Thesleff valt ut var följande, här angivna enligt hans nomenklatur:

I HATTSVAMPAR

Skivsvampar

Champignon	Psalliota campestris och P. arvensis
Skäggig riska	Lactarius torminosus
Riska	" deliciosus
Svart riska	" necator
Vit riska	" resimus och L. piperatus
Gul riska	" scobriculatus
Grå riska	" flexuosus
Brun riska	" rufus
Kremla	Russula integra
Kantarell	Cantharellus cibarius
Honungssvamp	Armillaria mellea
Tofsskivling	Pholiota mutabilis
Broksvamp	Marasmius oreades

Pipsvampar

Stensvamp	Boletus edulis
Kosvamp	scaber
Björksvamp	versipellis
Smörsvamp	luteus
Sandsvamp	bovinus
Tallsvamp	variegatus
Fårticka	Polyporus ovinus

Taggsvampar

Blek taggsvamp	Hydnum repandum
Fjällig taggsvamp	imbricatum

II GRENSVAMPAR

Blomkålssvamp	Clavaria flava

III ÄGGSVAMPAR

Röksvamp	Bovista nigrescens

IV MURKLOR

Murkla	Gyromitra esculenta

Följande sidor visar Alli Tryggs och Arthur Thesleffs framställningssätt.

5.2.1 Några blad ur Folkets Blad

kopia av Ett kalas

Kopia av Finlands förnämsta ätliga svampar
(2 sidor)

2:a sidan
(I. Hattsvampar)

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

18

Om husdjurens sjukdomar
och deras bekämpande
samt om veterinärväsendet i Finland
1797–1900

Av

Lars Zilliacus

Åbo 1987

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	161
1 UTGÅNGSLÄGET.....	163
2 SÄLLSKAPETS SÄTT ATT INSAMLAR SAKUPPGIFTER.....	164
3 FRAM TILL 1840-TALET INSAMLADE UPPGIFTER OCH SÄLLSKAPETS SAMTIDA BEMÖDANDEN ATT SPRIDA UPPLYSNING	165
3.1 UPPGIFTER OM BOSKAPSSJUKAN ELLER BOSKAPSPESTEN.....	165
3.2 UPPGIFTER OM RÖDSOTEN.....	166
3.3 UPPGIFTER OM FÅRSJUKDOMAR.....	167
3.4 UPPGIFTER OM HÄSTJUKDOMAR	167
3.5 UPPGIFTER OM ANDRA SJUKDOMAR OCH OM HUSKURER.....	168
3.6 UPPGIFTER I BENNVIKS LADUGÅRDSJOURNAL	169
3.7 CARL CHRISTIAN BÖCKERS STATISTISKA UPPGIFTER	169
3.8 SÄLLSKAPETS BEMÖDANDEN ATT ÅSTADKOMMA EN HANDBOK OM HUSDJURENS SJUKDOMAR	169
4 SÄLLSKAPETS BEMÖDANDEN ATT FÅ BEHOVET AV DJURLÄKARE TILLGODOSETT	171
4.1 PÅ 1820-TALET	171
4.1.1 Överste Enoch Furuhjelms testamente	172
4.2 PÅ 1830-TALET	172
4.3 PÅ 1840-TALET	173
4.3.1 Carl Johan Möller som veterinär.....	173
4.3.2 Johan August Palmgren som veterinär.....	176
5 SÄLLSKAPET OCH STATSMAKTENS PLANER PÅ ATT UTBILDA VETERINÄRER	176
6 SÄLLSKAPET OCH VETERINÄRVÄSENDETS UTVECKLANDE	177
7 UNDERVISNINGEN OCH UPPLYSNINGEN OM HUSDJURSSJUKDOMAR	178
7.1 HOVSLAGARSKOLAN.....	178
7.1.1 På 1840-talet	178
7.1.2 Från 1880-talet.....	179
7.2 MUSTIALA.....	180
7.3 UPPLYSNING	182
8 NÅGRA SVÅRARE SJUKDOMAR KRING MITTEN AV 1800-TALET OCH SENARE	184
8.1 FÅRSJUKDOMAR.....	184
8.2 SPRINGORM OCH MASK HOS HÄSTAR.....	184
8.3 NÖTKREATURSTUBERKULOSEN.....	185
9 SÄLLSKAPETS FÖRHÅLLANDE TILL SJÄVLÄRDA BOTARE	187

Förord

Under sin långa historia har det år 1797 stiftade Finska Hushållningssällskapet tagit initiativ och varit vägröjare också på sådana områden som man inte numera förknippar med sällskapet. Sålunda kommer det sig att sällskapets arkiv och tryckta skrifter kan tjäna som källa för den historiska forskningen även om sådant som ligger mer eller mindre på sidan om lantbruket. Så är fallet beträffande vårt veterinärväsende.

Föreliggande häfte är avsett att visa på tidiga uppgifter om förekomsten av olika husdjurssjukdomar och om hur sjukdomarna behandlades, om de första strävandena att förse landet med veterinärer och att åstadkomma undervisning och sprida upplysning om sjukdomarna, deras förebyggande och botande. Det har inte förefallit påkallat att föra redogörelsen längre än till 1800-talets slut, då sällskapet småningom hade förlorat sin ledande roll.

1 Utgångsläget

Vid den tid då Finska Hushållningssällskapet stiftades sysslade de flesta hushåll i landet med någon form av husdjursskötsel. Det egentliga lantbruket fick en väsentlig del av sina saluinkomster från husdjursskötseln och tidens självhushållning förutsatte att också många stadsbor höll sig med gagnboskap. På landsbygden som i städerna var all samfärdsel till lands beroende av hästarna.

Bristfällig utfodring och ohygieniska förhållanden gjorde att husdjuren var i hög grad utsatta för sjukdomar. Härjande epizootier var ofta förekommande.

Utbildade djurläkare fanns inte i Finland. Visserligen upptog sällskapets tryckta medlemsförteckning också "Bonsdorff, Gabriel, M.D. Anatomiae, Chirurgiae & Artis Veterinariae Professor vid Åbo Academie", men han ägnade sig inte åt att utbilda veterinärer. Att man likväl råkade med denna möjlighet visar ett memorial av år 1800 i vilket Olof Wibelius yrkar på tillsättande av ekonomiedirektörer som först borde få undervisning av bl.a. Artis veterinariae professorn (Utdrag af Kongl. Finska Hushållnings-Sällskapets Dagbok 1800 s. 82). Följande år nämnde professor Jacob Tengström på tal om utbildningen vid Åbo Akademi uttryckligen att där fanns en professur i veterinärvetenskap (D IV 2 s. 144).

Sådant läget var fick djurägarna reda sig med egen erfarenhet, tillgänglig litteratur och råd av lika utrustade grannar. Vanligt var att man tydde sig till kloka gubbar och gummor eller till hävdvunnen uppfattning.

För saken intresserade ståndspersoner kunde skaffa sig böcker på svenska eller på tidens stora kulturspråk. Bouppteckningsinstrumentet efter apotekaren Anders Svahn i Tavastehus, vilken år 1800 till sällskapet testamenterade bl.a. sin boksamling, upptog åtminstone sex böcker gällande husdjurens sjukdomar (D XI 1 s. 45 – nr 178–183). Sällskapets eget bibliotek innehöll enligt en samma år uppgjord förteckning (E VI 1 s. 3) redan då minst sju skrifter i ämnet och kompletterades undan för undan även med äldre verk (A I 4 s. 173 – P § 2/16.8.1801 och A I 5 s. 4 – P § 5/15.11.1802). Mycket hade landsbygdens upplysta ståndspersoner likväl inte att stöda sig på i sin strävan att sprida upplysning om sjukdomarnas bekämpande. Från Karis skrev prosten Gabriel Ring sommaren 1798: "De uti Inrikes Tidningar nyss uppgivne bote- och förvaringsmedel har jag kungjort jämte Kongl. förordningarna åren 1722 och 1750 om hämmandet av fänaðspest och boskapssjuka" (A II 7 s. 5 Ä).

Värst var det för den finsktalande allmogen, som enligt sällskapets uppfattning "i denna angelägna gren av ekonomisk kunskap svävade i fullkomligt mörker och osäkerhet. Utom Ganander "Eläinden Tautikirja", som i många stycken tarvade förbättring och rättelse, vore på landets språk härom ingenting utkommet och menigheten vid påkommande sjukdoms-anstöt hos sin boskap antingen överlämnad åt slumpen, eller satt i beroende av okunniga och djärva hovslagare eller andra storskrytares oskickliga biträde". (A I 4 s. 328 – BU § 8/3.9.1802)

Motivation och vilja att förbättra husdjurens läkarvård fanns och man efterlyste möjligheter. År 1799 skrev C.G. Mether från Padasjoki (D VII 7 s. 70): "Uppå ladugårds trevnad beror väl jordbrukarens huvudsakliga välmåga: därför då något kreatur får någon anstöt är bonden mera sorgfällig att söka hjälp för det än för sig själv då han är illamående.

Men socknen måste sakna den som haft till föremål att bota boskapssjukdomar, varav även händer att ganska få sjukdomar av dem rätteligen igenkännas, utan lika botemedel nyttjas för snart sagt alla plågor ehuru de ock skulle vara på det vidaste skilda till art och beskaffenhet.”

2 Sällskapets sätt att insamla sakuppgifter

De män som stiftade Hushållningssällskapet kände i stort sett förhållandena i landet, åtminstone i sin egen del därav. För att kunna fylla sin uppgift, landets allsidiga förkovran, började sällskapet hos sig samla detaljerade uppgifter från landets olika orter.

Redan år 1798 publicerade sällskapet en tryckt *Plan til En Physiografisk och Oeconomisk Sockne-Beskrifning, Lämpad efter Orternes Läge och Häfd i Storfurstendömet Finland*. Planen var författad av Gabriel Bonsdorff och hade ett förord av Jacob Tengström. Den var uppställd i form av frågor. Beträffande husdjursskötseln frågades sist för varje husdjur utom fjäderfän och bin om sjukdomar och deras botande.

Sockenbeskrivningarna skulle ge för längre tid giltiga uppgifter. För att komplettera dem med aktuella uppgifter om föränderliga förhållanden utsåg sällskapet år 1800 lokala korrespondenter runtom i landet. Bland de av Tengström föreslagna punkter som korrespondenterna borde beakta nämndes som nr 8 ”Boskapssjukor till deras natur och mer eller mindre härjande art samt emot dem nyttjade och beprövade botemedel” (A I 2 s. 67 – P § 4/15.4.1800). Nätet av korrespondenter fick småningom förfalla, men år 1815 utsågs nya korrespondenter och de inspirerades för sina uppgifter genom ett cirkulär med ett PM (B I 3 s. 113 – 1.5.1815). För åren 1817–1823 föreligger korrespondenternas uppgifter på tryckta formulär (D IV 6). Också de upptog punkten ”Boskapssjukor”.

Åren 1800–1803 beredde sällskapet sina medlemmar på landsbygden en möjlighet att följa med vad som företrädades vid sammanträdena i Åbo genom att utgiva sin nyss nämnda *Dagbok*. Senare upprätthölls kontakten genom *Åbo Tidningar* och åren 1807–1809, 1816–1819 och 1823–1826 ytterligare genom *Underrättelser från Kongl. (Kejserliga) Finska Hushållningssällskapet* samt därefter genom dess efterföljare, sekreteraren Böckers *Tidning för Landthushållare*. Genom denna kontakt stimulerades i synnerhet de första åren medlemmar också utanför korrespondenternas krets att tillställa sällskapet uppgifter bland annat om husdjurssjukdomar och deras botande.

Det effektivaste sättet att insamla uppgifter fann sällskapet i att utsända omdömesgilla personer för att på ort och ställe anteckna dem. Förslag därom framställdes redan år 1800 (A I 2 s. 250 – BU § 5/23.5.1800). Åren 1814–1815 företogs en sådan resa i Uleåborgs län jämte Lappland av provinsialläkaren i Torneå Henric Deutsch. Hans reseanteckningar finns i arkivet (D VII 5 och D VII 7 s. 217) och en version publicerades i tredje tomen av sällskapets *Handlingar* (s. 263).

Utförligast var de uppgifter och bäst motiverade de förslag som sällskapet fick in som svar på sina prisfrågor. Som pris för de bästa svaren utlovades sällskapets belöningsmedalj. Alla hade rätt att tävla om priset och tävlingstiden var vanligen ett par år.

3 Fram till 1840-talet insamlade uppgifter och sällskapets samtida bemödanden att sprida upplysning

3.1 Uppgifter om boskapssjukan eller boskapspesten

De sakuppgifter som sällskapet samlat in ville det efter prövning ge ut i form av upplysning och råd. Mest brådskande fann sällskapet att sprida upplysning om tidens mest fruktade husdjursfarsot, boskapssjukan eller boskapspesten. Det har senare förmodats att dessa benämningar användes för olika sjukdomar, men att det vanligen gällde mjältbrand.

”Efter inlupne säkra underrättelser” hade sjukdomen sommaren 1798 härjat svårt också utanför Åbo. På BU:s förslag beslöt sällskapet låta sammanställa en folkskrift för gratis utdelning (A I 1 s. 130 – P § 10/1.4.1799). Redan två månader senare hade BU gått igenom ett av professor Haartman ”i överläggning med” professor Pipping uppgjort förslag (A I 1 s. 142 – P § 7/1.6.1799). Uppenbarligen är det detta förslag som ingår i bandet D IV 7 (s. 30). Plenum beslöt att texten skulle förkortas och skriften tryckas i 2.000 svenska och 4.000 finska exemplar. Båda upplagorna bär tryckåret 1799. På svenska heter skriften *Underrättelse om Boskaps Pestens igenkännande, förekommande, botande och hämmande. Til Allmogens tjenst utgifven af Kongl. Finska Hushållnings Sällskapet*. Den finska upplagans titelblad bär texten *Neuvo, Kuinga Karjan Rutto parhain tutaan, estetään, hillitetään ja parataan. Yhteisen kansan parhaxi annettu Kuningalliselta Suomalaiselta Huonenhallituxen Seuralda*.

I förordet efterlyste sällskapet ytterligare uppgifter om sjukdomen och dess botande. Sådana hade det redan tidigare fått av prosten Gabriel Ring i Karis i hans utkast till en sockenbeskrivning (D VII 1 s. 5) och i hans korrespondentrappport år 1798 (D II 7 s. 5 Å). Också i Nystadstrakten störtade många nöt den sommaren i boskapssjukan (D II 1 s. 148).

För samma år rapporterade sjökaptenen H. Stålström om boskapssjukan i Uskela och om hur han botat den med mjölk och bomolja eller smält smör (D XIV 1 s. 16). Hans uppgifter väckte diskussion (A I 2 s. 248, 147 och 167 – BU § 4/23.5, P § 16/1.8 och P § 11/1.10.1800 samt D IV 4 s. 103 b). Stålströms uppgifter och ett referat av diskussionen trycktes i sällskapets *Dagbok* (1800 s. 140– och 161). Sällskapets önskemål om uppgifter om botemedel efterkoms också av löjtnant Ingman i Esbo (D XIV 1 s. 12).

Också för de följande åren ingår uppgifter om boskapspestens uppträdande och bekämpande i *Dagboken* (1801 s. 45 och 48, 1802 s. 75 och 1803 s. 95). De år 1802 införda uppgifterna skildrar hur sjukdomen angrep också människor och gällde sjukdomens egentliga hemvist i Tervola och Kemi. I sällskapets tryckta *Underrättelser* (4/1824 s. 7) ingår anteckningar från Kemi prosteritabeller, vilka ger uppgifter om boskapspestens uppträdande under olika år 1750–1800. År 1802 betecknade prosten M. Castrén i en sockenbeskrivning över Kemi boskapspesten som en huvudorsak till socknens fattigdom (D VII 3 s. 14). Uppgifter om hur sjukdomen på 1760-talet härjat i Vesilax och där även angripit människor ingår i en sockenbeskrivning (D IV 2 s. 54). En sockenbeskrivning över Vörå anför en huskur mot sjukdomen (D VII 4 s. 26).

Boskapssjukans smittovägar och förlopp belyses av ett syneinstrument, avfattat 28.11.1809 av länsman H.I. Lilljander i Helsinge (D XXIII 4 s. 11). Det gäller Hertönäs gård, där drygt 50 kreatur störtat efter det att ägaren överstelöjtnant Rotkirch hade låtit en rysk slaktare tillfälligt ställa in tio kor som denne köpt på marknaden i Fredrikshamn för att säljas till Sveaborg. Varken åderlåtning eller vanligen tjänliga medikamenter hade varit till hjälp.

Av korrespondenterna lämnade uppgifter om boskapssjukan infördes också i *Underrättelser* (6/1816 s. 72, 7/1817 s. 72, 8/1818 s. 81, 3/1823 s. 109, 6/1824 s. 112 och

8/1826 s. 80). Från Kemi rapporterades om boskapspesten år 1819 och från Limingo och Tervola följande år (D IV 6 s. 56, 67 och 75). År 1821 rapporterades att den härjat i Tervola och att den i Sodankylä hade dödat omkring 4.000 renar (D IV 6 s. 94).

Tervola besöktes givetvis av Deutsch under hans resa. I den tryckta reseberättelsen (Handlingar 3 s. 289) förbigås sjukdomen helt kort med ett ”är annorstädes nämnt”. Ytterligare uppgifter finns emellertid inte i den tryckta berättelsen. Däremot ges sådana i Deutschs 9.3.1815 daterade handskrivna berättelse (D VII 5 s. 18 och 43 b). Deutsch och Castrén diskuterade boskapspesten med varandra. I ett brev till sällskapet förkastade Castrén misstanken att sjukdomens orsak kunde ligga i användningen av hästspilling som foder åt nötkreaturen eller i traktens myrmarker (D V 9 s. 85).

Hösten 1821 föreslog Böcker på grund av ”den särdeles svåra och dödande beskaftenhet som boskapspesten i Tervola i år antagit” att sällskapet skulle uppställa en prisfråga: ”Vad är orsaken till den svåra boskapspest som så ofta hemsöker Tervola kapell av Kemi socken? Vilka medel har erfarenheten visat vara till dess botande eller förekommande de verksammaste och äro, vid uppkommande smitta, polisanstalterna till förekommande utav smittans spridande sådana, att vid dem intet vidare återstår att önska?” Förslaget godkändes (A I 17 s. 146 b och 85 b – BU § 3/31.10 och P § 14/8.11.1821 samt Redogörelse 1820– s. 63). – Något svar torde aldrig ha inkommit.

År 1829 fick sällskapet på nära håll följa med hur boskapspesten bekämpades. Under ett besök i Somero erfor Böcker att i Viluksela by nära nog alla nötkreatur gått förlorade genom pesten (A I 24 s. 63 och 67 – ÅU § 2/3.6.1829 -bil.). Sällskapet lät då på egen bekostnad anskaffa desinfektionsmedel och anmodade löjtnant Gadolin på Ävik att övervaka ladugårdarnas desinfektion. Denne vände sig i sin tur till befallningsman Gran. Båda avgav rapporter och sällskapet spred med tillfredsställelse kännedom om sin åtgärder och deras resultat (BS 6 s. 59, D XXIII 12 s. 88, D XVII 1 s. 59 och Redogörelse 1827– s. 30). Vid samma tid härjade boskapspesten i S:t Mårtens (A I 24 s. 33 b – P § 9/30.9.1829).

Därmed upphör uppgifterna i sällskapets arkiv om förekomsten av boskapspest. När sällskapet långt senare anmodades utlåta sig om en för Polen år 1856 given förordning om boskapspesten, anknöt sällskapet inte i sitt uttalande till aktuella fall i vårt land, utan framhöll att den kungliga förordningen av 23.3.1750 fortfarande kunde tillämpas, dock så att bestämmelserna angående överträdelser borde bringas att motsvara senare tiders mera upplysta åsikter (A I 57 – U § 2/24.2.1862 och B I 25 – nr 61).

3.2 Uppgifter om rödsoten

En sjukdom som var lätt att diagnostisera och som redan därför tilldrog sig uppmärksamhet var rödsoten. Den och dess botande nämns i sockenbeskrivningar över Karis och Kuopio (D VII 1 s. 5 och 42), Padasjoki (D VII 3 s. 70 b), Loppis och Helsingfors (D VII 7 s. 89 och 107 b). I Helsingfors hade det visat sig att sjukdomen helt kunde förebyggas om man vid betessläppningen på våren i varje kreatur stoppade en sill eller tre strömmingar doppade i tjära och beströdda med grovt krut samt under sommarens lopp tryggade djurens tillgång till salt.

Om rödsoten och dess botande berättade vid sekelskiftet också kapten Stålström (D XIV 1 s. 17 b och Dagboken 1800 s. 163). Från samma tid finns vidare ett av löjtnant S.B. Ingman anfört recept mot sjukdomen (D XIV 1 s. 12).

Också från korrespondenterna inflöt korta uppgifter om rödsoten och om botemedel mot den. De gällde Padasjoki (Dagboken 1800 s. 176), Savolax (1801 s.45), Tavastehustrakten, Åland och Korpo (1803 s. 94) samt Tohmajärvi (Underrättelser 6/1816 s. 72 och 9/1819 s. 81). År 1816 rapporterade B. Aminoff om rödsoten i Karkku (D XIV 2 s. 4). Åren

1817–1823 återkom uppgifter om rödsoten ofta i korrespondenternas rapporter (D IV 6). I *Underrättelser* 6/1824 (s. 112) rapporterades den ha varit dödande i Rautalampi. För år 1826 (7/1826 s. 125) finns enstaka uppgifter.

3.3 Uppgifter om fårsjukdomar

Mindre ödeläggande men mer utbredd än boskapssjukan var ”fårsjukan”. Vanligen torde därmed ha åsyftats angrepp av inälvsparasiter. Hösten 1800 rapporterade korrespondenterna om sjukans ovanligt omfattande angrepp i olika delar av sydvästra Finland. Sällskapet gav uppgifterna spridning genom sin *Dagbok* (1801 s. 54) och tillfogade uppgifter om botemedel. Liknande uppgifter infördes de två följande åren i *Dagboken* (1802 s. 75 och 1803 s. 95).

Råd om tillredning av malörtssleke till skydd mot fårsjukan hade sällskapet fått redan år 1799 i ett anonymt memorial (D IV 2 s. 32 b) och också infört sådana i folkskriften om boskapspesten. I ett ”Memorial om allmänna Fåhrsjukan”, daterat av F. Lilljenberg 28.1.1801 på Wilhelmsdahl, gavs utförliga uppgifter om fårsjukor och deras botande samt efterlystes folkupplysande underrättelser från sällskapets sida (D XIV 1 s. 26). Nära nog samtidigt daterade prosten J. Mollin i Karkku en liknande framställning (D XIV 1 s. 35). Också Pipping lade fram uppgifter om fårsjukan (D XIV 1 s. 44) och beklagade att det rekommenderade sleket inte blivit allmänt använt.

Med anledning av de tre memorialen beslöt BU hos allmänheten efterlysa ytterligare erfarenheter av sjukdomen och dess botande (A I 3 s. 276 – BU § 13/21.3.1801). Åtminstone överstelöjtnant H.G. von Knorring efterkom uppmaningen (D XIV 1 s. 37 och A I 3 s. 306 – BU § 5/26.6.1801).

Kort innan *Dagboken* upphörde infördes där (1803 s. 170) några punkter om fårskötseln, bland dem ett påpekande om att fårens bete borde ligga på höglänta ställen samt om vilken betydelse sleket hade. I sällskapets *Underrättelser* ingick blott mycket kortfattade uppgifter om fårsjukan (7/1817 s. 72 och 7/1826 s. 125). När Böcker år 1819 där införde sina ”Anmärkningar om Fårskötseln i Finland” gav han också en beskrivning av hur man tillreder sleke (9/1819 s. 101).

Strödda uppgifter om sjukdomar inflöt också i samband med sällskapets import av ”isländska” får (BS 9 s. 23).

3.4 Uppgifter om hästsjukdomar

Hästen var ju bondens arbetskamrat och därför föremål för hans särskilda intresse.

I korrespondenternas rapporter är kvarken den bland hästsjukdomarna som oftast nämns (*Dagboken* 1800 s. 168, 1802 s. 73 och 1804 s. 94 samt D IV 6 s. 35 b och 65 b). Ibland rapporteras dödsfall av okänd orsak (D IV 6 s. 12 = Kalajoki 1817). Från Kemi rapporterades helt kort att den vanliga boskapspesten dödat närmare 100 hästar i Tervola kapell år 1820 och följande år inemot 150 (D IV 6 s. 75 b och 94 b). I *Underrättelser* (6/1824 s. 112) talas om kvarka i Kuusamo och i *Tidning för Landthushållare* (4–5/1827–1829 s. 26) om ringsjukan på Carlö.

3.5 Uppgifter om andra sjukdomar och om huskurer

I samband med uppgifterna om de i det föregående berörda sjukdomarna skymtar också sjukdomar hos andra husdjur. De flesta huskurer som delgavs sällskapet gällde dock hästarna. De tidigaste uppgifterna gavs av major Carl Johan Aminoff i Karis (D IV 2 s. 19 b och D XXI 3 s. 100). I sitt brev av år 1800 om bl.a. boskapspest och rödsot nämnde löjtnant Ingman också botemedel för svin (D XIV 1 s. 14 b). BU ansåg emellertid att botemedlen ej kunde givas spridning innan erfarenheten styrkt deras tillförlitlighet (A I 2 s. 230 – BU § 2/17.4.1800).

De utförligaste uppgifterna om huskurer erhöles i svaren på prisfrågan om en lärobok för finska bonden. Frågan hade förnyats och resulterade då i två svar på finska och ett på svenska (A I 3 s. 197 – P § 3/15.10.1801). De två förstnämnda belönades med silvermedalj. Som deras författare anmälde sig kapellanen i Kempele Johan Wichman (A I 4 s. 47 – P § 4/1.2.1802) och katedralskolekollegan Johan Selander i Åbo (A I 5 s. 109 – P § 6/2.5.1803). Wichman ägnade husdjurens sjukdomar och deras botande ett par sidor av sitt manuskript (D XXI 1 s. 18). Detta föreligger i två nästan likadana varianter i bandet D XXI 1. Selander ger sina uppgifter om huskurer inströdda i manuskriptets många husdjurskapitel (D XXI 3 s. 92, 93 och 99).

Den svenska prisskriften ansågs bäst, men innehöll ingenting om husdjurens sjukdomar. Dess anonyme författare gav sig inte till känna men ansågs allmänt vara biskop Jakob Tengström. Skriften trycktes på svenska och på finska år 1803 i syfte att locka fram förbättringsförslag.

År 1813 fick sällskapet mottaga två på finska avfattade utkast till den önskade läroboken. Intetdera ansågs värt att tryckas (A I 12 s. 105 b och 118 – BU § 2/14.8 och § 6/29.10.1813). Det ena var författat av märket D.E. och finns bevarat. Det beskriver också några huskurer (D XXI 1 s. 23–31 och 55). Det andra manuskriptet, som enligt Tengström (D IV 2 s. 248) var författat av en österbottnisk prästman, har ej återfunnits.

Några föreslagna huskurer utdömdes av sakkunskapen. År 1816 behandlade sällskapet en av major Berndt Aminoff från Karkku insänd redogörelse för hur han med sirap hade botat rödsot hos människor och hos kor (D XIV 2 s. 4). Tyvärr saknas protokollen från denna tid. Hur som helst bad sällskapet det år 1811 inrättade Collegium medicum utlåta sig om sirap som botemedel (B I 4 s. 55 b). Svaret (D XIV 2 s. 5) är undertecknat av Gabriel Bonsdorff, som nyss hade utsetts till preses i Collegium. Enligt svaret kunde sirapen ej för allmogen tillstyrkas som allmänt botemedel mot rödsot. ”Vidkommande slutligen brun-sirapens nytta mot utsot hos boskap, så gäller även därom vad förut anført är, helst boskapsmedicinen hitintills såsom särskild konst ännu icke är nog bearbetad, och man därför vanligen efter analogie i boskapssjukdomar nyttjar läkemedel av nästan samma beskaffenhet som för människor i dylika sjukdomar.”

3.6 Uppgifter i Bennviks ladugårdsjournal

I sällskapets arkiv finns ytterligare några anteckningar om husdjurssjukdomar. De är värda uppmärksamhet för att de gjorts av superkargören Petter Johan Bladh på Bennvik intill Kaskö. Han hörde till de som lanthushållare mest respekterade i sällskapets grundläggargeneration och har blivit kallad vår kreatursavels fader. Efter hans död förlade sällskapet sitt llneslöjdsinstitut till Bennvik. På okänt sätt har ett häfte med Bennviks ladugårdsannotationer för åren 1806–1815 införlivats med sällskapets arkiv (F VIII 65). Journalens anteckningar om de enskilda djuren i ladugården innehåller också uppgifter om deras sjukdomar. Om den från Holland inköpta kon ”Harlingskan” antecknades att den vid slakten befanns utmager och full med små knutar invärtes.

3.7 Carl Christian Böckers statistiska uppgifter

I sällskapets arkiv ingår också den s.k. Böckerska samlingen omfattande brev och koncept från det aldrig fullföljda arbete som sällskapets sekreterare Carl Christian Böcker för statsmaktens räkning utförde för att åstadkomma en statistisk beskrivning över Finland. För detta arbete har närmare redogjorts i häfte 14 i denna stencilserie.

Enligt Böckers utkast till arbetsplan skulle beskrivningen i § 60 och 61 upptaga ”Boskapssjukdomar. Försök till teckning av deras naturlynne” samt ”Farsoter bland boskapen. Historiska anteckningar härom”. För att få in sakuppgifter för sin statistik vände sig Böcker till ett stort antal sagesmän runt om i landet. Bland de frågor han ville få besvarade gällde en ”antalet av personer inom församlingen, som befatta sig med boskapsmedicin och om deras praktik är mer eller mindre vidsträckt” (D XXIII 19 s. 42 b).

Resultatet av Böckers bemödanden finns emellertid inte i sällskapets arkiv, utan bildar den Böckerska samlingen i Riksarkivet.

3.8 Sällskapets bemödanden att åstadkomma en handbok om husdjurens sjukdomar

I följbrevet till det svenska svaret på prisuppgiften att författa en lärobok för finske bonden nämnde författaren att han gärna i sin bok skulle ha infört ett kapitel om de enklaste och säkraste botemedlen för de allmännaste boskapssjukdomarna (D VI 1 s. 127 b). Han hade likväl avstått därifrån då han insåg att det fanns andra som var bättre skickade än han att ge en handledning om botemedel.

Vid samma tid inlämnade Zachris Cygnaeus i Tavastehus ett memorial (D IV 5 s. 70 b) med förslag om att sällskapet skulle låta översätta och utgiva Gananders redan utgångna bok *Eleinden tauti kirja*. ”Detta lilla arbete har redan till en del blivit känt av vår allmoge och i samma mån såsom det förtjänar, värderat.” Cygnaeus var inte ensam om att efterlysa en lärobok. Också predikanten A. Eklund i Vahto påtalade i ett memorial från denna tid bristen på läroböcker (D XIV 1 s. 31). Lika gjorde man i Nousis, där man på ett år förlorat 169 kalvar (D XIV 1 s. 43).

Sällskapet hoppades emellertid att den påtalade bristen snart skulle kunna avhjälpas genom den slutliga *Lärobok för finske bonden*, som sällskapet hade föresatt sig att utgiva. Vidare kunde strödda uppgifter införas i sällskapets publikation *Hushållsunderrättelser för menige man* (A I 3 s. 62 och 283 – P § 16.5/2.3 och BU § 3.2/28.3.1801). Publikationen upphörde emellertid redan samma år att utkomma.

Hösten 1802 antecknade BU som sin åsikt att strödda uppgifter om husdjurssjukdomar icke var nog, ”då av sådana styckevis och utan system införda uppgifter icke kunde väntas

den nytta, som av en i sammanhang och ordning författad avhandling”. Därför uppställdes nu som prisuppgift att författa en ”lärobok om Boskapens sjukdomar och deras botemedel, lämpad egentligen efter Finska klimatet och hushållsmetoden” (A I 4 s. 329 och 224 – BU § 8/3.9 och P § 9/1.11.1802). För att boken inte skulle bli alltför vidlyftig kunde allt om hästar lämnas till en särskild bok.

Sjukdomarnas orsaker borde av författaren utredas icke efter teorier eller gissningar, utan efter rön, och deras kännetecken redigt och bestämt uppgivas och botemedlen föreslås icke på en höft, utan efter grunder och erfarenhet, enkla och lätt tillgängliga och framför allt utan blandning av skrock och vidskepelse.

Sällskapet räknade med att intet tävlingsbidrag skulle kunna publiceras utan ändringar. Det ena borde få fylla det andras brister så att den bok som sällskapet hoppades kunna utge skulle få ”all den fullständighet och brukbarhet den genom sällskapets åtgärd kan antaga”. När tävlingstiden gick ut hade emellertid intet svar inlämnats (A I 7 s. 199 – BU § 11/31.10.1805). Önskemålet om en lärobok ansågs likväl så angeläget att prisuppgiften uppställdes på nytt, nu att besvaras före maj 1808 (A I 8 s. 5 – P § 4/9.11.1805). Då tiden denna gång gick ut var landet i krig. Ingen gav sig ro att besvara frågan och den fick förfalla (A I 10 s. 30 – P § 10/1.11.1808).

Tio år efter kriget efterlyste överste Gustaf von Knorring på Kumo gård tryckta anvisningar om botemedel för boskapssjukdomar (D XXIII 6 s. 166). Han bifogade en dispositionsplan med sex kapitel och yrkade på att sällskapet först genom sina korrespondenter skulle insamla uppgifter om fem preciserade punkter och därefter uppställa en prisfråga för att få fram en lärobok. Framställningen gav BU anledning att rekapitulera vad som förevarit (A I 16 s. 128 – BU § 6/12.1.1820). BU ville emellertid inte besvara korrespondenterna, då det hade föga förtroende för boskapsläkarnas kunskaper och tvivlade på att de ville meddela något, ”såvida de göra en hemlighet av sina merändels vidskepliga kurmetoder”.

På BU:s förslag beslöt plenum hos veterinärskolan i Skara höra sig för om förefintlig litteratur och därefter utlysa prisfrågan (A I 16 s. 81 b – P § 17/4.4.1820 och A I 17 s. 19 – P § 14/1.11.1820). I sin tryckta *Redogörelse* (1819 s. 48) uppmuntrade sällskapet att delta i tävlingen om priset: ”Då på den ena sidan sällskapet måste befara, att, uti ett land som icke äger någon veterinärskola, föga någon lärar finnas, som uti hela dess vidd kan besvara detta ämne, men uppå den andra likväl med säkerhet förmodar, att de självbildade djurläkare, som på åtskilliga orter finnas, äga mycket av redbart värde att anföra, har sällskapet velat anmana dem, att en och var uppgiva sin erfarenhet, och utfäster sällskapet för varje skrift av brukbart värde, som till sällskapets disposition överlämnas, ett accessit av två silvermedaljer.” Sällskapet hoppades ”att författaren grundar sina råd icke uppå teorier eller gissningar, utan så vitt möjligt är, på egen grundad och säker erfarenhet samt att de uppgivna läkemedlen måtte bestå av sådana som äro minst kostsamma och för lantmannen lättare tillgängliga”. Vidare borde boken ge anvisningar också om förebyggande hälsovård.

Denna gång fick sällskapet ett svar (A I 17 s. 156 b – BU § 2/5.9.1822): ”Den erfarna häst- och boskapsläkaren i Finland.” Manuskriptet, som inte finns i arkivet, var anonymt och hade mottot ”Kokenut kaikia tietää, waivainen kaikia koke”. Arkiatern von Bonsdorff ombads utlåta sig om manuskriptet och fann att författaren hade läst och försökt mycket, men helt saknade den vetenskapliga underbyggnad, som för ett rätt begagnande av andras föreskrifter och egen erfarenhet ovillkorligen fordras. Arkiatern kunde för egen del inte tillstyrka att skriften belönades eller utgavs. Sällskapet rättade sig efter hans utlåtande (A I 18 – P § 8/2.11.1822).

4 Sällskapetets bemödanden att få behovet av djurläkare tillgodosett

4.1 På 1820-talet

När BU år 1822 diskuterade prisskriften *Den erfarna häst- och boskapsläkaren i Finland* uppstod fråga ”om icke den utväg att få åtminstone några väl underbyggda boskapsläkare till Finland kunde vidtagas att herrar landshövdingar skulle söka förmå de förnämsta possessionater och även allmogen i sina län att utse och understödja skickliga ämnen som sedan skulle översändas till någon av de uti Sverige inrättade veterinärskolor för att erhålla en fullständig vetenskaplig undervisning” (A I 17 s. 156 b – BU § 2/5.9.1822). – Ord-förande i sällskapet var då t.f. landshövdingen i Åbo Lars Gabriel von Haartman. I protokollet följer så efter en överstrykning utskottets ställningsstagande: ”Utskottet syntes det även att åtminstone den åtgärd nu redan kunde vidtagas att sällskapet på sin bekostnad till någon svensk veterinärskola översände något skickligt ämne, som sedan kunde bli va Åbo och den folkrika trakten här omkring till stor nytta, men förrän utskottet uti denna del anser sig kunna något föreslå, ville det hava inhämtat herr arkiatern och riddaren von Bonsdorffs yttrande om lämpligheten av denna utväg, eller om till äventyrs vi kunna hoppas att snart se den inom sällskapet så ofta yttrade önskan om en veterinärskolas inrättande i Åbo uppfylld.” – Arkiaterns yttrande finns inte bevarat.

Försvunnen är likaså en motion som Böcker framlade vid BU:s och EU:s gemensamma sammanträde 29.2.1826. Dess innebörd framgår likväl av protokollet från plenum (A I 21 s. 99 b och 49 b – BU + EU § 4/29.2 och P § 3/ 30.3.1826), då sällskapet beslöt framlägga en subskriptionslista för att anskaffa medel antingen för att förmå någon skicklig djurläkare ifrån Sverige eller Danmark att flytta till Åbo eller också för att bekosta någon landsmans utbildning utomlands till veterinär. Uppenbarligen ledde detta första försök inte till önskat resultat innan Åbo brand följande år skapade aktuellare behov (Redogörelse 1827 s. 31).

Sällskapetets intresse för veterinära frågor stimulerades den här tiden av att läraren vid Kungl. veterinärinrättningen i Skara Lars Tidén år 1827 tillställde sällskapet sitt *Magazin för Veterinair Wettenskapen och Landthushållningen* (A I 22 s. 116, 117 och 47 – BU § 2/26.4 och § 1/30.5 samt P § 5/1.6.1827 och A I 23 s. 12 b – P § 9/8.2.1828). Innan årtiondet gick ut inskräpte allvarliga fall av boskapspest nära Åbo behovet av en veterinär och doktor Eneberg väckte vid plenum ”fråga om nödvändigheten därav att sällskapet ... skulle på ett eller annat sätt åstadkomma att orten bleve försedd med veterinärläkare” (A I 24 s. 33 b – P § 9/30.9.1829). Ärendet hänsköts till BU, men har ej satt andra spår i protokollet.

Hösten 1829 vistades Böcker i Sverige och hörde sig där förgäves för om möjligheterna att förmå någon skicklig veterinär eller åtminstone hovsmed att flytta till Åbo, ”ifall den i sällskapet för några år tillbaka uppkomna fråga om sammanskott i sådant avseende komme till verkställighet” (D II 4 s. 5 och A I 25 s. 166 b – BU + EU § 2/3.5.1830).

4.1.1 Överste Enoch Furuhjelm's testamente

I sällskapetets 100-årshistorik nämner Gustaf Cygnaeus (s. 345) att en veterinäranstalt år 1824 hade blivit inrättad i Finland på framställning av Collegium medicum. I själva verket stannade det i brist på lärare vid blotta avsikten. Enligt Cygnaeus hade initiativet i varje fall på olika håll väckt frågan om lokala veterinärer. En av dem som intresserade sig för frågan var överste Enoch Furuhjelm på Viksberg i Tammela. År 1824 inlämnade Böcker till sällskapet i slutet kuvert en finsk medborgares testamente (D II 5 s. 1 BS 3 s.124) och lät veta att testator muntligt hade förklarat sig önska att de för hans kvarlåtenskap inflytande medlen skulle användas för veterinärvetenskapens befordrande bland allmogen (A I 20 s. 26 b och 31 – P § 4/22.6 och § 1/10.9.1824). Efter Åbo brand frågade Furuhjelm om testamentet hade gått förlorat, i vilket fall han ville förnya det (BS 3 s. 102). Det behövde han inte.

När testator dött öppnades konvolutet (A I 23 s. 27 – P § 14/12.4.1828). I det 23.4.1824 daterade testamentet sade sig Furuhjelm ha hört att regeringen varit betänkt på att vidtaga åtgärder för att förse landet med kreatursläkare. ”Till befordrande härav önskade jag att av de inflytande medlen kunde bestämmas ett lämpligt stipendium för en sådan sujette som i denna vettenskap ville söka en fullkomlig kännedom och för att sedan efter fullkomligt erhållen kunskap häri även undervisa flere andra.”

Sällskapet vände sig till landshövdingen för att bevaka testamentet (B I 14 s. 8). Då visade det sig att det fanns ett senare testamente vilket upphävde det hos sällskapet uppbevarade (D II 4 s. 124 och A I 23 s. 47 – P § 5/14.6.1828). De rätta arvingarna hoppades att sällskapet skulle återkalla sina åtgärder för egendomens försäljning och så skedde (BS 5 s. 33 samt A I 25 s. 89 och 54 – BU § 4/17.11 och P § 7/1.12.1830).

4.2 På 1830-talet

1820-talet hade aktualiserat önskemålet om utbildade veterinärer men inte bragt det till uppfyllelse. År 1836 förde privatpersoner i Åbo och trakten där omkring saken vidare genom att gemensamt vädja till KMt om statens stöd för önskemålets förverkligande. Sällskapet fick deras ansökan på remiss och hänsköt det till den kommitté som sällskapet hade tillsatt för att förbereda grundandet av ett lantbruksinstitut. Kommittén leddes av sällskapetets avgående ordförande, länets hövding L.G. von Haartman (A I 31 – P § 6/6.10 samt §§ 4 och 15/1.11.1836).

Vid kommitténs sammanträde 9.12.1836 (A I 31 § 1) antecknades att de kommitterade ”delade sökandenas åsikter om behovet av djurläkare anställande, icke allenast i Åbo län utan även i övriga trakter av Finland, ... (men) ansågo sig likväl icke ... böra tillstyrka löneanslag till en eller flere djurläkare för varje län, helst det vore osäkert om sådana läkares biträde bleve anlitat. Men då kommitterade hade sig bekant att en del Åbo stads invånare samt egendomsinnehavare i närmaste socknar, till ett antal av omkring 60 personer, å en för ändamålet upprättad lista tecknat sig till visst årsaccord med en utländsk djurläkare, som förlidne år erbjöd sig att hit till landet inflytta, och sålunda ådagalagt deras föresats att hans biträde begagna, tillstyrkte kommitterade att ... sällskapet till HKMts gottfinnande överlämnar huruvida anslag av allmänna medel till understöd för djurläkare anställande må beviljas i de orter, varest invånarne, inseende nyttan och behovet av läkarvård för husdjur, ingå föreningar att emot vissa årsaccord djurläkare biträde begagna, för vilka föreningar vissa allmänna grunder i avseende å de deltagande personernas antal, årsavgifternas belopp och tiden för deras fortfarande med flere hithörande omständigheter

torde böra stadgas”. Plenum omfattade utlåtandet och sällskapet tillstyrkte ett anslag för Åbo län (A I 32 – P § 6/13.3 och § 3/13.4.1837 samt B I 18 s.16).

Bemödandena att i Sverige finna en färdigt utbildad veterinär, som var villig att överflytta till Finland, gick om intet. Däremot fick von Haartman under ett besök i Stockholm vintern 1837 kontakt med studeranden Carl Johan Möller, som då uppehöll sig vid veterinärskolan där (A I 38 – U § 8/12.10.1843), och vidtalade honom. I september 1837 inleddes i Åbo en subskription för att trygga Möllers utbildning och kommande verksamhet som veterinär i Åbo (D II 5 s. 126). Subskriptionslistans ingress är under-tecknad av sällskapets sekreterare Lars Arnell. Enligt den hade Möller förbundit sig att mot ett årligt understöd av 200 riksdaler i två år fortsätta sina studier och därefter i tre år verka som veterinär i Åbo. Så snart han inlett sin praktik borde rekvisiterna ytterligare erlagga särskild vedergällning för var gång hans biträde begagnades.

Uppenbarligen hade man hoppats att sällskapet inte skulle behöva engagera sig ekonomiskt i företaget. Vid plenum i maj 1838 redogjorde Arnell för subskriptionen: ”Men emedan de sålunda tillvägagångsvis enskilda bidragen icke fullt motsvarade det nödiga beloppet överlämnade sekreteraren om icke sällskapet, så vida det allmännas ej mindre än det enskildas gagn genom en veterinärläkares anskaffande åsyftades, ville gå i författning om fyllande av vad ännu brister ...” (A I 33 – P § 8/9.5.1838). Då upptog subskriptionslistan 35 namn och överst bland dem von Haartmans. Frågan hänsköts till ekonomie- och åkerbruksutskottets gemensamma prövning och dessa ansåg att det som fattades kunde tagas ur sällskapets enskilda fond (A I 33 – EU + ÅU § 2/23.5.1838). Så blev beslutat (A I 33 – P § 6/1.6.1838 och A I 34 – P § 5/5.9.1838). – Förslaget från von Haartmans första period som sällskapets ordförande och som landshövding hade förverkligats.

4.3 På 1840-talet

4.3.1 Carl Johan Möller som veterinär

När 1840-talet gick in var Carl Johan Möller i full färd med att etablera sig som landets första veterinär. I brev 4.12.1839 (D II 5 s. 67) hade han anmält att han anlänt till Åbo samt bett om instruktion för sin förestående verksamhet och framlagt en taxa som tillämpades av ett hushållningssällskap i Sverige (A I 34 – P § 5/2.12.1839).

Utskottsbehandlingen av Möllers brev gav en översikt av vad som tidigare förevarit (A I 34 – BU + EU §§ 3 – 5/20.12.1839). Diskussion väckte hans anhållan om instruktion och hans förslag till taxa. Ärendet hänsköts till medicinedoktorerna Melart och Wallenius för beredning, varefter utskotten framlade ett detaljerat förslag till taxa (D II 5 s. 130 och A I 35 – BU + EU § 2/29.1.1840). Plenum godkände förslaget men bestämde att taxan skulle ”omsättas till verkligt silver på grund av det nyss emanerade nådiga myntmanifestet” (A I 35 – P § 3.2/4.5.1840 och D II 5 s. 128).

Vid utskottsbehandlingen ”ansågo åtskilliga ledamöter betänkligt att föreslå dylika stadganden, genom vilkas fastställelse av sällskapet Möller bleve liksom bemyndigad att såsom djurläkare praktisera, till vilket steg sällskapet till äventyrs icke var berättigat enär enligt § 15 av HKMt:s under den 8 februari 1816 utfärdade nådiga instruktion för Collegium medicum veterinairen konsten eller boskapsmedicinen hör till nämnda collegii uppmärksamhet och tillsyn”. Det beslöts att sekreteraren Arnell i det grannliga ärendet privat skulle uppvakta Medicinalstyrelsens generaldirektör Carl Daniel von Haartman vid dennes förestående besök i Åbo.

Två månader senare anmälde Arnell vid utskottens gemensamma möte att han hade uppsökt generaldirektören, men inte fått företräde och därför framlagt sitt ärende i brev

samt inhämtat generaldirektörens tanke ”att Möller i förlitande på KFH-sällskapet skulle ostörd av Medicinalstyrelsen få utöva sitt hovslagaryrke så framt han icke befattade sig med människopraktik” (A I 35 – BU + EU § 3/21.3.1840). Brevväxlingen i ärendet finns inte i arkivet. Det är sålunda oklart huruvida generaldirektören avsett att han litade på sällskapets kompetens att övervaka Möllers verksamhet som veterinär eller endast som föreståndare för den hovslagarsmedja som han ämnade anlägga och som sannolikt förordats i Arnells brev.

Utskottet tolkade i varje fall beskedet så att någon vidare anmälan till Medicinalstyrelsen om Möllers antagande i sällskapets tjänst inte behövdes. Samtidigt tvekade utskotten likväl att föreslå en för allmänheten giltig taxa, ”varigenom sällskapet icke allenast toge sig självt en mera vidsträckt taxeringsrätt, som åtminstone icke vore obestriddlig, utan ock liksom berättigade Möller till oinskränkt praktik”. För den skull ansågs det klokast att fastställa en taxa endast för dem som tecknat sig på subskriptionslistan, medan Möller ”i händelse hans biträde av andra personer påkallades ägde med dem överenskomma om betalningen, vilken likväl ej finge fordras utöver dubbelt belopp av de i taxan utförde priser”. Utskottets försiktiga och oklara ställningstagande omfattades av plenum (A I 35 – P § 3.2/4.5.1840).

Möllers subordinationsförhållanden tycks ej heller de ha blivit helt klara. Sålunda stadgades i hans instruktion: ”Djurläkaren får ej utan tillstånd avlägsna sig från staden på längre tid än ett dygn; behöver han längre ledighet anmäla han sådant hos Åbo stads physicus, som äger, efter omständigheterna, permittera honom, dock högst för trenne dygn. Är han i behov av en längre ledighet, må han i vanlig ordning göra ansökan hos KFH-sällskapet.” (A I 35 – BU + EU § 2/29.1.1840)

Oberoende av de betänkligheter som yppade sig inom sällskapet fortsatte Möller med att etablera sig. Sällskapet beviljade honom genast ett förskott om 50 riksdaler för inköp av kirurgiska instrument (A I 35 – P § 4.9/11.1.1840). Han hade själv gjort en förteckning över vad han önskade (D II 5 s. 69). Däremot hade han inte preciserat vilken facklitteratur han behövde, men sällskapets utskott tillstyrkte inköp av böcker för veterinärens behov (A I 35 – BU + EU § 3/29.1.1840). Han tycks också genast efter sin återkomst ha inlett sin praktik. Sålunda kunde sällskapet i en 8.4.1840 daterad skrivelse till KMt inte bara redogöra för sina bemödanden att förse Åbo med en veterinär, utan också meddela att denne redan hade tillvunnit sig förtroende såväl i staden som på landet (B I 18 s. 164). – Skrivelsens syfte var att utverka rätt för Möller att oberoende av skråförordningen anlägga en hovsmedja, varom mera i avsnitt 7.1.

Omfattningen och arten av Möllers praktik framgår av hans i tabellform avgivna rapporter. Den första är daterad 1.4.1840 och gäller tiden 25.11.1839–31.3.1840 (D II 5 s. 70). Rapporten upptar inalles 178 behandlade sjuka djur, av vilka 123 tillfrisknat. Härtill kom 37 friska djur som blivit besiktigade, skodda eller kastrerade. Protokollen nämner en tabell också för den närmaste tiden därefter, men en sådan rapport finns inte i arkivet (A I 37 – P § 12/17.1.1842). Däremot finns en tabell för året 1842 (D II 5 s. 210). Den upptar 380 djur fördelade på 23 slag av sjukdomar eller förrättningar. Fler tabeller av Möllers hand finns inte i arkivet.

När den tid som subskriptionen gällde led mot sitt slut föreslog en av subskribenterna, kommerserådet Abraham Kingelin, att sällskapet för att trygga tillgången på veterinär skulle tillförsäkra Möller den lön han dittills åtnjutit (A I 36 – P § 10/2.11.1841). BU och EU samlades till gemensam överläggning och ”var av den mening att någon veterinair läkare ännu icke utan allmänt eller enskilt bidrag kunde härstädes substituera” och föreslog att sällskapet genast skulle övertaga det ekonomiska ansvaret genom att erlägga 100 rubel silver om året ur sin enskilda fond. Så blev beslutat (A I 36 – BU + EU § 3/8.11 och P §

2.5/3.12.1841). – ”Med den djupaste och värnadsfullaste tacksamhet av ett rört och klappande hjärta” betygade Möller 7.12.1841 sin vilja att tjäna sällskapet (D II 5 s. 124).

Ett par år senare lät han emellertid sällskapet veta att han önskade sig en tryggare framtid än den sällskapet gav samt att generaldirektören von Haartman hade uppmanat honom att i Stockholm fortsätta sina studier, därest han ”ville komma i fråga vid besättande (av) någon av djurläkarplatserna i landet och av Medicinalstyrelsen bliva använd”. Vidare kunde Möller meddela att von Haartman hade lovat förse honom med nödiga rekommendationer för fortsatta studier. Nu bad Möller att med bibehållen lön få bege sig till Stockholm (D II 5 s. 205). Trots att han hänvisat till den mäktiga generaldirektören fick Möller avslag (A I 38 – U § 8/12.10 och P § 2/1.11.1843). Sällskapet fann det nämligen osäkert om Möller efter sin återkomst skulle kvarstanna i Åbo. Samtidigt som Möller underrättades om avslaget förstärktes han att vara anträffbar vissa tider varje dag och att därom underrätta allmänheten genom annons (A I 38 – U § 9/2.11.1843).

Men Möller avstod inte från sin avsikt att fortsätta sina studier för att bli behörig för statstjänst. I januari 1844 förnyade han sin ansökan att få bege sig till Stockholm (A I 39 – U § 4/25.1.1844). Denna gång tycks han inte ha bett om att få uppbära lön, utan föreslagit att den skulle överföras på läneveterinären J.A. Palmgren, vilken förklarar sig villig att träda i Möllers ställe. Nu bifölls ansökan, men blott för ett år.

Den tid Möller hade utverkat för att fullfölja sina studier visade sig otillräcklig och i juni 1845 bad han om förlängning av sin permission (D II 5 s. 269). Nu framgick det att Palmgren av sin lön hade lovat månatligen erlägga 2 rubel till Möllers hustru och barn och sällskapet fann skäl att försöka bringa reda i de två veterinärernas ekonomiska mellanh 1.10.1846). Möller fick i varje fall kvarstanna i Stockholm.

Först hösten 1846 återvände Möller och inkallades till Utskottets sammanträde 12.11 (A I 41 s. 116 – § 2). Nu berättade han att han under de nära tre år han hade uppehållit sig i Stockholm genom statsrådet von Haartman hade fått uppbära ekonomiskt understöd från Medicinalstyrelsen. Några förbindelser gällande framtiden hade han inte iklätt sig, men statsrådet hade ”samtalsvis yttrat den förmodan att Möller måhända framdeles kunde av nämnda styrelse förordnas till veterinär läkare inom något av länen här i landet”. Innan Utskottet tog ställning till hur sällskapet borde förhålla sig till Möller ville det på enskild väg rådföra sig med bröderna von Haartman.

I början av följande år kunde Arnell meddela Utskottet att Möller av Medicinalstyrelsen hade blivit utnämnd till djurläkare i Viborg och ämnade avresa från Åbo (A I 42 s. 28 – U § 4/12.1.1847). Överflyttningen till Viborg tycks inte ha infriat Möllers förväntningar. I slutet av år 1849 skrev han till Arnell ”som utsikterna om framkomsten härstädes är mycket dåligare än i Åbo” och bad om ett tjänsteintyg för att kunna söka förbättring i sina villkor (D XVIII 1 s. 154). Ärendet har inte satt spår i protokollen, men det önskade intyget finns i konceptboken (B I 21 – 14.1.1850). Arnell intygade att Möller ”med nit och omtanke förestått de honom anförtrödda befattningarna till sällskapets fullkomliga nöje”.

4.3.2 Johan August Palmgren som veterinär

Möller var alltså långt ifrån fullärd när han med sällskapet medgivande och på dess bekostnad verkade som veterinär i Åbo. Det var däremot Johan August Palmgren som i början av år 1844 trädde i Möllers ställe, då denne fick permission för att fullfölja sin utbildning. När Möller 27.9.1843 föreslog Palmgren till sin vikarie nämnde han att denne var ”numera återkommen från på höga statens bekostnad fulländad lärokurs i Stockholm” (D II 5 s. 206). I det några månader senare beslutet att godkänna Palmgren som vikarie talas om ”härvarande läne veterinair läkaren Palmgren” (A I 39 – U § 4/25.1.1844).

När sällskapet tre år senare fick besked om att Möller stod i beråd att flytta till Viborg antecknades i protokollet en förmodan att Åbo stad komme att engagera en veterinär med ordinarie lön och ”beslöts att den lön som från sällskapet utgår till föreståndaren för dess hovsmedja skulle överlämnas åt den djurläkare, som staden framdeles torde anställa, likväl under det förbehåll att den nya tjänsten offentligen anslogs” (A I 42 s. 28 – U § 4/12.1.1847). Tillsvidare skulle lönen uppbäras av Palmgren, som också hade inlöst alla Möllers reverser (A I 42 s. 32 och 34 – U § 11/21.1 och § 7/2.2.1847). Senare beslöt sällskapet att indraga Palmgrens lön räknat från utgången av år 1847 och att samtidigt erbjuda honom att övertaga privilegiet på hovsmedjan (A I 42 s. 107 – U § 3/30.11.1847). ”Av förekommen anledning” beslöts kort därpå att Palmgren tillsvidare skulle bibehållas som föreståndare för sällskapets hovsmedja (A 143 s. 51 – U § 9/20.1.1848).

5 Sällskapet och statsmaktens planer på att utbilda veterinärer

Sekelskiftets planer på att utbilda veterinärer vid Åbo Akademi blev inte verklighet och man började se sig om efter andra möjligheter. När Böcker år 1820 (A I 17 s. 190 b) förde fram tanken att nydana sällskapets stadgar nämnde han önskemålet om en veterinärskola i samband med ett lantbruksinstitut, men tillade att det ännu inte fanns ekonomiska möjligheter att förverkliga önskemålet.

De i mitten av 1820-talet aktualiserade planerna på veterinärutbildning realiserades inte (se 4.1.1.).

Önskemålet om att få veterinärer utbildade i eget land levde emellertid kvar och sällskapet underlät inte att påminna statsmakten därom. Tillfälle härtil fick sällskapet då det år 1839 av KMt anmodades utlåta sig om planerna på ett kreatursförsäkringsbolag för Ryssland, Polen och Finland (A I 34 – ÅU § 1/30.4.1839). I sitt avstyrkande utlåtande förklarade sällskapet bl.a. (B I 18 s. 135): ”Den ... utlovade förmånen av kostnadsfri undervisning för djurläkare vore visserligen av stor vikt om icke KMt redan sträckt Dess nådiga omtanke till denna del av lantmannas ekonomien genom den beslutna inrättningen av en veterinär undervisningsanstalt för Finland.”

Kort därefter gav sällskapet KMt en ny påminnelse om beslutet att genom Collegium medicum låta inöva veterinärläkare för landets behov. Det skedde då sällskapet ansökte om rätt för Möller att anlägga en hovsmedja (B I 18 s. 164). Beslutet hade för sällskapet varit en väckelse att ”i sin mån medverka till befrämjandet av en nådig överhets visa och landsfaderliga avsikter”.

Den 10 maj 1842 sände senaten till sällskapet för utlåtande generaldirektörens för medicinalverket förslag om ”sättet för veterinaire läkares framtida bildning inom landet jämte danandet av skickliga hovslagare”. Sällskapet anmodades särskilt utlåta sig om huruvida lantbruksinstitutet på Mustiala kunde utnyttjas vid utbildningen (D I 2 s. 25).

Sällskapet i sin tur infortrade utlåtande av det för institutets förvaltning tillsatta utskottet samt av institutets direktor och av dess elementarlärare (A I 37 – P § 11/1.10.1842).

De två sistnämnda, Sebastian Gripenberg och G.R. Fock, avgav ett gemensamt utlåtande (D II 5 s. 190). Hänvisande till erfarenheterna i Danmark och i Sverige betonade de vikten av att utbildningen var praktiskt inriktad. Redan därför borde den inte förläggas till universitetet. Universitetets lärarkrafter borde likväl kunna utnyttjas vid utbildningen. Därför borde denna få sitt säte i Helsingfors. Också den rikliga tillgången på hästar som undervisningsmaterial talade för Helsingfors som platsen för läroinrättningen. För att eleverna skulle få tillräckligt undervisningsmaterial i övrigt vore en filialskola liksom i Sverige av högt värde. För denna var Mustiala den bästa platsen. Sist framlade de två sakkunniga tanken att på Mustiala skulle anläggas ett stuteri, en hästdepot och en ridskola, i vilket fall också hela veterinärbildningen kunde förläggas till Mustiala. De skickligaste av de där utexaminerade eleverna borde få komplettera sin utbildning utomlands. – Till utlåtandet bifogades den taxa som gällde för institutets hovslagare.

Förvaltningsutskottet visade stor försiktighet. Först fick ärendet vila i väntan på Arnells återkomst från en utrikesresa och sedan för att man ville inhämta L.G. von Haartmans mening (A II 5 s. 353 och 472 – FU § 1/1.7.1842 och § 2/26.1.1843). Därefter uppsatte Arnell ett förslag till utlåtande som nära följde de två sakkunnigas (A II 5 s. 473 och 474 – FU § 2/10.2 och § 1/17.2.1843). Plenum godkände förslaget (A I 38 – P § 2/23.2.1843) och sällskapets utlåtande daterades 23.2.1843 (B I 19 s. 136).

Senare torde sällskapet inte som sådant ha tagit ställning i frågor om veterinärbildningen. Däremot har framträdande medlemmar i sällskapet gjort det. Så skedde vid det sjunde allmänna finska lantbruksmötet sommaren 1876 i Helsingfors. Över mötet avgavs en tryckt berättelse. I den (s. 68) redogörs för behandlingen av frågan nr 5: ”Vore det behövt att en undervisningsanstalt för veterinärer bleve inrättad, varest därjämte hovslagare kunde vinna såväl utbildning i yrket som undervisning hur lättare och allmänare förekommande sjukdomar hos husdjuren böra behandlas?” – Sällskapets förre ordförande G. Silfersvan ansåg det klart att ett veterinärinstitut borde anläggas i Helsingfors och mötet beslöt göra en framställning i ärendet.

6 Sällskapet och veterinärväsendets utvecklande

Sällskapet synes inte aktivt ha påverkat utbyggandet av veterinärväsendet efter det att landet hade fått sina första veterinärer. Uppgifter om dem spred sällskapet i *Suomen Huoneenhallitus-Seuran Sanomia*.

Redan de dåliga kommunikationerna gjorde att man inte överallt kunde få den veterinärhjälp man behövde. Sålunda framhöll prosten F.P. von Knorring i några år 1860 insända ”statistiska upplysningar över Åland” (D XXIV 7 – nr 4670) att då ingen veterinärläkare fanns på Åland var man där hänvisad till huskurer, som nyttjades med och utan framgång. Sju år senare insände kronofogden C.O. Lignell (D XXIV 14 – nr 457) med förord en med sockenstämmoprotokoll styrkt ansökan om en av staten avlönad veterinär på Åland. Ansökningshandlingarna finns inte i arkivet, men innehållet framgår av ärendets behandling i sällskapet (A I 62 – St § 10/28.12.1867 och A I 63 – P § 5/28.2.1868). Ansökan gjordes på församlingarnas i Jomala, Finström, Saltvik, Sund, Lemland och Lumparland vägnar. Enligt ansökan hade ett osant rykte om en kreaturssjukdom på Åland de senaste åren omöjliggjort utförseln av levande kreatur till Sverige. Sällskapet fann emellertid för gott att motsätta sig ålänningarnas ansökan och hänvisade till att det redan fanns en för Åbo och Björneborgs län med Åland anställd veterinär, till vars avlönande

ålänningarna emellertid inte önskat bidra (B I 27 – nr 137/1868 och Handlingar VI 3 s. 23). – År 1888 fanns det i varje fall en veterinär på Åland (D XXIV 36 – nr 260). Då stämplades en stipendieansökan av ”Axel Bergh. Länsveterinär, Åland”.

Trots sin på 1860-talet negativa inställning till ålänningarnas anhållan om en egen veterinär var sällskapet medvetet om att länsveterinärerna inte kunde hinna med allt som krävdes av dem då smittosamma sjukdomar härjade i deras län. Det intygade sällskapet i en skrivelse till KMt då de nordliga delarna av Åbo och Björneborgs län hemsöktes av springorm (B I 24 – nr 91/1861).

Sin vilja att förbättra veterinärernas ställning visade sällskapet när Palmgren bad om dess stöd för en av honom på samtliga länsveterinärers vägnar gjord framställning om att veterinärerna i likhet med andra statens tjänstemän måtte tillförsäkras pension (A I 57 – U § 14/11.4.1862).

Någon gång nödgades sällskapet kämpa emot medicinalverket för att förbättra veterinärväsendet. Så skedde år 1890 då det för utlåtande fått en av Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap hos Jordbruksexpeditionen gjord framställning om att vid Medicinalstyrelsen måtte anställas en medicinskt bildad veterinär ”den där ej allenast ålåge att ägna sig åt utredningen av veterinärvetenskapliga frågor av särskild betydelse för vårt land ..., utan jämväl ... taga initiativ till åtgärder, vilka vore ägande att i sin mån befrämja upprätthållandet av ett gott hälsotillstånd hos landets husdjursstock”. Medicinalstyrelsen hade ställt sig avvisande. Sällskapet ägnade ärendet grundlig behandling och förenade sig om lantbrukssällskapets framställning (A I 85 s. 12 och 99 – P § 2/6.6 och St § 3/21.5.1890). Själva framställningen, Medicinalstyrelsens ställningstagande och sällskapets utlåtande ingår som bilagor till sistnämnda protokoll. Ärendet är också utförligt refererat i sällskapets *Handlingar* (1890 s. 67).

Kraven på att veterinärväsendet skulle utvecklas aktualiserades av kampen mot nötkreaturstuberkulosen. I den tycks sällskapet ha haft bättre kontakt med veterinärerna än med Medicinalstyrelsen. I ett brev 26.11.1895 (D XXIV 43 – diverse) berättade veterinären O. Löfman i Kronoborg att han vid ett besök hos Medicinalstyrelsen fått ”mycket ovet med anledning av vårt gemensamma förslag till författningar rörande hämmande av smittosamma djursjukdomar”.

7 Undervisningen och upplysningen om husdjurssjukdomar

7.1 Hovslagarskolan

7.1.1 På 1840-talet

Trots att landet hade fått sina första veterinärer var det uppenbart att de flesta husdjur aldrig skulle få se en sådan, utan som förr vid sjukdom skötas av dem som dagligdags hade hand om dem. Behovet av utbredd kunskap om sjukdomarna hade inte blivit mindre än förr, men väl lättare att tillgodose.

Angelägnast var gemene man om sina hästars hälsa och brukbarhet. Oftast låg det onda hos hästarna i benen och ofta kunde det avhjälpas av en skicklig hovslagare. Sådana var det emellertid brist på. För att lindra bristen och samtidigt trygga sin egen utkomst bad Möller vid sin återkomst från Sverige år 1839 sällskapet utverka tillstånd för honom att inrätta en hovslagarsmedja (D II 5 s. 68). Ärendet bereddes av BU och EU gemensamt. De ansåg att ”ett av de förnämsta föremålen för en hästläkares omsorger vore vården om hästskreaturens hovar och deras beslag samt (att) hästläkaren följaktligen icke kunde umbära varken smedja

till dessa beslags förfärdigande och apterande eller medhjälpare till deras applicerande, men (då) gällande skråförfattningar icke medgäve rättighet till smedjas anläggande inom stadens område av någon, vilken icke såsom lärlinge och gesäll genomgått smedshantverket samt därefter, såsom mästare, vunnit burskap”, borde sällskapet anhålla om att det måtte tillåtas anlägga en hovsmedja för läkaren och denne vara berättigad att till biträde och undervisning antaga lärlingar (A I 34 – BU + EU § 5/20.12.1839).

I sin framställning hos KMt framhöll sällskapet att veterinären, om ansökan inte beviljades, vore ”utestängd från användandet av sina förvärvade kunskaper i behandlingen av de sjukdomar vilka ofta besvära hästskulptur, stundom i följd av felaktig skoning, samt hovslagarekonsten för övrigt här i landet visserligen ej uppnått den fullkomlighet att förbättringar däruti äro onödige” (B I 18 s. 164 och A I 35 – P § 3/8.4.1840). Ansökan beviljades (D I 2 s. 9). Sällskapet fick rätt att anlägga en hovsmedja i Åbo och veterinären ålades skyldighet att där undervisa lärlingar.

Hösten 1841 antecknades i ett protokoll (A I 36 – BU + EU § 2/8.11.) att Möller i ett års tid förestått den hovsmedja som sällskapet fått tillstånd att anlägga och vilken Möller på egen bekostnad uppsatt. Trots att sällskapet av KMt hade ålagts att övervaka att smedjan inte överskred sina befogenheter fann sällskapet det först år 1843 nödigt att en instruktion utfärdades för föreståndaren samt att någon av Utskottets ledamöter ombetrodde övervakningen (A I 38 – U § 6/26.10). Överstelöjtnant Aminoff, som framlagt exempel på att smedjan utfört dåligt arbete, åtog sig att fungera som övervakare (A I 38 – U § 9/21.11.1843).

Närmare uppgifter om hur undervisningen sköttes under Möllers tid eller efter det att han överlätit sina uppdrag åt Palmgren (A I 39 – U § 4/25.1.1844) finns inte i arkivet. Med beslutet om att Palmgren tillsvidare skulle bibehållas som föreståndare för sällskapets hovsmedja (A I 43 s. 51 – U § 9/20.1.1848) upphör arkivets uppgifter om smedjan för fyrtio år framåt.

Även om den av veterinären ledda hovsmedjan i Åbo snart nedlades är det tydligt att sällskapet självt tillmätte den stor betydelse. Sålunda säger sällskapet i den år 1856 tryckta redogörelsen för sin verksamhet under Nikolaj I:s tid att hovsmedjan inrättades med nådigt bifall av 6.5.1840 ”och är det ifrån denna tid de finska veterinäranstalterna räkna sin början” (Handlingar 4.1. s.19).

7.1.2 Från 1880-talet

I slutet av år 1887 vände sig Hästvänsföreningen i Åbo till sällskapet och bad om dess stöd för en framställning hos KMt om anslag för en hovslagerskola (A I 82 s. 183 – St § 10/30.12.1887 -bil.). Föreningen framhöll att den med regeringens stöd i Helsingfors inrättade skolan inte förmådde fylla landets behov och att man i Åbotrakten länge hade önskat sig en egen skola, men insett att önskemålet inte kunde uppfyllas så länge här inte fanns någon person som med fullt förtroende kunde anförtrons ledningen. Detta hinder var emellertid undanröjt sedan KMt till djurläkare i länet hade utsett läraren i veterinärvetenskaperna vid Mustiala, Ludvig Fabritius.

Föreningen bifogade ett förslag till reglemente, enligt vilket det ankom på sällskapet att utse föreståndare och ha inseende över skolan. Sällskapet gav sitt förord och förklarade sig redo att påtaga sig de föreslagna uppgifterna (B I 33 – nr 1137/1887). Jordbruks-expeditionen ville då veta (D I 7 s. 141) i vilken mån sällskapet var berett att för att bidra till skolans underhåll utnyttja sina ordinarie anslag och sällskapet utfäste sig att under fem års tid årligen erlægga 1.000 mark av sitt jordbruksanslag (A I 83 s. 48 – St § 3/12.3.1888

och B I 33 – nr 103/1888). Först därefter gav Jordbruksexpeditionen tillstånd att grunda skolan och precisera sällskapets skyldigheter (D I 7 s. 151).

Sällskapet tecknade kontrakt med Fabritius och utsåg en direktion för skolan (A I 83 s. 61, 95 och 134 – St § 2/7.5, §§ 2–3/18.9 och § 10/18.12.1888). Skolan öppnades 1.10.1888. Dess tillkomst har utförligt skildrats i sällskapets *Handlingar* (1888 s. 164).

I sin berättelse för år 1889 föreslog Fabritius en omorganisation. Innan sällskapet hunnit bereda ärendet meddelade Jordbruksexpeditionen (D I 8 s. 8) att den bifallit till Fabritius förslag enligt vilket kurstiden förlängdes från 3 till 4 månader (A I 85 s. 79, 103 och 133 – St § 13/28.3, § 7/21.5 och § 4/22.7.1890). – Kontrakt med Fabritius finns för några år efter omorganisationen (D XXIII 31 s. 7–12).

Skolans verksamhetsberättelser infördes i sällskapets årsböcker t.o.m. år 1913, då skolan bestått i 25 år.

7.2 Mustiala

År 1836 anmodades sällskapet av KMt att grunda ett lantbruksinstitut (D I 2 s. 3). Sällskapet tillsatte en kommitté för att uppgöra närmare planer. Denna föreslog bl.a. att institutets fogdeelever borde bibringas kunskaper också i ”dragares och andra kreaturs riktiga bedömande och behandling, synnerligen vid förekommande sjukdomar” (A I 31 – 5.12.1836). För den skull borde vid institutets anställas en hovslagare att vårda dess häst- och oxstall och verkställa därstädes förefallande kirurgiska operationer samt meddela eleverna undervisning om hästars och hornboskaps allmännaste sjukdomar. Hovslagaren borde utomlands utbildas för sin uppgift. Detta förslag framlades av sällskapet i skrivelse till KMt 13.4.1837 (B I 18 s. 29).

Följande år beslöt det för institutet tillsätta förvaltningsutskottet under ordförandeskap av L.G. von Haartman efterhöra för olika uppgifter vid institutet lämpliga personer och före årets slut godkändes ett kontrakt med hovslagaren Henrik Johan Engström, tidigare anställd hos kapten Bremer (A II 5 s. 8 och 14 – FU § 5/11.8 och § 5/2.11.1838). För sin blivande uppgift utbildades han som ett slags privatelev hos doktor Lundberg vid veterinärskolan i Skara (A II 5 s. 104 och 147 – FU § 7/6.3 och § 9/28.8.1840). Han tycks ha blivit väl omhändertagen, trots att han betecknades som slö, slarvig och trög att fatta (F VII 1 s. 76, 80, 82, 84, 89, 93, 107, 109, 111 och 139).

Institutet förlades till Mustiala och öppnades 1.11.1840. Enligt den för Engström följande år fastställda instruktionen skulle han bl.a. undervisa om sjukdomar och sköta sjukvården i stallarna samt ha rätt att till botande emottaga enskilda personers hästar och kreatur enligt fastställd taxa (A II 5 s. 227 och 246 – FU § 3.5/ och § 21/2.8.1841). Taxan skilde ej blott mellan kirurgisk och medicinsk behandling, utan beaktade också behandlingens farlighet för patienten och för läkaren.

I sin första årsberättelse (A II 5 s. 262) redogjorde institutets direktor Sebastian Gripenberg också för Engströms verksamhet. Av berättelsen framgår att Engströms privatpraktik också den fått tjäna undervisningen. Direktorn konstaterade med tillfredsställelse ”ett även hos allmogen stigande förtroende till den här lämnade principmässiga djurläkarevård, oaktat mängden av gamla fördomar och deras övriga förespråkare”. I de sex följande årsberättelserna intygas helt kort att Engström tillvunnit sig förtroende.

Hurudana svårigheter Engström kunde möta som lärare belyses av FU:s beslut att skilja en elev från institutet, emedan denne enständigt hade vägrat att följa med vid veterinärundervisningen då ”han nödgades biträda vid det efter hans tanke vanhedrande göromålet att flå och dissekera döda hästar”. – Senare ångrade han sig och fick kvarstanna vid institutet (A II 5 s. 638 och 645 – FU § 3/31.7 och § 5/22.8.1844).

Tydligt var Engström en mångkunnig man. År 1846 anmälde Gripenberg att Engström var sysselsatt med att förfärdiga ett flyttbart tröskverk efter en ny modell och föreslog att Engström skulle tilldelas någon uppmuntran för sitt arbete (A II 5 – FU § 10/30.7.1846).

Sannolikt skötte Engström tillfredsställande sin tjänst. Emellertid tycks man småningom ha börjat ändra tjänstens natur. Utan att ärendet satt spår i protokollet finns i sällskapets konceptbok (B I 21) ett 20.7.1849 av sekreteraren Arnell daterat brev till veterinär Silvast. I det förklarar Arnell att sällskapet ansett att eleverna på Mustiala borde bibringas grundligare insikter i veterinärvetenskapen och att han anmodats förfråga sig om huruvida och på vilka villkor Silvast vore villig att åta sig undervisningen. Arnell utbad sig ett personligt sammanträffande. I sällskapets samma år avgivna årsberättelse över institutet (B I 21) sägs att sällskapet funnit det önskvärt att en vetenskaplig bildad veterinärläkare kunde bindas vid institutet, men att det saknade tillgångar för ändamålet.

Uppenbarligen ställde sig Silvast avvisande. Ärendet återkommer först i institutets årsberättelse 1.11.1853 (B I 22): ”Institutets styrelse har år för år kommit i erfarenhet därav att de utgående elevernas husbönder icke kunna vara belåtna med dessa inskräntare kunskaper, varför även fråga uppstått om antagande av en vetenskapligt bildad veterinärläkare, vilken fråga sällskapet utbeder sig att framdeles i djupaste underdånighet till HKMt:s nådiga prövning få framställa.”

Även denna gång var det L.G. Haartman som yrkade på förbättringar. Han infann sig på FU:s sammanträde i Åbo 21.9.1853 för att ”orda något om de reformer i institutets organisation, vilka han trodde vara av behovet och erfarenheten påkallade” (A I 48 s. 57 och 61 – §§ 1 och 6). Han påminte om att han ”flere gånger förut yttrat sina tankar att eleverna borde bibringas någon kunskap om de allmännast förekommande häst- och boskapssjukdomarnas behandling och botande, i vilket ämne den nuvarande hovslagaren icke kunde meddela någon grundlig undervisning, samt tillstyrkte därför att Utskottet begagnade ett tillfälle som nu erbjöde sig att i institutets tjänst fästa en vetenskapligt bildad och skicklig veterinärläkare vid namn Alarik Wegelius”. Denne hade flyttat från Uleåborg till Helsingfors, ”varest han ej funnit sig belåten”. Uppenbarligen hade von Haartman redan underhandlat med Wegelius och framlade nu dennes lönevillkor. FU förklarade sig villigt att uppsäga Engström till avflyttning 1.11.1854, men bad von Haartman genom sin bror generaldirektören för Medicinalstyrelsen påverka Wegelius lönekrav.

Vid sitt följande sammanträde preciserade FU de löneförmåner som institutet kunde erbjuda Wegelius och bad von Haartman föra underhandlingarna med denne vidare. Redan samma höst träffades slutlig överenskommelse med Wegelius (A I 48 s. 70 och 73 – FU § 10/30.9 och §§ 3–5/15.11.1853). Engström omplacerades och blev verkmästare vid institutets smedja (A I 49 – FU § 18/6.7.1849). Tjugu år efter det att Engström bundits vid Mustiala ”beslöts att åt smedmästaren Johan Engström, som alltsedan finska lantbruksinstitutets grundläggning med utmärkt ordning, skicklighet och trohet först såsom veterinärläkare och sedan såsom smedmästare vid denna undervisningsanstalt varit och ännu är anställd, tilldela sällskapets mindre medalj av silver” (A I 53 – U § 7/17.12.1858).

Beslutet att anställa Wegelius träffades redan innan sällskapet hade fått svar på sin 12.11.1853 hos KMt gjorda framställning (B I 22) om att få ersätta hovslagaren med en veterinär. Det positiva svaret gavs 21.12.1853 (D I 2 s. 104). I sin följande sommar avgivna årsberättelse kunde institutets direktor rapportera: ”Veterinärundervisningen har ifrån den 1 mars detta år, då veterinärläkare A. Wegelius emottog ledningen av densamma, blivit med omsorg och sakkännedom fogdeeleverna meddelad 6 timmar i veckan” (A I 49 – FU § 3/5.7.1854). I sällskapets tryckta *Redogörelse* (1852–1854 s. 6) ges en litet avvikande uppgift: ”Veterinärundervisningen vid institutet förestås sedan 1854 års början av herr A. Wegelius som enligt grunder, stödda på vetenskap och långvarig praktik, meddelar fogdeeleverna kännedom i djurläkaryrket.” Samma tidpunkt för Wegelius tillträde anförs i

sällskapets tryckta *Handlingar* (4.1. s. 19) i en översikt av sällskapets verksamhet under Nikolaj I:s tid: ”Vid lantbruksinstitutet hade väl redan vid dess anläggande en hovslagare blivit antagen, men någon vetenskaplig undervisning i kreaturssjukdomarne och deras behandling meddelades icke därstädes förrän sällskapet ifrån och med 1854 års början kunde såsom veterinärläkare anställa en i yrket kunnig och vid större europeiska veterinärinrättningar uppfostrad man.”

Wegelius blev på många sätt en tillgång för institutet. Den 30 juni 1858 utfärdades nådig kungörelse om förändring av lantbruksinstitutets organisation. I den angavs veterinärläkarens skyldigheter utan att han tillförsäkrades samma förmåner som övriga lärare (A I 54 – P § 7/17.6.1859). Detta gav sällskapet anledning till en hänvändelse till KMt (B I 24 – 17.6.1859), vilken ledde till att institutets veterinär placerades i tolfte klassen i den för Finland gällande rangordningen, berättigades till pension och fick rätt att bära uniform (D I 2 s.184 – 12.10.1859).

Per 30.3.1860 befriades sällskapet från sin befattning med Mustiala (D I 2 s. 189 – 18.1.1860).

7.3 Uppllysning

Småningom inrättades också lägre lantbruksskolor. Även vid dem gavs någon undervisning om husdjurens sjukdomar. Lantbruksskolan på Birilä i Reso fick på 1860-talet hjälp av Palmgren, som med eleverna dissekerade hästar (*Handlingar* 6.3 s. 90). Från mejeriskolan på Kumo gård rapporterades (*Handlingar* 1877 -bil. s. 3) att ”teoretisk undervisning har i föreskriven ordning meddelats eleverna, dock har den del därav som omfattar behandling av kreaturssjukdomar i brist på lämplig lärobok i detta ämne varit nog ofullständig”.

Nu vände sig sällskapet till Wegelius med en fråga om vilken lärobok som användes på Mustiala och om det fanns någon som lämpligen kunde översättas till finska. Wegelius svarade att han hade använt *Husdjurens sjukdomar* av Spinola i översättning av G. Helin, men ämnade övergå till *Lindqvists Husdjurens allmännaste sjukdomar*, som fanns i översättning av S. Roos (A I 72 – St § 13/17.1.1877).

Den uppllysning som gavs av skolorna nådde mycket få. En möjlighet att med sin uppllysning nå nästan varje hem hade sällskapet genom sin rätt att förse almanacken med dess uppsatser. Hösten 1862 inlämnade Palmgren ett förslag till en almanacksuppsats ”Om en i Finland egen sjukdom bland hornboskapen”. Av allmogen benämndes sjukdomen ”ramba tauti” och den yttrade sig efter betessläppningen i form av hälta, feber och aptitlöshet. Ofta ledde den till döden. Enligt Palmgren förorsakades sjukdomen av att korna vintern igenom hölls instängda i illa ventilerade, nästan bastuvarma ladugårdar och utfodrades med uppvärmt baddfoder.

Sällskapet bad arkiatern E.J. Bonsdorff utlåta sig om manuskriptet (A I 57 – U § 5/14.10.1862). Både manuskriptet och utlåandet finns i behåll (D XXIV 9 nr 135). Utlåandet var mördande. Bonsdorff tycks inte ha vetat vem som var författaren, eftersom han i sitt följebrev förundrar sig över ”att man kan företaga sig att skriva en avhandling som behandlar litet veterinärmedicin och frågor som röra det praktiska jordbruket, utan att vara varken veterinärläkare eller praktisk jordbrukare”. – Sällskapet refuserade manuskriptet (A I 57 – U § 6/25.10.1862).

Det dröjde till år 1892 innan en uppsats om husdjurssjukdomar inflöt i almanacken. Uppsatsen ”Om kreaturens bibehållande vid god hälsa” hade till författare veterinären vid Mustiala Herman Savela (A I 86 s. 83 – St § 3/25.2.1891).

När seklet led mot sitt slut anlätade sällskapet åter Savela för en almanacksuppsats, denna gång för att sprida kännedom om nötkreaturstuberkulosen (A I 93 s. 106 – St §

3/28.10.1898). Uppsatsen "Tuberkulosen hos nötkreatur" infördes i almanacken för år 1900. Den redogjorde instruktivt för sjukdomens uppträdande och förebyggande samt avslutades med gällande lagbestämmelser.

I brist på inhemska böcker om husdjurens hälsovård spred sällskapet översättningar. På Fabritius förslag inlöstes sällskapet år 1882 250 exemplar av Hj. Nathorsts *Nautakarjan terveydenhoito* (A I 87 s. 102 – St § 17/19.5.1892). Tre år senare fick sällskapet av veterinären O. Löfman i Kronoborg en av honom författad bok *Kotieläinten taudit* och inlöstes tio exemplar (A I 90 s. 147 – St § 20/20.12.1895).

Som en grundförutsättning för att husdjuren skulle kunna bibehållas vid hälsa såg sällskapet att deras bostäder förbättrades. Fähusen diskuterades redan vid det fjärde allmänna lantbruksmötet (1857 s. 113), men det tryckta mötesreferatet innehåller föga om hälsovården. År 1881 föreslog sekreteraren att sällskapet skulle på finska utge en skrift *Om husdjurens bostäder*, vilken sällskapet fått som gåva av länsveterinären på Gottland E. Schoug. Förslaget gillades (A I 76 – St § 25/31.1.1881) och sällskapet utverkade hos Jordbruksexpeditionen (B I 32 – nr 117/1881) ett anslag om 300 mark för ändamålet (D I 6 s. 82). Skriften översattes av magister Nylander (A I 76 – St § 16/26.10.1881) och utkom som nr 12 i sällskapets serie *Kirjasia kansalle*.

Självva temat ansågs så viktigt att plenum beslöt upptaga det till diskussion och gjorde det till ämne för en almanacksuppsats. Den författades av Uno Oskar Bremer och ingår i almanacken för år 1883. Uppsatsen utgår från hygienens krav på luft, ljus och lagom värme (A I 76 – P § 12/28.2 och P § 3/1.11.1881).

År 1890 rekvirerade Ilmola lantmannasällskap 300 exemplar av den redan nästan utgångna finska upplagan av Schougs skrift. Då åtog sig Fabritius att utarbeta en ny folkskrift i ämnet (A I 85 s. 126 och 140 – St § 11/3.6 och § 17/22.7.1890). Han dröjde emellertid med att fullgöra sitt åtagande, vilket föranledde styrelsen att utlysa ett pris om 300 mark för den bästa skriften med detta tema (A I 87 s. 112 – St § 7/17.6.1892). Åtta tävlingsskrifter inlämnades (A I 87 s. 176 – St § 14/2.12.1892). En jury tillsattes för att bedöma dem och med stöd av de bevarade utlåtandena gavs priset till Fabritius (A I 88 s. 71 – St § 8/27.4.1893). Hans skrift *Om bostäder för husdjuren* utgavs år 1893 som nr 6 i sällskapets svenska serie folkskrifter och som nr 16 i den finska serien. Skriften redogör främst för byggnadstekniska förfaranden, även om den ofta hänvisar till hygieniska synpunkter.

8 Några svårare sjukdomar kring mitten av 1800-talet och senare

8.1 Fårsjukdomar

Kring mitten av seklet fanns det ännu intresse för fårskötsel i stordrift. Hithörande frågor ägnades betydande utrymme vid det första allmänna lantbruksmötet i Finland. Det anordnades efter utländska förebilder i anslutning till sällskapets 50-årsjubileum och sällskapets sekreterare Arnell utgav i tryck *Handlingar hörande till Finska landtbruksmötet i Åbo 1847*. Under mötet (s. 168) nämnde kammarherre Carl von Knorring att han på Kumo gård inom tre veckor förlorat 470 får av inalles omkring 600 och att han trodde orsaken låg i att inspektoren försummat fårens behov av sleke. Kapten Josef Bremer på Jockis hade inom ett par år förlorat 700 får av 1.100. Han förmodade att alltför tidig betessläppning hade förorsakat igelsjuka.

8.2 Springorm och mask hos hästar

År 1859 gjorde sällskapet ett försök att åter knyta ett nät av korrespondenter spridda över landet. För dem uppgjordes ett memorial med en lista över sådant som sällskapet hoppades få rapporter om. Här nämndes kreaturssjukdomar, deras natur och mer eller mindre härjande beskaffenhet samt emot dem med framgång använda botemedel (A I 54 – U § 10/25.11.1859).

Från Ulfsby rapporterade A.F. Järnefelt 27.7.1860 (D XXIV 7 nr 4650): "Förlidet år yppades här på trakten en sjukdom bland hästar, springorm kallad, ofta nog så svårartad att de därav angripna djuren (dels) avledo ..." I januari 1861 meddelade Järnefelt (D XXIV 8 nr 16) att sjukdomen, "som för två år tillbaka först visade sig här på orten, men förliden sommar tycktes hava upphört, har åter utbrutit, i synnerhet i trakten omkring Björneborg".

Snart uppträdde sjukdomen också i Åbo. När sällskapets Utskott sammankom 14.2.1861 antecknades i protokollet (A I 56 – § 13): "Sedan vid senaste marknad härstädes försports att en häst behäftad med den smittosamma sjukdomen springorm varit utbjuden till salu och förts omkring ibland friska hästskatur, utan att därvid någon åtgärd veterligen blivit vidtagen, beslöt utskottet på därom av herr baron Cedercreutz väckt fråga och med anledning av den brist som hos oss är rådande på veterinärläkare, vilka borde meddela allmogen råd och upplysningar hur denna sjukdom bör behandlas och smitta därav förekommas" att för plenum föreslå en framställning hos KMt syftande till att få också andra än länsveterinärerna engagerade i kampen mot farsoten. Plenum gillade förslaget (A I 56 – P § 9/20.2.1861) och framställningen gjordes (B I 24 – 91/20.2.1861). Svaret innebar att senaten hade överlämnat till generaldirektören för Medicinalstyrelsen att i samråd med guvernören vidtaga de åtgärder som kunde vara nödiga till bekämpande av den aktuella sjukdomen samt att senaten inte funnit skäl till någon allmän ändring i den härintills iakttagna ordningen att i varje särskilt fall överlämna vården och ledningen av dylika angelägenheter till Medicinalstyrelsen i landet (D I 3 s. 2 och A I 56 – U § 7/26.4.1861).

Samma år som sällskapet fick den första rapporten om springorm meddelade dess korrespondent A. Rotkirch från Stensböle i Borgå (D XXIV 7 nr 4552): "En häståkomma, ej känd på orten förr än efter senaste krig är: maskar på tungan inåt svalget; dessa visa sig ljusröda till färgen med form ungefär av kålmaskens och hava en halv tums medellängd. Om våren komma de ut med tråcken och kunna stundom samlas till en stor i boll i anus, djuret till plåga och förstoppning i fall den ej borttages."

8.3 Nötkreaturstuberkulosen

Den under 1800-talets senare hälft utan jämförelse mest diskuterade sjukdomen var nötkreaturstuberkulosen. Den började tilldraga sig allmän uppmärksamhet kort efter det att statsmakten kring seklets mitt hade importerat nötkreatur och utplacerat dem i små avelsgrupper på olika platser i landet, bland dem Mustiala. I sin tillbakablick på Nikolaj I:s tid utpekade sällskapet Saaris gård i Mietois som den plats där år 1851 den ”smittosamma lungsjukan” först visat sig hos de importerade korna (Handlingar IV 1 s. 17).

De första uppgifterna om hälsostörningar hos de på Mustiala utplacerade korna gavs i direktorns berättelse 1.11.1848 (B I 21). De gällde enstaka fall av kastning hos kor av Ayrshire- och av Pembroke-ras. Lungsjukan uppträdde på Mustiala först hos kor av Voigtländerras, vilka på L.G. von Haartmans uppmaning placerats där hösten 1850 (D I 2 s. 81 och 82).

I sällskapets protokoll framträder nötkreaturstuberkulosen första gången våren 1851 (A I 46 – FU s. 8 – 8 1/1.5.1851): ”Direktorn anförde att då herr statsrådet von Haartman, som i anledning av yppad boskapspest inom Åbo län i förra delen av april månad var inrest till Mustiala, var en av Voigtlands kreaturen så sjuk att hon då mera icke utan hjälp kunde uppstiga; på inrådan av herr statsrådet blev kreaturet slaktat och obducerat.” Därefter slaktades de övriga djuren av samma ras och för jämförelsens skull också några andra djur. Protokollat upptar direktor Collins detaljerade sjukberättelse för 5 djur och redogörelse för obduktionens resultat. Alla Voigtländerdjur visade sig ha tuberkler i lungorna, också en kviga som förefallit frisk. Djuren av annan ras befanns tuberkelfria. – Obduktionsprotokollet leder tankarna till Bennviks ladugårdsjournal.

FU beslöt genast om cerneringsåtgärder. Guvernören skulle informeras och Collin borde genast resa till Helsingfors för att avgiva rapport inför statsrådet von Haartman, alltså generaldirektören för Medicinalstyrelsen, icke geheimerådet L.G. von Haartman.

Till en början trodde man sig kunna befria Mustiala från sjukdomen genom att slakta alla djur i de fähus där sjukdomen yppat sig (A I 46 – FU s. 13–15 – § 2–4/5.6.1851 och D I 2 s. 85 och 86). Sjukdomen gick likväl inte att hejda. Vid institutets årsavslutning 8.7.1851 slaktades en sjuk ko och obducerades genast av anatomiprofessorn E. von Bonsdorff. Kon befanns angripen av lungsjuka (A I 46 – FU s. 32 – § 5) och Bonsdorff ansåg sjukdomen vara densamma som nyss konstaterats på Saaris i Virmo. Nu hämtades kor från isolerade betesmarker, slaktades och befanns också de angripna (A I 46 – FU s. 34 och 40 – §§ 2–4/9.7. och § 1/10.7.1851). Guvernören och KMt informerades (B I 22 – 10 och 14.7.1851).

Myndigheterna påbjöd allmän nedslaktning (D II 2 s. 87 och A I 46 – FU s. 43 – § 1/18.7.1851), vilket föranledde Collin att påpeka att påbudet innebar nedslaktning inte bara av institutets egna kreatur utan också av de ca 330 torparkreaturen på Mustiala samt av kreatur i kringliggande byar. Collin undrade om en allmän nedslaktning faktiskt var ofrånkomlig (F VII 13 – nr 2698/21.7.1851) och sällskapet lät KMt förstå konsekvenserna av nedslaktningen (B I 22 – 24.7.1851). Sedan också länets guvernör inkommit med uppgifter fann KMt för gott att 28.7.1851 avbryta nedslaktningen (D II 2 s. 89). De gamla fähusen på Mustiala förstördes och ett tidigare planerat nybygge inleddes (D I 2 s. 92). Våren 1852 redogjorde sällskapet inför KMt för sina åtgärder och kostnader (B I 22 – 16.4.1852).

Institutets följande årsberättelser har uppgifter om hur besättningen åter byggdes upp utan svårare angrepp (A I 47–54). Sommaren 1853 tillbakavisade FU ett yrkande av L.G. von Haartman på att till Mustiala skulle införas tyrolska och jylländska djur. I fråga om de senare motiverades avbördandet bl.a. med att ”den smittosamma lungsjukan ännu icke

upphört i grannskapet av Jutland och Schleswig” (A I 48 – FU § 2/25.5.1853). Följande sommar inträffade åter ett fall av lungsjuka på Mustiala. – I regel tycks emellertid rödsoten ha varit den besvärligaste sjukdomen där.

Också år 1858 förekom lungsjuka på Mustiala. Det året vägrade professor Bonsdorff att betala ett överenskommet pris för en ayrshirekalv ”av orsak att kreaturet genast efter dess avhämtande från institutet dött av sjukdom i lungorna”. Sällskapet ville inte godtaga påståendet och svarade att ”å omförmälda kreatur varken före eller vid dess avhämtande från institutet befunnits några lyten” (A I 53 – FU § 14/18.12.1858). Bonsdorff återkom med en utförlig redogörelse för vad obduktionen visat och uppgav att också en samtidigt köpt tjurkalv företett liknande symptom (D XXIV 6 – nr 4362).

När man vid det allmänna lantbruksmötet i Helsingfors år 1870 diskuterade erfarenheterna av kreatursimporterna var det enligt den tryckta berättelsen över mötet (s. 71), många som tog fram farhågorna för tuberkulosen. Under senare delen av 1800-talet fortsatte nötkreaturstuberkulosen att sprida sig och samtidigt framstod lungtuberkulosen som vår farligaste folksjukdom. Inom Hushållningssällskapet bemödade man sig om att följa med nya erfarenheter av nötkreaturstuberkulosens uppträdande. Sjukdomen härjade ju också i andra länder och där vunna erfarenheter kunde bli till nytta för oss. I början av år 1889 erbjöd sig C. Faber att inför plenum hålla ett föredrag om ”Tuberkulosen hos kreatur” (A I 84 s. 51 – St § 28/22.1.1889). Han fick förfall, men föredraget upplästes av sekreteraren Ernst Rönnbäck, som kompletterade med uppgifter om ett betänkande, som avgivits av en i England tillsatt kommission (A I 84 s. 9 – P § 12/26.2.1889).

I sin berättelse för år 1888 hade guvernören i Tavastehus föreslagit åtgärder för att hejda tuberkulosen bland boskapen och Jordbruksexpeditionen anmodade sällskapet att utlåta sig om behovet av sådana åtgärder (D I 8 s. 7). Vid samma tid vände sig Medicinalstyrelsen till KMt i en skrivelse, där den framhöll att de senaste årens undersökningar hade gjort det alltmer sannolikt att pärlsoten eller tuberkulosen hos nötkreatur kunde överföras på människor. Faran för denna form av smitta hade ”intill senare tider icke varit synnerligen stor, men sedan numera en icke obetydlig utländsk kreaturstam, inom vilken tuberkulosen mycket ofta förekommer, blivit uti landet införd och redan härstädes vunnit en tämligen stor spridning, äro förhållandena väsentligen förändrade”. Medicinalstyrelsen hemställde därför hos KMt om åtgärder för uppammandet av en inhemsk kreaturstam. Också denna skrivelse fick sällskapet för utlåtande (A I 85 s. 103 b).

Båda skrivelserna togs upp vid samma styrelsemöte, detsamma där också den tidigare i avsnitt 7 nämnda framställningen om ökad veterinär sakkunskap vid Medicinalstyrelsen behandlades (A I 85 s. 99 – St §§ 3–5/21.5. -bil. och s. 13 – P § 2 d/6.6.1890). Sällskapet ansåg åtgärder för tuberkulosens bekämpande vara av nöden, men framhöll att dessa åtgärder krävde ett grannliga avvägande av hur hänsyn borde tagas till enskild rätt och allmänt väl. Detta krävde en grundligare utredning än vad sällskapet kunde företaga. Sällskapet hänvisade till det i England framlagda kommittébetänkandet och föreslog att en motsvarande kommitté skulle tillsättas i vårt land. I första hand borde regeringen genom länsveterinärerna utreda tuberkulosens förekomst och därmed sammanhängande omständigheter. I varje fall krävde bekämpandet av tuberkulosen snabbare åtgärder än skapandet av en ny ras: ”I betraktande av alla de svårigheter, som lösandet av ett sådant rasbildningsproblem erbjuder, förefaller det nästan som ett skämt då Medicinalstyrelsen såsom den enklaste utväg i världen föreslår att vederbörande myndigheter samt lantbrukssällskapen skola utan vidare ’anbefallas’ att skrida till ett slikt rasbildningsarbete såsom bot för ett ont som står för dörren.” – Ärendet refereras utförligt i sällskapens *Handlingar* 1890 (s. 75).

Effektiva åtgärder från myndigheternas sida lät vänta på sig och vid 1897 års lantdag petitionerade ständerna i saken. Sällskapet anmodades åter uttala sig. Ett förslag till utlåtande uppgjordes av sekreteraren E.J. Strähle. Det omfattades av styrelsen och god-

kändes av plenum (A I 93 s. 49 och 5 – St § 5/22.1 -bil. och P § 8/25.2.1898). I sitt utlåtande framhöll sällskapet att nötkreaturstuberkulosen utgjorde en fara också för folkhälsan samt föreslog att alla djurägare som så önskade skulle få kostnadsfri tuberkulosundersökning. När juvertuberkulos uppdagades skulle de sjuka djuren isoleras och mjölken steriliseras. Endast i nödfall skulle djuren nedslaktas, varvid staten skulle stå för $\frac{3}{4}$ av kostnaderna. – Också detta ärende återges utförligt i sällskapets *Handlingar* (1897–1898 s. 69).

En insats i kampen mot tuberkulosen gjorde sällskapet också genom den i avsnitt 7 nämnda uppsatsen i almanacken för år 1900.

9 Sällskapets förhållande till självlärda botare

Samtidigt som sällskapet ivrade för att landet skulle förses med vetenskapligt skolade veterinärer insåg det att i vårt glest befolkade land många djurägare skulle nödgas undvara kvalificerade djurläkares hjälp när den bäst behövdes. Sålunda fann sällskapet det angeläget att uppmuntra sådana självlärda botare, som stödda på praktisk erfarenhet med gott omdöme och handlag hjälpte sina grannar när dessas husdjur drabbades av sjukdom. Samtidigt aktade sig sällskapet för att uppamma ett obefogat och farligt självförtroende hos klumpiga kvacksalvare och för att skänka sådana oförtjänt anseende. – Sällskapets ambivalenta inställning kom till uttryck i den i avsnitt 3.8 nämnda diskussionen år 1820 om en prisskrift. Hur tveksamt sällskapet till en början ställde sig till förslag om att belöna självlärda djurläkare belyses av sällskapets ställningstagande då bonden Thomas Köykkä från Ylistaro med stöd av ett tingsprotokoll (D VIII 1 s. 234) och intyg år 1802 bad om belöning åt sig själv för botande av djursjukdomar (A I 5 s. 224 och 117 – BU § 4/17.12.1802 och P § 18/2.5.1802 samt B I 1 s. 294). BU befarade att han genom sin ansökan önskat legitimera sig som djurläkare och anmodade komministern Nils Aimelaus att skaffa närmare utredning om Köykkäs verksamhet. Aimelaus svar (D XIV 2 s. 62) ansågs inte motivera någon belöning. Likväl beslöt sällskapet låta offentligt inför Köykkäs församling betyga honom sitt välbehag (A I 6 s. 266 – BU § 4/19.9 och A I 7 s. 5 – P § 6/15.11.1804 samt B I 1 s. 404) över den rådighet och oförtrutna flit varmed han gått sina sockenbor till handa med hjälp för deras sjuknade kreatur. Sitt uppmuntrande välbehag gav sällskapet tillkänna också i sin tryckta *Redogörelse* (1803–1804 s. 16).

Ett så offentligt givet erkännande hade lätt kunnat leda till att sällskapet blivit överhopat med framställningar om belöning för liknande förtjänster. Sällskapet skyndade sig emellertid att poängtera sin kritiska inställning. År 1805 föreslog borgmästaren i Kajana med stöd av sockenstämmoprotokoll att sällskapet skulle belöna gamla värdinnan Christina Kaakitar (D VIII 1 s. 368) för att hon bistått sina församlingsbor som barnmorska ”och för övrigt med sina medicinska insikter gjort vid människo- och boskapssjukdomar lyckliga kurer”. Sällskapet prövade ärendet och fann att Kaakitar inte kunde ha större insikter ”än dem alla så kallade kloka gummor äga och tyvärr ofta missbruka”. Hon fick ingen belöning (A I 7 s. 170 och 63 – BU § 11/26.3 och P § 11/1.5.1805).

Senare tycks färdighet att bota djursjukdomar ha beaktats endast som tilläggsmerit hos sådana som på annat sätt gjort sig förtjänta av sällskapets belöning. År 1813 tilldelade sällskapet på arbetsgivarens framställning och bekostnad hushållerskan på Hongola gård i Urdiala Maria Malmgren den sedvanliga medaljongen med tjänlig inskrift för lång och trogen tjänst. I protokollet antecknades att hon tjänat i 21 år och ”även utmärkt sig genom

kännande och botande av kreaturssjukdomar” (A I 12 s. 83 – P § 9/15.10.1813 och Redogörelse 1812– s. 20).

Också följande självlärda botare som belönades hade olika slags meriter. Den belönade var torparen Johan Pullila från Rapola rusthåll i Sääksmäki (D VIII 21 s. 415). Pastor intygade att Pullila ”å orten begagnats såsom veterinär läkare, uti vilken konst han skall äga en tillförlitlig och lyckligt utslående kännedom och färdighet” (A I 40 s. 45 – U § 2.6/2.5.1845).

Naturligtvis kunde man också ute i bygderna ha olika syn på självlärda botare. Våren 1856 skrev vaccinatören Mathias Smedberg i Ikalis (D XXIV 3 – icke diarieförd) till sällskapetets sekreterare N.H. Pinello för att utverka belöning åt inhysesmannen och vallherden Johan Johansson Puolamäki från Kilvakkala by. Något sockenstämmoprotokoll kunde Smedberg inte bifoga; det därför att Puolamäkis avundsmän falskeligen föregivit att han var en trollkarl och kyrkoherden därför vägrat att medverka genom att sammankalla stämman. Enligt Smedberg hade Puolamäki av långvarig erfarenhet lärt sig att känna åtskilliga läkemedels kraft och verkan och tack vare sin skarpa blick för naturens gång förmått med enkla medel bota de flesta på orten förekommande husdjurssjukdomar. Nu ville Smedberg att Puolamäkis avundsmän skulle bringas på skam genom att Puolamäki offentligt belönades med en bibel eller en herdestav. Pinello tog inte upp ärendet inom sällskapet, utan svarade Smedberg att kyrkoherden inte hade rätt att vägra sammankalla sockenstämman och att dess protokoll behövdes för att sällskapet skulle kunna behandla ärendet (B I 23 – 8.5.1856). Därvid blev det.

Sällskapet bibehöll sin kritiska attityd till dem som utan utbildning ville verka som djurläkare. När de många fallen av springorm ställde veterinärväsendet på prov anmälde sig ”en person benämnd Wahlström” hos sällskapet villig att som veterinärläkare biträda vid bekämpandet av farsoten (A I 56 – U § 9/5.4.1861). Enligt egen uppgift hade han sedan år 1856 praktiserat i veterinärvetenskap och därunder jämväl besökt Kungliga veterinärinrättningen i Stockholm (D XXIV 8 nr 57). Enligt länsmannens i Lojo bilagda intyg hade han avhjälpt åtskilliga sjukdomar bland kreaturen. Innan sällskapet tog befattning med erbjudandet ville det se Wahlströms intyg från veterinärinrättningen i Stockholm (B I 24 nr 113). Wahlström bad om anstånd och ärendet förföll (C I 6 nr 80/1861).

År 1863 ställdes sällskapet inför frågan om självlärda botare borde beredas tillfälle att utbilda sig till djurläkare. Då anhöll arrendatorn på Kustö kapellbol H.A. Ramstedt om sällskapetets stöd för att i Sverige förkovra sig i veterinärvetenskapen (D XXIV 10 nr 145). Enligt bilagda handlingar hade Ramstedt hos guvernören anhållit om rätt att i länet obehindrat få idka sitt djurläkaryrke. Till ansökningshandlingarna hörde intyg av flera djurägare i Patis socken. Guvernören hade emellertid ansett att ärendet inte ankom på honom. Sällskapet väjde för frågan genom att konstatera att det saknade tillgångar för ändamålet (A I 58 – U § 12/10.7.1863).

Sällskapetets farhågor för att genom sin uppmuntran ge självlärda botare obefogat självförtroende och anseende i bygden tycks snarast ha avtagit när tillgången på utbildade veterinärer blev bättre. Efter de prövande hungeråren, som ju också drabbade boskapen, beviljade sällskapet utan att tveka i ett par fall sin bronsmedalj för lantmannaidoghet och andra medborgerliga förtjänster åt två män, som jämte andra meriter också hade den att de med framgång botat djur. I båda fallen utgick framställningen från kommunalnämnden eller kommunalstämman. Det första fallet gällde landbonden Erik Kirri från Mierola by i Hollola, som i synnerhet den svåra sommaren 1869 med flit och framgång verkat som djurläkare (A I 64 – St § 14/31.8 och P § 6/30.9.1869). I framställningen talas om ”ruttovuosi” utan att sjukdomen beskrivs. Enligt ett bilagt intyg hade Kirri botat också olika hästsjukdomar (D XXIV 16 nr 200).

Det andra fallet gällde arrendatorn Johan Henriksson från Torikka sergentboställe i Karuna (A I 65 – St § 7/5.2 och P § 8/28.2.1870). Enligt kommunalstämmans framställning hade han också ”utmärkt sig såsom lycklig folkkirurg såväl inom egen som inom grannförsamlingarna, varmed han sysselsatt sig med framgång i fyrtio års tid, varunder han även vinnlagt sig om veterinärläkaryrket” (D XXIV 17 nr 26).

Under slutet av 1800-talet torde sällskapet inte ha fått anledning att diskutera självlärda botare och deras färdigheter.

FINSKA
HUSHÅLLNINGSSÄLLSKAPETS ARKIV OCH SKRIFTER
SOM KÄLLA FÖR FORSKNINGEN

24

Om finska språkets
ställning, skick och utveckling
från slutet av vår svenska tid till år 1906

Av

Lars Zilliacus

Åbo 1991

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	195
1 DEN SVENSKA TIDEN	197
1.1 FINSKANS SKICK OCH STÄLLNING	197
1.2 SÄLLSKAPETS STÄLLNINGSTAGANDEN OCH ÅTGÄRDER	198
1.2.1 <i>De första översättningarna och översättarna</i>	198
1.2.2 <i>En fortlöpande publikation och dess översättare</i>	200
1.2.3 <i>Officiella kungörelser</i>	201
1.2.4 <i>Almanackens uppsatser</i>	202
1.3 OTRYCKTA EXEMPEL PÅ TIDENS SPRÅKBRUK.....	203
2 ALEXANDER I:S OCH NIKOLAJ I:S TID.....	204
2.1 FINSKANS SKICK OCH STÄLLNING	204
2.2 SÄLLSKAPETS STÄLLNINGSTAGANDEN OCH ÅTGÄRDER	206
2.2.1 <i>Finskan i sällskapets kallelsebrev och stadgar</i>	206
2.2.2 <i>Finskan på sällskapets belöningar</i>	206
2.2.3 <i>Striden mellan dialekterna</i>	207
2.2.4 <i>Finska tidskrifter</i>	208
2.2.5 <i>Lärobok för finska bonden</i>	210
2.2.5.1 <i>Tidiga manuskript</i>	210
2.2.5.2 <i>Termer och talesätt</i>	211
2.2.5.3 <i>Översättningen</i>	212
2.2.6 <i>Mustiala</i>	213
2.2.7 <i>Tryck i aktuella ämnen</i>	214
2.2.8 <i>Icke publicerade skrifter</i>	216
2.2.9 <i>Det talade ordet</i>	217
2.2.10 <i>Finskan vid de allmänna lantbruksmötena</i>	218
3 TIDEN 1855–1905	219
3.1 FINSKANS STÄLLNING I LANDET	219
3.2 SÄLLSKAPETS STÄLLNINGSTAGANDEN OCH ÅTGÄRDER	219
3.2.1 <i>Finskan vid sällskapets möten</i>	219
3.2.2 <i>Kallelsebrev, stadgar och årsböcker också på finska</i>	220
3.2.3 <i>Finskan på sällskapets belöningar</i>	221
3.2.4 <i>Kunskapen i finska hos sällskapets tjänstemän</i>	222
3.2.5 <i>Tidskriftsplaner</i>	223
3.2.6 <i>Finska skrifter</i>	224
3.2.7 <i>Sällskapet som språkbedömare</i>	229
3.2.8 <i>Finska föredrag</i>	229
3.2.9 <i>Finskan vid de allmänna lantbruksmötena</i>	230
3.3 <i>DELNINGEN AV SÄLLSKAPETS DISTRIKT PÅ SPRÅKLIG GRUND</i>	231
3.4 <i>SPRÅKSTRIDENS ÅTERSVAL</i>	231

Förord

Det år 1797 stiftade Finska Hushållningssällskapet har alltid varit svenskt till språket i protokollen från plena och styrelsesammanträden. Dess arbetsfält omfattade likväl länge hela landet och ända till år 1906 var dess småningom krympande verksamhetsområde till största delen finskt. Som en lantbrukets rådgivningsorganisation har det alltid främst tytt sig till ordets makt. Sålunda kommer det sig att sällskapets arkiv och tryckta skrifter innehåller mycket sådant som kan belysa finska språkets förändringar och ställning under den långa tiden 1797–1905. Dels påverkade sällskapet självt språkbruket och språkets ställning, dels satte förändringar i dem spår i sällskapets handlingar.

Småningom förlorade sällskapet i betydelse som påverkare av språkbruket. Finskan fick allt större användning i skrift och tryck och sällskapets arkiv och tryckta skrifter förlorar i värde som källa till kunskap om språkets skick. Från och med 1880-talet ligger källans värde främst i att den återspeglar kampen om finskans ställning.

Föreliggande framställning har inte förts längre än till år 1906. Sedan dess har sällskapets med statsmedel stödda verksamhet varit begränsad till den svenskspråkiga skärgården i landets sydvästra hörn.

1 Den svenska tiden

1.1 Finskans skick och ställning

De män som år 1797 stiftade Finska Hushållningssällskapet och gav det dess namn ville med namnet ange var och för vad sällskapet skulle verka. Språket hade de knappast i tankarna. Vad Finland inbegrep var för dem lika självklart som för det sällskap i Åbo som år 1771 började utge den första tidningen i vårt land och i dess inledande programdikt riktande sig till sina landsmän nämnde Finlands hopp och ”den Finska bygd”. I bägge sällskapen sågs också samma ledande män. Inte heller konungen fann skäl att närmare precisera området för sällskapets verksamhet när han genast (D I 1 s. 1) gav sällskapet rätt att kalla sig Konglige Finska Hushålls-Sällskapet i Åbo och gädkände dess syfte att ”utsprida nyttiga kunskaper i alla delar av Finlands hushållning”.

Några år senare omfattade sällskapet (B I 1 s. 97) utan diskussion det trettio år äldre Patriotiska sällskapets förslag (D II 2 s. 9) att detta skulle inskränka sitt utgivande av hedersbelöningar ”till Svea och Götha rike allenast samt Norrland” medan alla belöningsärenden gällande storfurstendömet skulle övertagas av Hushållningssällskapet.

Inom sällskapets verksamhetsområde talade de flesta av dem som sällskapet ville nå med sina nyttiga kunskaper finska. Språket såg sällskapet som ett kommunikationsmedel och valet av språk bestämdes av vem sällskapet riktade sig till. Själva talade sällskapets stiftare svenska och svenska skulle förbli dess inre språk.

Längst nådde det skrivna ordet och tryckpressarna kunde hastigt mångtusenfaldiga det. Även om läskunnigheten ännu inte var allmän kunde det skrivna ordet nå fram genom att uppläsas i predikstolen (B I 1 s. 99) eller förmedlas genom personliga samtal. Det som sällskapet under vår svenska tid behandlade i tryck berörde många ämnesområden, också sådana där genom sällskapet helt nya begrepp infördes. Många av dem som under nyttans tidevarv fostrats vid Åbo Akademi verkade ännu som präster eller i andra värv ute i landsbygden och var ivriga att gå sällskapets ärenden. Ur tryckta skrifter ville de hämta gångbara ord och vändningar för sina samtal med allmogen.

Tidigt sände sällskapet också ut resande budbärare och rådgivare. Åren 1801 och 1802 sände det några studenter för att handgripligen lära allmogen att bärga livet under hungersnöd (B I 1 s. 113). Lika tidigt engagerade sällskapet studenter, klockare och andra lämpliga personer för kampen mot kopporna. Ofta var deras svåraste uppgift inte att vaccinera, utan att övertala föräldrarna att låta vaccinera sina barn.

De skrifter i annat än religiösa ämnen som fram till slutet av 1700-talet utkommit på finska var få och föga spridda. Bristen på nyttiga böcker framhölls av predikanten A. Eklund i Vahto i ett 6.2.1801 daterat memorial (D XIV 1 s. 31). Han förklarade att han var ”av allmogen född och uppfostrad” och att han rest och umgåtts bland den ”och så när aldrig förgätit att se uti en bok som jag hos finnar blivit varse, men när jag undantager några blad utgivna till att förekomma boskapspesten kan jag mig icke erinra hava sett något kompendium, än mindre systematisk avhandling, om boskaps, hästars och andra kreaturs skötsel, sjukdomar och botemedel. Är därför ganska orätt att beskylla nationen för tröghet och håglöshet att läsa och söka upplysning. Med skäl frågas, vad skulle de läsa när inga böcker finnas, är det icke en avgjord sanning att ingen människa kan alltid finna nöje (i) att läsa sin katekes och psalmbok, och om de än läsa så bliver man därför ej en

skicklig hushållare ... I min ungdom har jag endast sett tvenne österbottniska rim eller runor, den ena Taitawainen Talonmeis, den andra Huone-Speili kallad, vilka voro vackra uppmuntringar till hushållaren, men ej någon undervisning uti konsten, och äro de även mesta delen försvunna och till en del av enfaldiga präster och andra korttänkande människor fördömda såsom onyttiga och syndiga tidsfördriv.” Eklund hoppades att Hushållningssällskapet skulle avhjälpa bristen på hushållsskrifter och att det framför allt skulle utge en finsk läkarbok.

Redan hösten 1798 hade lantmätaren H.M. Äjmelaeus i Lochteå (D IV 1 s. 14) tagit för givet att sällskapet skulle se en uppgift i att ”på finska språket låta utgå små avhandlingar uti alla delar av lantushållningen”. Han fäste sällskapets uppmärksamhet vid att finskan ej var densamma i alla delar av landet: ”Måne det ej då vore billigt att dessa avhandlingar bleve översatta i var och en provins efter deras urgamla provinsspråk.”

Också språkets renhet kunde lämna övrigt att önska. I sin år 1802 inlämnade beskrivning över Limingo socken (D VII 1 s. 88) påtalade H. Holmbom att svenska ord såsom systeri, pruri och kröni på senare tider införlivats med finskan, ”vilka stöter en äkta finne, som helst vill höra sitt språk i sin renhet”.

Hushållningssällskapetets stiftare var väl medvetna om de svårigheter som väntade dem som tog fasta på programdikten i vår första tidnings första nummer med dess maning:

”Vår späda hushållskonst av mogna råd bör ledas,
av säkra rön bli stödd, från fördoms tvång bli fri”

och med dess konstaterande: ”I språket saknas rykt.” Det ställdes krav på rådgivning och upplysning och på att språket som skulle bära fram råd och upplysning ägnades rykt och ans.

1.2 Sällskapetets ställningstaganden och åtgärder

1.2.1 De första översättningarna och översättarna

När sällskapet vid ett av sina första sammanträden beslöt att i en tryckt proklamation till allmänheten vädja om anslutning och stöd var det inte tal om någon finsk version (A I 1 s. 20 – P § 5/12.12.1797). Lika litet nämndes finskan då sällskapet vid följande plenum diskuterade hur dess sigill och dess kallelsebrev skulle utformas (A I 1 s. 22 – P §§ 2–3/2.1.1798).

Tre månader senare beslöt sällskapet utfärda en kungörelse om sporrande belöningar och då ansågs det självklart att den skulle utgå också på finska. Den finska upplagan bestämdes till 2.000 exemplar, den svenska till 1.500. Kyrkoherden Jacob Fredric Gadolin i Virmo åtog sig att besörja den finska versionen (A I 1 s. 36 – P § 3/2.4.1798, Dagboken 1800 s. 43).

Vid samma tid utkom sällskapetets första folkskrift: *Neuwo, kuinga terwellinen ja hywän maullinen ruoka taitaan walmistaa Nummi= (Nurmi=) eli Kangasjäkälästä eli Kangas=sammalesta ja Peuran=jäkälästä eli Peuran=sammalesta, ulosannettu Kunigalliselta Suomen Huonenpidon Seuralda Turussa*. Vid plenum 1.3.1798 (A I 1 s. 32) åtog sig professor Gustav Gadolin översättningen till finska. Skriften utkom i 3.000 exemplar på finska och 1.000 på svenska och distribuerades främst genom prästerskapet.

Ett år efter folkskriften om lavarerna som människoföda utkom sällskapetets andra folkskrift. Den behandlade nödfoder: *Neuwo, Kuinga Maanmies mahdaisi Karjansa, tawallisen Karjan-ruan (Konnun eli Rehun) puutteesa elättää, lyhykäisesti kokoon pandu Kuningallisen Suomalaisen Huonenhallituxen Seuran toimituxella, niiden ilmoitusten jälkeen, jotka aika ajalda owat maakunnalle yhteisesti tiedoxi ja neuwoxi toimillisilda ja*

kokeneilda Huonenhaldioilda annetut. Denna gång åtog sig Porthan att ombesörja översättningen (A I 1 s. 116 – P § 12/1.2.1799). I arkivet (D IV 7 s. 90) finns ett finskt manuskript som i sak, men inte helt till sin utformning motsvarar den tryckta skriften. – Upplagans storlek bestämdes till 4.000 exemplar på finska och 2.000 på svenska. Också denna skrift utdelades gratis (Dagboken 1800 s. 127, Redogörelse 1798– s. 6).

Ett par månader senare beslöt sällskapet sammanställa och på båda språken gratis utdela en skrift om boskapspesten (A I 1 s. 130 och 142 – P § 10/1.4. och § 7/1.6.1799). På titelbladet läses: *Neuwo, Kuinga Karjan Rutto Parhain tutaan, estetään, hillitetään ja parataan. Yhteisen Kansan parhaxi annettu Kuningalliselta Suomalaiselta Huonenhallituxen Seuralda*. Skriften hade sammanställts av professorerna Hartman och Pipping. Upplagorna blev desamma som för skriften om nödfoder.

Någon översättare nämns inte. Måhända kan choralis vid finska domkyrkoförsamlingen, sedermera kyrkoherden Gustaf Rancken utpekas som åtminstone delaktig i översättningen. I början av år 1802 säges nämligen i ett protokoll att han utan undfången vedergällning biträtt vid översättningen av en inte närmare angiven skrift som sällskapet utgivit (A I 4 s. 38 – P § 8/15.1.1802).

Genom dessa tryckalster torde sällskapet först ha blivit känt på finska, låt så vara under litet olika namn. I kungörelsen om belöningar hade det kallat sig Kunigallinen Huonenpidon Seura Suomessa. Snart skulle dess namn också läsas på en belöningsmedalj. Vid plenum 1.3.1799 (A I 1 s. 118) framlade Porthan som beredningsutskottets ordförande förslag till medaljens utformning. Medaljen skulle få också en finsk version och den skulle bära devisen Taito Ja Toimi. Samma devis bär den än i dag. Sällskapets namn har på den i slutet av år 1799 slagna medaljen formen K. Suomalainen Huonenhallituxen Seura. Texten finns på framsidan. Åtsidan med konungens bröstbild har också på den finska medaljen omskriften Gustaf IV Adolf Sv. G. och W. Konung. – Sällskapets medaljer finns avbildade i H.J. Boströms år 1936 utkomna bok *Suomen muistorahat II*.

Medaljen präglades i Stockholm, där sällskapet anlidade kunglige translatoren H.R. Gummér för ärendets skötsel. Själv lönades Gummér med en svensk och en finsk medalj (A I 2 s. 24 – P § 9/2.1.1800, Cygnaeus s. 135).

Som belöning för föredömlig jordbrukargärning kunde sällskapet också ge värdeföremål med inskription. I sällskapets ägo finns en år 1803 given silverbägare med inskriften: Emanuel Gyötilälle Ilolan Kylässä, maanperunan ahkeran viljelemisen tähden. Lahjoitettu Kuning. Suomalai; Huonenhallituxen Seuralda.

Redan på sin ettårsdag beslöt sällskapet börja utge belöningar även för långvarig och trogen tjänst. I sin tryckta *Redogörelse 1798* (s. 19) lät det veta att en ladugårdspiga på Kumo gård hade hugnats med en halsked av silver med vidhäftad medaljong med inskrift. Manliga trotjänare fick ett silverhattband med inskrift. Något exempel på inskriftens ordalydelse finns inte från denna tid.

1.2.2 En fortlöpande publikation och dess översättare

Sällskapets första publikationer var fristående och översattes uppenbarligen utan ersättning av enskilda medlemmar. Snart nog fann sällskapet att det behövde en fortlöpande publikation för att sprida råd och upplysning. Det började utge *Hushållningsunderrättelser för menige man* (Cygnaeus s. 188). Den finska versionen bär titeln *Huonenhallituxen Neuwoja Yhteiselle Kansalle, joita Kuningallinen Huonenhallituxen Seura Suomesa on ulosandanut*. Också dessa hushållsunderrättelser utdelades gratis genom prästerskapet och upplagan bestämdes till 2.000 exemplar på svenska och 1.000 på finska (A I 3 s. 226 och 71 – BU § 4/8.11.1800 och P § 15/16.3.1801).

Det första finska häftet har tryckåret 1801 och innehåller på sina 58 sidor:

- *Neuwo ja Kehoitus Yhteiselle Kansalle Suomesa*, ett 15.7.1801 daterat upprop med anledning av den hotande missväxten
- *Lyhy Neuwo Suomen Kansalle Potatein kaswattamisesta*
- *Neuwo, Kuinga Peuran=Sammalista Leipää tehdään*
- *Neuwo, Rumfordin Liemestä*
- *Suolan puuttesta, Ja Neuwo sitä palkita*
- *Neuwo, Kuinga Nauriista ja Juurikoista eli Räätiköistä Leipää walmistetaan*
- *Julistus*, ett meddelande om att KMt beviljat sällskapet ett anslag för potatisodlingens främjande och sällskapets löfte om utdelning av potatisutsäde och belöningar åt potatisodlare.

Det förstnämnda, 15.7 daterade uppropet trycktes och tillställdes genast efter dateringen landshövdingarna för att uppläsas i alla kyrkor (B I 1 s. 99). För den brådskande översättningen vidtalades Rancken (A I 3 s. 151 – P § 5/15.7.1801) och han fick också sköta resten av Hushållningsunderrättelsernas översättning (A I 4 s. 149 – P 1 8/1.7.1802 och A I 5 s. 360 – EU § 1/14.6.1803).

Deras andra och sista häfte har tryckåret 1802 och omfattar 60 sidor. Det innehåller:

- *Muistutuxia, Pellawan wiljelyxesä*. Uppsatsen skrevs på landshövding Carpelans begäran (D VIII 1 s.30, A I 2 s. 92 – P § 9/1.5.1800).
- *Lisäys, Kuinga Pellawat taitan niin pienixi eli hienoxi saatta kuin Silkki*
- *Neuwo, Kuinga Suota ja Newaa Pelloxixi ja Niituxi tehdän*
- *Pienden Lasten Elättämisestä*.

Vid denna tid väckte prosten Z. Cygnaeus i Tavastehus förslag om att sällskapet skulle fast anställa en translator (A I 4 s. 249 – BU § 2/18.12.1801). Beredningsutskottet ställde sig emellertid skeptiskt: ”Det vore icke svårt att finna en man som kunde giva en svensk skrift på finska; men igenom olikheterna av dialekterna på särskilda orter i Finland skulle nödvändigt hända att vad som för den ena provinsen eller socknen vore både läsbart och tydligt bleve för den andra snart sagt obegripligt. För att undvika en slik olägenhet borde då en sådan translator äga lika färdighet i alla dialekterna, men utan avgjort tycke för någondera, och genom nyttjande av flera synonymer på en gång sätta alla i tillfälle att förstå vad de läsa. Men att finna en sådan man vore icke lätt, att löna honom efter förtjänst kostsam och att giva honom jämn sysselsättning omöjligt. Utskottet ansåg därför bäst vara att flere språkkunniga män av sällskapets ledamöter, och så mycket möjligt är, valda från alla Finlands provinser, överse varje finsk skrift innan den utsändes och genom gemensamt samråd giva översättningen all möjlig fullkomlighet och popularitet.”

1.2.3 Officiella kungörelser

I ett i Stockholm 29.12.1801 daterat brev (D VIII 2 s. 28) meddelade statssekreteraren Mathias Rosenblad att konungen gillat sällskapets förslag om potatisodlingens främjande och att Rosenblad själv var sysselsatt med den därom utgående kungörelsens utfärdande. ”Och som angeläget är att den även tryckes på finska språket; men jag av en och annan i finska språket kunnog erhållit den upplysning att de finska översättningarna som här göras ej sällan skola med brister vara besvärade; så ärnar jag taga mig den friheten översända samma kungörelse till Sällskapet med vänlig begäran att Sällskapet ville hava den mödan utse någon i finska språket mäktig man den densamma på finska översätter, varefter jag om dess tryckning skulle låta besörja.”

Sällskapet beslöt att så snart det fått kungörelsen skulle den överlämna till Rancken att översättas. Porthan lovade ”att gemensamt med några sällskapets ledamöter ytterligare överse, jämka och fullkomna översättningen” (A I 4 s. 46 – P § 3/1.2.1803 och A I 5 s. 123 – P § 5/16.5.1804). – Kungörelsen är daterad 22.12.1801 och översändes av Rosenblad 2.2.1802 (D V 5 s. 25). Inom två veckor sände sällskapet översättningen, som ”sällskapet sökt göra så vitt möjligt varit felfri och fattlig för landets menighet av olika dialekter” (B I 1 s. 146).

I sin redogörelse för potatisanslagets användning år 1802 (B I 1 s. 259) hade sällskapet låtit förstå att det vore önskligt att konungen skulle undanröja folkets farhågor för att potatisodling kunde leda till ökad skatt och i en av Rosenblad kontrasignerad skrivelse lovade KMt pröva önskemålet (A I 5 s. 144 – P § 2/1.7.1803). Önskemålet villfors (A I 7 s. 37 – P § 3/15.3.1805). *Kongl. Kamar=Collegii Kungörelse, angående Allmogens i Finland befrielse ifrån afgift af Potatoes är daterad 26.2.1805*. I sällskapets arkiv finns emellertid inte någon sådan kungörelse, ej heller uppgift om att sällskapet skulle ha biträtt med någon finsk översättning av densamma.

Snart fick sällskapet kungligt stöd också för sin kamp mot kopporna. Nu hoppades det att konungen på samma sätt som i fråga om potatisodlingen måtte utfärda en kungörelse för att övervinna folkets fördomar (A I 5 s. 159 och 169 – P § 2/1.8. och § 3/1.9.1803, B I § s. 299). Sällskapets önskan villfors och inom kort fick det mottaga 26 exemplar av *Kuning:sen Maj:tin Armollinen Julistus Koskewa Niitä Vaccinationin ja Rockoinistuttamisen edesauttamisexi Suuressa Ruhtinanmaassa Suomesa, otetuita toimituxia* (D XIII 11 s. 73, A I 6 s. 180 – P § 17/15.8.1804). Kungörelsen är daterad 3.4.1804 och kontrasignerad av Rosenblad. Någon uppgift om att sällskapet skulle ha biträtt vid översättningen finns inte. Kungörelsen kom säkerligen att påverka språkbruket hos dem som till den finska allmogen förde fram sällskapets egna budskap gällande vaccinationen. – Åren 1802–1825 sköttes vaccinationen i Finland av sällskapet (Cygnaeus s. 237).

Inte sällan vände sig sällskapet direkt till landshövdingar och kyrkoherdar för att få sina beslut kungjorda i kyrkorna. Det förefaller som om sällskapet hade funnit det självfallet att också översättandet till finska skulle skötas av dem som ombestyrde kungörandet. Dessa fann det inte alltid lika naturligt. När sällskapet år 1802 bad landshövdingarna (B I 1 s. 128) att i alla kyrkor låta kungöra sällskapets belöningar bad landshövdingen i Tavastehus om färdigt tryckta kungörelser. Sällskapet blev av ekonomiska skäl betänksamt och avstod från sin begäran (A I 4 s. 67, 369 och 79 – P § 11/15.2, EU § 2/25.2 och P § 5/1.3.1802).

1.2.4 Almanackens uppsatser

Hushållsunderrättelserna betungade sällskapets ekonomi. Snart fick sällskapet en möjlighet att kostnadsfritt ge bred spridning åt råd och upplysning. I ett privat brev av 10.12.1802 (D II 2 s. 78) vände sig den svenska vetenskapsakademiens sekreterare till sällskapets sekreterare. Det var akademien som utgav almanacken och den var enligt brevet ”i anseende till de små avhandlingar, som skola insättas i finska almanacken till underrättelse för allmogen ... ofta i förlägenhet vad ämnet angår, om det ena eller det andra är det nyttigaste och tjänligaste”. Nu undrade akademien om sällskapet vore villigt att åtaga sig att ”på finska eller svenska uppsätta sådana avhandlingar som passade för almanackan och voro lämpade efter den upplysning som finska allmogen nu för tiden är i stånd att emottaga”.

Även om akademien nämnde endast svårigheten med ämnesvalet kan den inte ha varit okunnig om att man i Finland var missnöjd med almanackens finska språkdräkt. Missnöjet hade kommit till uttryck i *Åbo Tidningar* (13/1802) och 21.6.1802 hade sällskapet hos akademien anmärkt på almanackens uppgifter om marknaderna i Finland och därvid bl.a. påpekat att en ostadig marknad inte kunde kallas huikendevalainen markkina, då ju adjektivet betydde ”vankelmodig, flyktig och i södra Österbotten även lustig” (B I 1 s. 173).

Vid samma tid hemställde Porthan (A I 4 s. 158 – P § 6/15.7.1802) ”om icke sällskapet skulle finna det både görligt, nyttigt och sig värdigt, att i stället för de till språket merändels missvårdade och därigenom ofta obegripliga, men alltid mindre än sig borde nyttiga underrättelser i hushållningen som uti de finska almanackorna till allmogens upplysning införas, tjäna Kongl. svenska vetenskapsakademien med bidrag av enahanda ändamål och innehåll, men författade med en sorgfälligare vård om språkets renhet och tydlighet”. Då befarade BU emellertid att sällskapet komme att lida brist på material för sina egna Hushållsunderrättelser om det åtog sig att stå för uppsatserna i almanacken. Sällskapet borde därför tacka nej, men samtidigt borde det påtala almanackens bristfälliga språkdräkt ”med anhållan att akademien till dessa bristers avhjälpande ville vidtaga någon tjänlig anstalt” (A I 4 s. 331 – BU § 9/3.9.1802).

Denna § i BU:s protokoll togs inte upp i plenum förrän 15.12.1802, då brevet från vetenskapsakademiens sekreterare förelåg (A I 5 s. 28 – § 11). Nu hänsköts ärendet igen till BU (A I 5 s. 232 – § 4/28.1.1803), som denna gång föreslog att sällskapet skulle tillmötesgå akademiens önskemål och samtidigt nedlägga sina *Hushållsunderrättelser*. Så blev också sällskapets beslut (A I 5 s. 75 – P § 6/15.3.1803).

Plenum beslöt sända en uppsats om salpeterstillverkningen att införas i följande års almanack. Uppsatsen hade sällskapet kort förut erhållit på svenska och finska av kyrkoherden Elias Lagus i Mouhijärvi och ämnat införa den i *Hushållsunderrättelser* sedan den i sak granskats av professor Johan Gadolin (D IV 4 s. 288 och A I 5 s. 226 – BU § 6/17.12.1802). Vid plenum 1.4.1803 (A I 5 s. 83 – P § 1) meddelade Porthan att den finska översättningen kunde sändas till Stockholm med första post och snart förelåg vetenskapsakademiens tack och besked om att uppsatsen infördes i almanacken för år 1804 (D XXIII 8 s. 50, A I 5 s. 129 – P § 10/16.5.1803).

För följande års almanack åtog sig professor Josef Pipping att skriva en uppsats om smittkoppornas bekämpande (A I 5 s. 171 – P § 3.5/1.9.1803). Översättningen anförtröddes kollegan vid domskolan, magister Georg Laurell, som plenum ansåg att mot Pippings önskan (D XIII 5A s. 75) borde översätta ordet ”vaccin” med ”varjelusrupuli” (A I 6 s. 86, 129 och 171 – P § 11/15.3, § 4/15.5 och § 6/1.8.1804). Samtidigt fick han för ett följande år översätta hovjägmästare von Greiffs uppsats om varggårdar. Den infördes år 1806.

Måhända till följd av personbyten på poster inom sällskapet och akademien torde sällskapet inte ha sänt någon uppsats för 1807 års almanack. I början av det året påminte akademien sällskapet om almanacken (D XXIII 7 s. 109) och sällskapets sekreterare professor F.W. Radloff anmodades sända en uppsats ”vartill även materialier finnas i sällskapets handlingar” (A I 9 s. 16 b – P § 5/2.2.1807). I *Suomen almanakan juhlakirja* (s. 330) uppges Radloff som författare till uppsatsen i 1808 års almanack: ”Neuvo Maanmiehille kuinga hywää Woita pitä walmistettaman”. Korrektare vore uppenbarligen att nämna bergmästaren J.D. Christiernin i Torneå (A I 6 s. 201 – P § 4/15.10.1804). Denne tillställde hösten 1804 sällskapet en avhandling om smörberedning och sällskapet ansåg att den efter att ha översetts av Johan Gadolin, kompletterad och översatt till finska, borde införas i almanacken (A I 6 s. 269 – BU § 3/27.10.1804 och A I 7 s. 30 – P § 2/1.3.1805). Våren 1807 meddelade akademien att uppsatsen redan blivit tryckt, men befarade att den var behäftad med fel som en följd av att handstilen varit svårtydd för i finskan okunniga (D XXIII 7 s. 113). – Översättaren har inte angivits.

Hösten 1808 meddelade Radloff att han för införande i den finska almanacken hade sänt fortsättningen på avhandlingen om smörberedning (A I 10 s. 27 b – P § 5/1.9.1808). Den torde aldrig ha blivit införd.

1.3 Otryckta exempel på tidens språkbruk

Det är givetvis omöjligt att påvisa i vilken mån sällskapet faktiskt påverkade språkbruket. De flesta som i skrift vände sig till sällskapet gjorde det på svenska. Likväl erbjuder sällskapets arkiv också exempel på hur finskan användes under slutet av vår svenska tid, låt så vara att de flesta exemplen gäller män med svenska som modersmål.

Omsorgsfullast utformat är språket sannolikt i de prisskrifter som författarna föredragit att skriva på finska. Den första prisuppgift sällskapet ställde var ”att författa en i möjligaste måtto kort, men dock i det huvudsakligaste fullständig och tillika tydlig lärobok för finska bonden ...” (A I 1 s. 35 – P § 1/2.4.1798). Två av svaren var på finska; bådas författare hade ett motto som signatur och båda belönades med ett andra pris (A I 3 s. 197 – P § 3/15.10.1801). Bägge svaren finns i behåll.

Som författare till det ena svaret anmälde sig Johan Selander, kollega vid katedralskolan i Åbo (A I 5 s. 109 – P § 6/12.5.1803). I följebrevet till sitt manuskript (D XXI 3) sade Selander: ”Ehuru det hade varit mångdubbelt lättare för auctorn att författa denna hushållsbok på svenska har han dock tyckt sig böra göra det på fäderneslandets språk såsom vida vägnar hos oss det allmännaste.” Vidare nämnde han att det ”i anseende till provinsernas olika och mycket skiljaktiga termer och namn” visat sig nödvändigt att ty sig till ”en synonymisk verbosité”.

Det andra svaret hade författats av Johan Wichman, kapellan i Kempele (A I 4 s. 47 – P § 4/1.2.1802). När han anmälde sig för att utfå sin prismedalj utbad han sig att för en tid återfå sitt manuskript för att förbättra det (Dagboken 1802 s. 35). Hans skrift finns i två versioner (D XXI 1). Det ena manuskriptet har försetts med kryss och kruxer i marginalen.

Alla prisskrifter granskades av BU, som ägde utlåta sig om dem, men då större delen av dess ledamöter ”endast ofullkomligt kände” finskan hade BU i detta fall bett professorerna Porthan, Hellenius och G. Gadolin yttra sig om de finska prisskrifterna (A I 3 s. 310 och 321 – BU § 2/20.5 och § 1/14.8.1801).

Sällan tog någon av allmogen på eget initiativ till pennan för att delge sällskapet synpunkter eller erfarenheter. Det gjorde emellertid ”skräddaren ja torppari” Isaac Randa i Ilmola, som 4.3.1804 helt kort skrev om smörberedning (D IV 4 s. 324).

Ivrigast lyssnade allmogen kanske till sådant som gällde sällskapets belöningar. De utdelades vanligen i kyrkan, efter föregången kungörelse:

- 15.11.1803 sände landshövdingen C.A. Möllersvärd i Mäntsälä det tal varmed han 25.9. till skattebonden Johan Eskilsson Tuppur i överlämnat sällskapets medalj som belöning för föredömlig potatisodling (D VIII 2 s. 77).
- 29.7.1805 sände lantmätaren D. Tuderus från Kristina det tal varmed han 28.7 till sin piga Anna Liikanen överlämnat sällskapets hederstecken för trogen tjänst (D VIII 2 s. 122, A I 7 s. 117 – P § 2/2.9.1805).
- 1.11.1805 sände löjtnanten J.W. Stjerncreutz och fältväbeln F. Planting sina kungörelser om utdelning av potatisutsäde och om överlämnandet av belöningar för potatisodling. Kungörelserna hade upplästs i Kuusamo. På samma papper finns sällskapets 7.1. upplästa kungörelse om utdelning av potatisutsäde (D V 7 s. 118, A I 8 s. 21 – P § 4/16.12.1805).
- 12.1.1806 sände kyrkoherden J. Stenius i Lieksa sin kungörelse om att han 16.2 skulle överlämna två belöningar för potatisodling (D V 14 s. 119).
- 29.3.1806 sände överstelöjtnanten O. Wetterhoff i Sysmä det tal varmed han 25.3 i Asikkala kyrka till torparehustrun Maria Mårtensdotter överlämnat sällskapets belöning för att hon föregått med gott exempel och låtit ympa sina barn mot smittkoppor (D VIII 2 s. 146, A I 8 s. 63 – P § 5.4./14.4.1806).
- 10.7.1806 sände prostén Aron Molander det tal varmed han midsommardagen i Kangasniemi kyrka till pigan Anna Suuroin överlämnat sällskapets hederstecken för trogen tjänst (D VIII 2 s. 204, A I 8 s. 121 – P § 5/1.8.1806).

2 Alexander I:s och Nikolaj I:s tid

2.1 Finskans skick och ställning

Under våra två första kejsares tid satt finskan och det fria ordet trångt i Finland. När A.I. Arwidssons tidning *Åbo Morgonblad* indrogs år 1821 gällde ännu tryckfrihetsförordningen från Gustav IV Adolfs tid. J.V. Snellmans *Saima* indrogs år 1846 med stöd av Hans Kejserliga Majestäts Nådiga Förordning av år 1829 angående Censuren och Bokhandeln i Finland. Både tidningarna hade – på svenska – bland annat förfäktat tanken på finskan som nationalspråk. Svenskan var sedan gammalt administrationens och rättsväsendets språk och statsmakten ville inte se förändringar som kunde rubba stabiliteten. En förordning av år 1850 införde förbud att på finska utge andra än religiösa och ekonomiska skrifter. Förbudet blev dock snart uppluckrat.

Intresset för finskan och dess rätta bruk växte sig emellertid allt starkare och breddades. Under denna period utkom Kalevala, stiftades Finska litteratursällskapet och inrättades en professur i finska. Språket berikades och ägnades ans och rykt.

Det väl etablerade Kejserliga Finska Hushållningssällskapet mötte inga större svårigheter när det gällde att utverka tryckningstillstånd, och en betydande del av all profan litteratur som under denna tid utkom på finska hade sällskapet som utgivare. Läskunnigheten blev allt allmännare och tillfällen att diskutera det lästa eller upplästa saknades inte. Det är rimligt att sällskapet genom sina skrifter och kungörelser kom att påverka språkbruket.

Sällskapets sekreterare under förra hälften av den nu behandlade perioden, professor Carl Christian Böcker, stod i förbindelse med sin tids finshetsivrare. Eric Gustaf Ehrström skötte åren 1814–1815 tidvis Böckers arbete (A I 13 s. 202 b – EU § 2/13.10.1817 och A I 14 s. 79 B och 81). Brev från A.I. Arwidsson och C.A. Gottlund ingår i arkivet.

Sällskapet kom också att ge spridning åt den framväxande nya synen på finskans rätta ställning. År 1827 avfattade Böcker ett eget betänkande (D X 13 s. 95) om hur de Ahlmanska skolorna borde utvecklas och lät trycka betänkandet (A I 22 s. 47 b – P § 6/1.6.1827). Upplagan förstördes i Åbo brand, men sällskapet lät trycka en ny upplaga i Helsingfors (A I 23 s. 47 b och 57 b – P § 7/14.6 och § 2/3.9.1828). I betänkandet (s. 13) vände sig Böcker mot en i tidskriften *Mnemosyne* (104/1820) införd uppsats ”Om folkupplysning” med dess kritik av *Turun Viikko-Sanomat* och återgav *Mnemosynes* i en fotnot framlagda åsikt: ”Det är icke bönderna, utan de bildade folkklasserna som behöva lära sig finskan; därigenom att de senare upptaga det till umgänges- och skriftspråk, därigenom att det nyttjas i alla offentliga handlingar, därigenom äntligen, att vetenskapliga arbeten därpå författas, kan det endast uppodlas ... Däremot förlorar språket sinnlig friskhet och färg, om konsttermer komma i allmogens mun och dess huvud fullproppas med abstrakta kunskaper.”

Sällskapet beslöt sända Böckers betänkande till alla kyrkoherdar i Finland och gav därmed *Mnemosynes* ord stor spridning. En av dem som av betänkandet föranleddes att uttala sig framhöll som en viktig uppgift för skolorna att råda bot på den okunnighet i finska som rådde i en del församlingar å kusterna av Nyland och Österbotten. ”De svenska finnarne” borde undervisas och övas i det inhemska språk ”de borde blygas att icke känna” (D X 13 s. 152 b). – I sin av F.J. Rabbe återgivna plan för en statistisk beskrivning över Finland hade Böcker inte bara en § (92) för befolkningens fördelning på ”rent finnar”, ”rent svenskar” och ”personer som kunna bägge språken”, utan också en § (88) för att behandla ”menligt inflytande därav att flere språk i landet finnas”.

Också i kejsardömets huvudstad gällde det att hävda finskans ställning. År 1820 ville sällskapet belöna klockaren S. Tallgren i stadens finska församling för hans insats som vaccinator och tillställde kyrkoherden Cygnaeus en medalj att överlämnas till Tallgren. Cygnaeus bad omgående att få den utbytt mot en med finsk inskrift och förklarade: ”Vi få ej släppa minsta tillfälle att ge denna ort bättre grepp om vårt fädernesland och om dess språk” (D XIII 15 nr 857 b).

Liknande tankar gav C.A. Gottlund uttryck åt då han år 1823 föreslog att sällskapet skulle belöna några föregångsmän i Finnskogarna vid gränsen mellan Sverige och Norge: ”... något hederstecken ... med en vacker finsk inskription innefattad skulle i dessa avlägsna trakter väcka ett ej ringa uppseende. Och kanske svenskarna även därigenom väcktes att taga en närmare del än hitills i detta folks öde” (D VIII 9 s. 196). – Framställningen avslogs (A I 19 s. 38 b – P § 6/18.11.1823).

Behovet att hävda finskans ställning spred sig till allmogen. År 1841 var det tal om att låta utbilda bonden A.E. Jakolainen i Lampis till instruktör i linodling och guvernören J. Stichaeus lät sällskapet veta att Jakolainen förstod svenska, men inte kunde förmås att tala annat än finska, ”ty han är ledamot av Finska Språkförbundet (Lönnsrots) och en ivrig förfäktare av detsammans införande så i tal som skrift”. Hur Jakolainen förstod att nyttja finskan framgår av hans brev till guvernören (D VI 3 s. 205 och 207).

Böcker efterträddes år 1833 av den från Sverige överflyttade förre statssekreteraren Lars Arnell, som inte kunde ha Böckers förståelse för att finskans ställning behövde förbättras.

2.2 Sällskapets ställningstaganden och åtgärder

2.2.1 Finskan i sällskapets kallelsebrev och stadgar

Till sina medlemmar vände sig sällskapet ända till år 1822 endast på svenska. Då fann sig sällskapet föranlåtet att trycka också finska kallelsebrev. Ett förslag till formulering gjordes av professor Ahlstedt och granskades av prosten Renvall och adjunkten Reinhold von Becker (A I 17 s. 156 – BU § 7/2.5.1822 och A I 18 s. 45 – P § 57 22.6.1822). I band D V 11 s. 138 finns tvenne förslag, sannolikt det ursprungliga och en förbättrad version. Det senare har följande lydelse: ”Kunniallinen ja toimellinen Rushollari ja Kirkkovärdi ... Taito ja toimi maan viljelyxessä ovat korkiassa arvossa pidettävät, ja kunnioitettava se mies, joka talonsa taitavasti pitää. Tästä syystä tahtoo KSHS tämän kirjan kautta, kutsua ja ottaa jäsenexensä Sinun, Rusthollari ja Kirkko-värdi Johan Mikola. Seura toivoo että tämä Sinulda hyvin ansaittu kunnianimi on Sinua kehoittava Seuran etua ja tarkoituksia hyödyttämään, Sinun hyvällä esi-merkilläs rehellisessä ja toimellisessa talon hallituksessa.” – Något tryckt finskt kallelsebrev har emellertid inte påträffats i arkivet.

Sällskapets kallelsebrev åtföljdes av stadgarna. När sällskapet hösten 1821 hade antagit nya stadgar beslöt det låta översätta dem till finska och von Becker åtog sig uppgiften (A I 17 s. 118 – P § 7.9/1.12.1821). Någon översättning finns emellertid inte i arkivet. Däremot finns ett protokollfört beslut om att då någon allmogeman som var endast finska språket mäktig kallats till medlem skulle till kallelsebrevet i stället för stadgarna fogas ”en på till finska språket översatt framställning av sällskapets uppkomst och ändamål samt organisation, som vore lämpad efter allmogens fattningsförmåga” (A I 20 s. 96 b – BU § 1.2/9.4.1824). Ett av Böcker på svenska utarbetat förslag till en sådan framställning godkändes, men varken förslaget eller dess översättning finns i arkivet.

Då nämndemannen Johan Hannuksela i Lillkyro år 1853 kallades till medlem och bad (D XXIII 18 s. 481) att få stadgarna på finska lät sällskapet i ett brev på svenska veta att stadgarna inte fanns på finska. Brevet sändes till kyrkoherden, som ombads att vid tillfälle överlämna det till Hannuksela och tolka det för honom (B I 22 – 25.7.1853).

2.2.2 Finskan på sällskapets belöningar

När sällskapet blivit kejsarligt kunde det inte längre utdela sin medalj med konungens bild. Nu uppstod frågan på vilket språk inskriften på den nya medaljen skulle avfattas och sällskapet vände sig i sin villrådighet till G.M. Armfelt i S:t Petersburg undrande om man borde välja latin, finska eller ryska (B I 3 s. 24 b). Svenskan nämndes inte. Armfelt lovade att så snart kejsaren återvänt till sitt land bringa klarhet i frågan om medaljen, som ”synes böra äga inskrift endast på finska” (D XXIII 3 s. 31). Medaljen präglades emellertid – i S:t Petersburg – i en finsk och en svensk version.

Också åtsidan på den finska medaljen fick nu finsk text: Alexander Wenään Kejsari Suomen Suuri Ruhtinas. Medaljens frånsida var det meningen att bibehålla oförändrad. Det visade sig emellertid att de två orden ”ja toimi” hade sammanskrivits, varför sällskapet lät prägla om frånsidan (A I 14 s. 44 – P § 7/1.4.1818). Efter ompräglingen fann sällskapet med beklagande att det på medaljen stod suomalais i stället för Suomen, men lämnade saken därhän (A I 14 s. 105 – P § 8/1.10.1818).

Tronskiftet år 1825 gjorde det åter nödvändigt att prägla en ny medalj (A I 22 s. 84 b – P § 8/1.11.1827). Åtsidan fick nu texten Nicolai I Wenään Kejsari Suomen Suuri Ruhtinas och frånsidan K. Suomalainen Suomen Huonen Hallituxen Seura Taito Ja Toimi. Medaljen fick ingen svensk version. Detta var inte en följd av något principiellt ställningstagande,

utan kom sig av att sällskapet i sin anhållan om att få prägla medaljen försummat att nämna någon svensk text och sålunda inte heller fick formellt tillstånd att slå en svenskspråkig medalj.

År 1844 fick sällskapet på anhållan rätt att prägla också en mindre medalj med samma utseende. På den moderniserades likväl texten så att x ersattes med ks, huonen ändrades till huoneen och Wenään till Wenäjän (A I 39 – U § 8/22.8 och § 5/5.9.1844, D II 5 s. 239).

Redan mot slutet av Alexander I:s tid önskade sällskapet övergå till att belöna också lång och trogen tjänst med en medalj och professor Ahlstedt gjorde förslag till finsk text på medaljen (A I 17 s. 156 – BU § 6/2.5.1822 och D V 11 s. 138 b). Prosten Renvall och adjunkten von Becker anmodades ”såsom grundliga kännare av finska språket” att ytterligare granska texten (A I 18 s. 45 – P § 6/22.6.1822). I framställningen till KMt om rätt att slå medaljen föreslås texten Uskollisen palveluxen muistoksi Kejsarilliselta Suomen Huonen Hallitus Seuralta Turussa (B I 11 s. 103). – KMt ansåg det emellertid olämpligt att enskilda tjänare belönades med medalj (D I 1 s. 121).

När sällskapet fick avslag på sin framställning om medalj åt trotjänare beslöt det ersätta det som belöning för trogen tjänst utgivna hattbandet med ett spänne, vars finska inskrift skulle lyda Uskollisen ja monevuotisen palveluxen merkixi Kejsarilliselta Suomen huoneenhallitus Seuralta (A I 21 s. 7 – P § 5/13.10.1825). Män skulle bära spännet i hattbandet, kvinnor som medaljong (A I 22 s. 118 b – BU § 6/30.5.1827). Dessa hederstecken ansågs emellertid inte smakfulla och förändrades snart. Det i Boströms bok *Suomen muistorahat II* (s. 169) avbildade hederstecknet har texten Uskollisen ja monen vuotisen Palveluxen Merkixi K. Suomen Huoneen-Hallitus-Seuralta. År 1843 beslöt sällskapet ge hederstecknet texten Uskollisuuden tähden Kejs. Suom. Huoneen Hallitus Seuralta (A I 38 – U § 9/12.10; P § 3/1.11.1843 och A I 39 – U § 2/21.11.1844).

De belöningspjäser, vanligen silverbägar, som sällskapet fortsatte att utdela för föredömlig jordbrukargärning hade inte fastställd text. I början av 1820-talet var det åtminstone avsikten att stansa ovala silvermedaljonger att lödas på pjäserna. Medaljongens finska text skulle lyda Kejsarilliselta Suomen Huoneen-hallitus Seuralta Turussa. Taito ja toimi (A I 18 s. 46 – P § 9/22.6.1821 och B I 12 – 111/16.1.1824).

2.2.3 Striden mellan dialekterna

De svårigheter som finskans uppspjälkning på dialekter åsamkade utgivaren av finsk litteratur och som sällskapet diskuterat redan år 1801 aktualiserades i början av tiden för vår autonomi. År 1816 utgav en av sällskapets medlemmar, prosten Johan Stråhlman i Valkjärvi, en diger *Finnische Sprachlehre*, vilket gav anledning till polemik i *Mnemosyne* med den av sällskapet som översättare ofta anlitade adjunkten Reinhold von Becker. Samme Stråhlman bad år 1817 (D XXIII 6 s. 86) sällskapet utlåta sig om hans översättning av råd vid olycksfall. Som sakkunnig anlitade sällskapet assessor Boucht. Denne ansåg att skriften inte borde tryckas och det redan därför att den inte var författad på ”det enda giltiga bokspråket, bibeldialekten, utan efter en idiome som svårligen skulle kunna uti alla landsorter begripas” (A I 14 s. 117 – BU § 1/27.1.1818). – Sällskapet returnerade skriften med uttryck för sin erkänsla (B I 6 nr 358). Stråhlman tillbakavisade kritiken (D XXIII 3 s. 152).

Inom sällskapet kom kampen mellan dialekterna tydligast till uttryck i samband med sällskapets uppgift att förse almanacken med uppsatser. Den uppgiften kvarstod också efter det att akademien i Åbo och senare universitetet i Helsingfors efterträtt den svenska vetenskapsakademien som utgivare av den finska almanacken. I regel skrevs uppsatserna av sällskapets sekreterare. Översättaren anges sällan i sällskapets handlingar. – I *Suomen*

Almanakan juhlakirja har Martti Rapola behandlat översättningarna i en uppsats ”Suomenkielisten almanakkojen kielestä”.

Almanackens språkbruk väckte en kritik (D XXIII 16 s. 291), som med orätt riktades mot sällskapet i stället för mot utgivaren. Sällskapet tog klart avstånd från översättningarna. Så skedde år 1845 då KMt anmodat sällskapet utlåta sig om utvägar till en förbättrad ladugårdsskötsel. Sällskapet beslöt då att sammanställa och ånyo utge de senaste årens almanacksuppsatser i ämnet. Därmed ville sällskapet förverkliga en av Böcker redan år 1822 framlagd tanke att almanacksuppsatserna borde så systematiseras att de fogade till varandra skulle bilda en helhet (A I 18 s. 23 – P § 3/6.4.1822). År 1846 utkom så *Yhdeksän wuotiset almanakan neuwot niityin korjaamisesta ja kaiken karjan tulon parantamisesta ja enentämisestä, jokaisen talouden ja koko maan etua ja tawaraa kartuttamaan, Keisarillisen Suomen Huoneen-Hallitus-Seuran huolenpidolla wastuutiseen järjestykseen kootut ja kielen puolesta yhteisesti ymmärrettäviksi sowiteltaa koetut*.

Den språkliga bearbetningen hade sällskapet anförtrott prosten i Wirmo, doktor Samuel Roos (A I 40 s. 50 – U § 11/2.5.1845). Censuren beviljade tryckningstillstånd, upplagan bestämdes till 5.000 exemplar och priset till 10 kopek (A I 41 s. 57, 99 och 110 – U § 3/3.4, § 9/1.10 och § 7/24.10.1846). I en skrivelse till samtliga guvernörer förklarade sällskapet att det funnit det påkallat att föranstalta om ”en omarbetad och efter landets allmänna språklynne lämpad finsk översättning” (B I 20 s. 77). Guvernörerna ombads uppge det för vart län önskade antalet exemplar. Efterfrågan visade sig emellertid obetydlig (D XVIII 1 s. 95–96).

Samtidigt som sällskapet beslöt om upplagans storlek beslöt det också hos almanackens utgivare anmäla att det sett sig nödsakat att låta göra en ny översättning ”emedan den därvid förut begagnatde dialekten icke kunnat av allmogen i flere orter uppfattas, varför sällskapet även skulle hemställa om icke Alexanders Universitetet för sin del funne lämpligt att de avhandlingar som hädanefter komma att såsom bihang åtfölja de mindre almanackorna och vilka äro ämnade för Finlands allmoge, utgåvos på ett språk som vore begripligt i alla delar av landet och icke endast i en viss provins”.

Någon snar bättring blev det inte och år 1851 fann sällskapet det nödvändigt att med anledning av i *Helsingfors Tidning* införd kritik av almanacksuppsatsernas finska anmoda sekreteraren att i samma tidning upplysa den anonyma insändaren om att sällskapet icke hade den ringaste befattning med översättningen av uppsatserna. De sändes på svenska till rektorsämbetet, som ombesörjde översättningen (A I 46 s. 50 – U § 11/28.2.1851).

2.2.4 Finska tidskrifter

De första försöken att vinna en tillräckligt vid läsekrets för en finsk tidskrift försvårades av de dryga postkostnaderna. I ett odaterat koncept till en till postverkets chef riktad framställning (BS 16 s. 153) påtalar Böcker detta och tillägger förklarande: ”Anledningen varför jag, ehuru icke av ämbetsplikt ålagd, likväl tager mig friheten besvära Titulus med denna anmälan är egentligen den, att vår finska tidning (Turun Wiikko=Sanomat) mer än någon annan härav lider och att jag, innerligen övertygad om dess högst viktiga inflytande på finska allmogens bildning egentligen är den som övertalat och förmått författaren att med detta mödosamma arbete fortfara. Allmogens medellöshet gör ock det för henne till en icke obetydlig sak om den sökta upplysningen kostar 2 eller 6 Rd, och då hon i allmänhet, ehuru egentligen bärande tungan av alla statens inrättningar, likväl av postverket drager den minsta nytta, synes den önskan att hon vid detta nästan enda tillfälle då hon begagnar posten, måtte njuta all möjlig underlättning, vara så mycket mer billig som hon i allmänhet, såsom icke kännande formaliteter och sina rättigheter är i behov av hjälp och overseende.”

År 1827 började Böcker som sällskapetets sekreterare men i eget namn utge *Tidning för landthushållare*. Av den ville han utge också en kort finsk version (D VI 3 s. 133) och nedskrev ett tiotal förslag till namn på den (BS 17 s. 172). I en 10.12.1827 daterad redogörelse nämner han att den färdigt tryckta första årgången av hans *Sanomia Maanviljelijöille* hade förstörts då Åbo brann natten mot den femte september, och skulle tryckas om. Förhållandet mellan den svenska och den finska versionen antyds av att prenumerationspriset på den förra var 3 rubel 45 kopek mot 50 kopek för den finska (BS 11, omknutet). I en senare anteckning (BS 14) nämner Böcker att de influtna prenumerationsavgifterna täckt mindre än 1/10 av tryckningskostnaderna, varför han inte ämnade utge mer än den första årgången på finska. – Uppenbarligen för den finska tidskriften avsedda manuskript ingår i D X 18 och BS 11.

Böcker fann intet underlag för en finsk tidskrift. Ett kvart sekel senare fick sällskapet göra samma erfarenhet. År 1850 beslöt sällskapet börja utgiva *Suomen Huoneen-hallitusseuran Sanomia*. Protokollen för året har tyvärr förkommit. Den till generalguvernören riktade anhållan om utgivningstillstånd är daterad 6.11.1850 (B I 21). Det positiva svaret gavs knappt sex veckor senare (D XXIII 17 s. 260–264, A I 46 s. 39 – U § 3/23.1.1851). Gymnasieadjunkten Gustaf Erik Eurén åtog sig redaktörskapet och bokhandlaren J.W. Lillja tryckningen (A I 46 s. 37).

Optimistiskt beslöts att tidskriften skulle tryckas i 1.000 exemplar ”tills prenumerationen stadgat sig”. Trots att åtminstone guvernören i S:t Michel bemödade sig om att ge tidskriften spridning (A I 46 s. 56 – U § 8/12.4.1851) inflöt det första året blott 202,30 rubel för 204 exemplar, medan kostnaderna steg till 510,87 rubel (A I 46 s. 116 – U § 4/29.12.1851). Man beslöt likväl fortsätta och guvernörerna och kyrkoherdarna ombads att med sitt inflytande främja tidskriftens spridning (A I 46 s. 74 – U § 7/10.10.1851, B I 22). Restupplagan utdelades gratis (A I 47 s. 79 – U § 7/27.4.1852).

Det andra året ökade antalet prenumeranter med 26, men det ekonomiska resultatet förblev nästan oförändrat. Övertygat om att allmänheten inte var missnöjd med innehållet, utan blott fann skriften alltför dyr, beslöt sällskapet minska tidskriftens omfattning från ett ark till ett halvt varannan vecka. Eurén var villig att fortsätta för ett likaså till hälften nedsatt arvode och prenumerationsavgiften sänktes till 43 kopek (A I 47 s. 99 och 110 – U § 8/8.10.1852).

När det tredje året led mot sitt slut konstaterades att också det skulle medföra förlust. Eurén vägrade fortsätta och tidskriften lades ned (A I 48 – U § 17/10.10.1853), – Tidskriften avslutades med en detaljerad innehållsförteckning för de tre årgångarna. I sina avskedsord (1853 s. 185) hoppades Eurén på ett folkskoleväsende som skulle lära allmogen läsa och förstå vad den läste. Först därefter fanns det förutsättningar för att utge en lantbrukstidskrift på finska.

Under sitt sista år fick tidskriften tjäna sällskapet som genväg att fylla en av senaten given, men av tryckfrihetsbegränsningarna försvårad uppgift. Efter årets missväxt anmodade nämligen Finansexpeditionen sällskapet att med det snaraste utge en handledning i hur foderbristen kunde avhjälpas (A I 48 – U §§ 2–5/30.8.1853). Handledningen skrevs av sekreteraren Arnell och biträdande sekreteraren N.H. Pinello. ”Då det skulle fordra mycket lång tid att i vanlig väg erhålla tryckningstillstånd” infördes handledningen i sällskapetets egen tidskrift och av den togs 2.500 särtryck för gratis utdelning av guvernörerna. – Uppsatsen ”Neuwoja ja opetuksia elukoille ruokaa hätäwaraksi hankkimaan” ingår i årgång 1853 (s. 137).

2.2.5 Lärobok för finska bonden

2.2.5.1 Tidiga manuskript

När sällskapet år 1798 uppställde prisfrågan om en lärobok i lantbruk inlämnade Jakob Tengström anonymt och utom tävlan ett manuskript som sällskapet år 1803 lät trycka under titeln *Försök till Lärobok i Landthushållningen, för Finska Bonden*. I företalet hoppades sällskapet ”att ej mindre dess egna ledamöter, än andra kloka och erfarna hushållare, ville ju förr dess hellre meddela de anmärkningar och rättelser eller tilläggningar som närvarande arbete än kan finnas tarva”.

Hösten 1812 antecknades att sällskapet fått mottaga en finsk ekonomisk avhandling som sattes att cirkulera inom Beredningsutskottet (A I 12 s. 3 b – P § 2/16.12.1812). Det visade sig emellertid att i BU ”ej fanns ledamöter nog mäktiga finska språket för att kunna genomföra granskningen. Sällskapet fann aktningen för författarens avsikt och nit fordra att skriftens värde noga prövades” och beslöt utse två granskare. Tillsvidare tog Tengström hand om skriften för att granska den och en annan finsk skrift som blivit honom tillställd (A I 12 s. 36 – P § 5/15.5.1813).

Denna anteckning i protokollet gällde två skrifter som återfinns i arkivets band D XXI 1 och i D IV 2 s. 250. Den förra har titeln *Muutamita tarpellisia neuvoja sille yxinkertaiselle maanmiehelle, jotka lyhyesti näyttävät kuinga maan ja metsän kans pitää menetettämän, huonellista toimitusta hyvin edesseisottaman, terveyttä varjeldaman ja holhottaman; osittain hyvistä kirjoista etsitty, osittain oman ymmärryksen ja selvän koetuxen jälkeen kokohon pandu maanmiehen ystäväldä D.E.* Skriften omfattar 56 sidor och avslutas med en sida finska synonymer.

Den andra av de två skrifterna bär titeln *Waarinottawa silmä katselewa pellon pruukia Suomenmaasa, sen parantamista tarkottaista, eteen asetettu Carl Borgilta Kappal. Ylikannuxesa*. Skriften är på 46 sidor.

Tengström kom till uppfattningen att ingendera skriften var fullständig nog att tryckas (D IV 2 s. 248). Den förras språk vidladdades dessutom av stora fel och brister (A I 12 s. 105 b – BU § 2/14.8.1813). Nu överlämnades de två skrifterna för ytterligare granskning till refendariesekreteraren Wallenius och professor Johan Bonsdorff, ”vilka utskottet ansåg vara av alla dess ledamöter därtill skickligast”. Wallenius lät emellertid veta att både ämnet och språket var honom mindre bekanta och också Bonsdorff drog sig undan (A I 12 s. 108 b och 118 – BU § 8/11.9 och § 6/29.10.1813).

BU började misströsta om att ”finna någon sakkunnig som tillika vore nog bekant med finska språket” för att kunna skriva en jordbrukslära på finska. Då saken i varje fall ansågs viktigare än språket beslöt utskottet att i ärendet vända sig till kanslirådet Bladh i Kaskö. Denne ombads att på basen av alla inkomna skrifter utarbeta en bok som sällskapet skulle låta översätta (B I 3 s. 20). Bladh svarade att han ”såsom icke mäktig i språket” inte kunnat begagna de två finska manuskripten (D VII 7 s. 283).

Tyvär saknas protokollet för tiden 1.12.1813–1.11.1816. Det är i varje fall tydligt att Böcker som sällskapets sekreterare från förstnämnda år såg åstadkommandet av en finsk lärobok som en angelägen uppgift och aldrig släppte tanken på en sådan. År 1815 bad han lantmannaföreningen i Ilmola utlåta sig om en avhandling om kyttlandsbruk som han skrivit i avsikt att införa i ”en snart genom trycket utkommande Lärobok för finska Landtmannen” (D VII 7 s. 321). År 1819 förkastade sällskapet ett förslag att fylla bristen på tjänliga läroböcker för allmogen genom att till finska låta översätta Regnérs *Första Begreppen af Wettenskaperne* (A I 15 s. 87 – BU § 1.4/29.3.1819). Förslaget hade gjorts i en anonym skrift om sockenskolor och förslagsställaren hade själv erbjudit sig som översättare (D XXIII 6 s. 162).

2.2.5.2 Termer och talesätt

För att kunna lära ut ny teknik behövdes en entydig terminologi. I sällskapetets *Redogörelse* 1812– (s. 22) efterlyste Böcker beskrivningar på finska om åkerbruksredskapens användning. Våren 1816 fick sällskapet anonymt en skrift *Muutamia koetuxen kautta tuttuja neuvoja pyörtenömuldurin eli sahran ajamisesta* (D IV 1 s. 239). År 1830 avgav Böcker ett utlåtande om en numera försvunnen finsk prisskrift om missväxterna i nordliga Finland. Skriftens enda förtjänst fann han i dess ”djupt finska benämningar ... på flere av lantbrukets termer” och ansåg att dessa ”utav någon grundlig kännare av finska samlade, skulle törhända vara av verkligt värde” (A I 25 s. 77 – BU § 1/27.9.1830). Författaren dolde sig bakom mottot ”Ej oppi milloinkaan ojaan vie eikä neuvo asjoja kallista.” Sannolikt från samma tid är några papper där Böcker frågar sig för om finska benämningar (BS 17 s. 168, 169 och 171).

I sällskapetets *Redogörelse* 1822– (s. 7) anlade Böcker synpunkter på hur en lärobok borde utformas: ”Man borde ock däruti infläta allmogens ordstäv, vilka icke allenast såsom urgamla erfarenhetssatser äro av stort värde, utan ock utgöra det språk allmogen älskar och bäst fattar.” Samma tanke hade framlagts redan av prosten Jos. Molin i Karkku (D X 2 s. 14 b –) då han 1802 anmodats kommentera Tengströms prisskrift om hur de Ahlmanska sockenskolorna borde inrättas. Själv anförde han som exempel några ordstäv värda att inpräntas hos eleverna. Vid samma tid vände sig sällskapet till ”Finlands förnämsta lanthushållare” för att få uppgifter om lantbruket på olika håll i landet. I punkt 26 i cirkuläret efterlystes uppgifter om ordstäv ”som på ett kort och sinnrikt sätt framställa någon erfarenhetssats vid jordbruket” (D V 11 s. 24). Sådana ordstäv återgavs de följande åren i sällskapetets Underrättelser:

- Mitä wilu wiiwyttää sen pakkane tappaa. Pudasjärvi. Underrättelser 6/1824 s. 8.
- Kuin kylwöhaucka rupiaa ääntähän silloin pitää ohrat kylvähän.
- Kuin lukin werkko rupiaa näkymän on paras kylwön aika sekä ohralle että rukiille. Båda från Gamla Karleby. Underrättelser 4/1824 s. 36.
- Kiittä Peldoa Kiwistä, moitti sarkaa saroista. Ijo. Underrättelser 4/1824 s. 36.
- Tattari saatta taloxi, tattari saatta talottomaxi. Valkeajärvi. Underrättelser 6/1824 s. 12.
- Ei kiwi kiellä kaswamasta.
- Kannon woimalta korpi-niittu kaswaa.
- Koskas näet sulan talwen, kynnä kyntös myöhemmin.
- Routa wuona roudan selkään kylwä kylwös kysymätä. De fyra föregående från Klemis jämte förklaringar i Underrättelser 8/1826 s. 70.
- Routa wuonna roudan sälkään (pitää kylvettämään).
- Halla hiljan kylväneellä, nälkä siemenen syöjällä.
- Nälkä warhain syöneen, halla myöhäkylväneen.
- Wuotta myöten lintu soipi, kevättä kala kuteepi.
- Niittu pellon emä on.
- Kun mies pettää pellon, niin pelto pettää miehen. De sex föregående från Idensalmi jämte förklaringar i Underrättelser 5/1824 s. 50.
- Kyllä maa miehen pettää, kuin mies maan pettää. Utsjoki. Underrättelser 8/1826 s. 55.
- Kokenut kaikki tietää, waiwainen kaikki kokee.
- Joka täyden piwon kylwää, se täyden niwon niittää.

- Parembi syxynen sian tuhro kuin kewäinen kyndö. De tre föregående från Sagu. Underrättelser 4/1824 s. 14.
- Älä kanna säckiäs rihen latialda pellolle.
- Älä pide sjemendä yli kolme yötä larissa.
- Älä pydä sawipeldoas pienemmäxi kuin kanan muna.
- Lämmin kesä on puoli sonda. De fyra föregående från Laukas. Underrättelser 4/1824 s. 25.

Från Savolax uppgavs (D XXIII 4 s. 47)

- Ilta virku amutörku, se tapa talon hävitä.
- Tylssä vahti (veitsi?) typerän miehen, terävä tekevän assek.

Redan tidigare hade sällskapet fått del av dylika ordstäv, såsom av predikanten A. Eklund i Vahto (D XIV 1 s. 32 b), som ville avråda från att hålla alltför många kor:

- Pare on kaxi kippamas kuin kolme kontamas.

Vidare hade prosten Appelgren från Muhos inrapporterat talesättet:

- Pohjonen vje polvexehen, itä kaikexi ijäxi; vilket var avsett att ge uttryck åt iakttagelsen att då skogsfågeln flyttar åt norr och i synnerhet då den flyttar åt öster förestår långvarig brist på jaktbyte (D XIII 5 A s. 43 b).

Också författare till prisskrifter hade anfört talesätt, antingen som motto eller som signatur. Som sådana återfinns Kaikkia kokenut tietä, waiwainen kaikkia koke (A I 18 s. 49 b – P § 7/11.9.1822), och senare Kyllä maa miehen pettää koska mies maan pettää (D XXIV 8 – 26/9.2.1861). En år 1819 inlämnad prisskrift om brännvinets inflytande har som motto (D II 1 s. 169):

- Wijna wijsaat willitseepi, wäkewildä woiman wiepi.

I arkivet finns också exempel på talesätt som ger uttryck åt en inställning som sällskapet måste förmå allmogen att frångå om förbättringar skulle fås godtagna. I en anonym prisskrift av år 1817 om vaccinationen anför signaturen Fennus under mottot Hiljallen kauas keritään allmogens invändningar: ”On ennengin aikoin tulldu, ollaan vanhallansa vaan” och ”ne ovat herratten konstit; senkaldaisia turhia he eteens ottavat ja tekevät” (D XIII B 5 s. 89).

Själv kunde Böcker i en svensk text rycka in ett uttrycksfullt talesätt på finska. I sin *Tidning för Landthushållar* (I s. 47) säger han i samband med råd om eldsvådor: Kyllä maalla wisahita on, kuin merellä hädäs ollaan.

2.2.5.3 Översättningen

Trots de långvariga bemödandena att åstadkomma en bättre lärobok än Tengströms var det ändå hans som slutligen utgavs på finska. Också arbetet med översättningen fick en utdragen historia. Redan i början av Böckers tid som sekreterare ombads prosten Mathias Gottlund i Jockas att översätta Tengströms manuskript av år 1803. Översättningen granskades av professor Lagus och ”en annan uti finska språket väl bevandrad man” (A I 13 s. 170 b – BU § 4/19.9.1817). Den slutliga redigeringen lämnades likväl beroende i väntan på att den svenska versionen skulle bli fastslagen. Gottlund lönades med medalj (A I 13 s. 96 – P § 6/1.10.1817, B I 5 nr 2405).

Gottlunds översättning blev liggande tills guvernören i Viborg år 1844 bad sällskapet överväga om det ej borde utge en finsk lantbrukslära (A I 39 – U § 7/30.5.1844). Nu togs

en ny upplaga av Tengströms svenska bok sedan det sakliga innehållet översetts. Samtidigt gavs Gottlunds översättning till doktor Roos för översyn. Gottlunds manuskript med Roos' marginalanteckningar utgör bandet D XXI 2 i arkivet. Det bär J.M. af Tengströms påteckning: imprimatur.

Redan på hösten antecknades att boken förelåg i tryck (A I 39 – U § 5/17.10 och § 5/21.11.1844). Upplagan var 5.000 exemplar och den spreds gratis genom guvernörerna (A I 40 s. 35 – U § 3/27.2.1845, B I 19 s. 258). På titelbladet står *Opetus-Kirja Maanwiljelemisessä Suomen Yhteiselle kansalle. Suomennettu toisesta lisätystä ja parannetusta ylösplanosta. Ulosannettu Keisarilliselta Suomalaiselta Huoneen-Hallitus Seuralta*. Redan år 1846 togs en andra lika stor upplaga och spreds på samma sätt (A I 41 s. 41 och 90 – U § 2/19.2 och § 16/2.9.1846, D II 5 s. 270).

2.2.6 Mustiala

År 1840 öppnades lantbruksinstitutet på Mustiala. Det var till år 1860 underställt sällskapets förvaltning. Institutet var tvåspråkigt. När KMt 1837 (D I 2 s. 7) godkände sällskapets förslag till institutets organisation skedde det med ett förtydligande: ”dock att, i vad angår direktors utväljande, tillses att den person som därtill förordnas, så vitt möjligt är, varder mäktig av finska språket ...”. Eleverna till efterrättelse uppgjordes ett reglemente för disciplinen (A II 5 s. 219 – FU § 3/2.8.1841), vilket direktorn Sebastian Gripenberg anmodades låta översätta och trycka. När censurstyrelsen redan gett tryckningstillstånd befanns översättningen så full av fel att den måste rättas innan den trycktes. Uppgiften anförtroddes pastorsadjunkten Stenberg, ”som hade anseende att vara finska språket fullkomligt mäktig” (A II 5 s. 338 och 349 – FU § 2/9.3 och § 7/23.5.1842).

Redan i sin första verksamhetsberättelse skrev Gripenberg att ”betydliga svårigheter yppats för elever som blott känna finska språket, uti detsammas saknad av distinkta benämningar” (A II 5 s. 266).

För att tillgodose elevernas behov av en lärobok åtog sig Gripenberg att omarbeta Darellis fogderegler, som därefter på sällskapets försorg skulle översättas och tryckas (A II 5 s. 532 – FU § 9/19.7.1843). Uppenbarligen var det dem Gripenberg hade följt vid sin föreläsningar. Översättningen anförtroddes doktor Roos (A II 5 s. 668 – FU § 8/21.11.1844).

Resultatet av Roos' arbete tillställdes Finska litteratursällskapet för granskning och dess anmärkningar överlämnades till Roos (A II 5 s. 673 och 696 – FU § 2/6.2 och § 2/2.5.1845, B I 19 s. 254). Denne var emellertid inte redo att i allt rätta sig efter anmärkningarna. I ett brev 7.6.1845 (D II 5 s. 266) skrev han att han med tacksamhet begagnat sig av en del av de ändringar granskarna gjort, ”men kan icke foga mig efter andra, t.ex. av numeri ordinales, dem jag aldrig skriver kolmas, neljäs o.s.v., utan kolmans, neljäns, hållande före att det gamla missbruket nog redan har tid att upphöra”. Roos förutsatte att inga ytterligare ändringar skulle göras för så vitt hans namn skulle utsättas på översättningen: ”Nu tror jag (mig) för var bokstav hava behörig grund.”

I tidskriften *Teknologen* för 13.6.1846 anmäldes *Lyhyt Kertomus Vouti-Oppilaisillen Suomen Maan-Wiljelys-Opistossa Annetuista Neuwoista, Pellonwiljelemisessä, Niityn korjaamisessa ja Newain Sulaamisessa ynnä Huoneen-Hallitus-Luwun pitämisen kanssa*. Översättaren sades vara känd för att mästerligt behandla språket och nitisk för modersmålets befrämjande.

Först i oktober 1846 antecknades i protokollet att ”doktor Roos, som någon tid uppehållit sig å Mustiala för att genom samtal med därvarande elever kunna inhämta alla de upplysningar som erfordrades för att till finska språket överflytta namnen på åtskilliga

arbetsredskap, vilka förekomma i lantushållningen, numera fullgjort detta uppdrag” (A II 5 s. 78 – FU § 4/1.10.1846, A I 41 s. 108 – U § 3/24.10.1846). Måhända gjorde Roos besöket på Mustiala med tanke på en andra upplaga. Den första hade tagits i 500 exemplar (A II 5 s. 755 – FU § 10/5.8.1845), men Gripenberg själv ansåg inte sin bok slutgiltig. När guvernören i S:t Michel bad att få trycka nya exemplar för att spridas bland allmogen, förklarade Gripenberg att han hade för avsikt att komplettera boken med sådant som han ansåg nödvändigt för den mindre jordbrukaren (B I 20 s. 24).

Undervisningsspråket på Mustiala får sin belysning av följande § (A I 46 – FU § 14/9.7.1851): ”Utskottets ordförande förmälte att åtskilliga av institutets elever hos hr baron och geheimerådet von Haartman utfört klagomål däröver att lektionerna mest gavs på finska språket och således icke rätt kunde fattas av eleverna från de svenska socknarna. Lärarna härom tillfrågade upplyste att då läroämnena föredrogs först på finska språket, hade samma föredrag strax därefter skett på svenska och omvänt först på svenska och sedan på finska, varigenom både svenskar och finnar nästan samtidigt erhållit undervisning i samma ämne och dessutom dessa dubbla föredrag varit en slags repetition för dem som varit bägge språken mäktiga och att de som i endera språken voro okunniga, däruti även funne en slags undervisning, emedan det vore önskligt att varje från institutet utgående elev kunde uttrycka sig såväl på svenska som på finska, helst det vore osäkert på vilken ort de som fogdar kunde bli anställda.” – Elevernas klagomål ansågs obefogade (A I 46 – FU § 10/10.7.1851).

Kort efter det att sällskapet hade frånträtt ledningen av Mustiala anmodades det utlåta sig om ett förslag till reorganisation av institutet. I sitt utlåtande betonade sällskapet kravet på att direktor och lärare var finska språket mäktiga (B I 25 s. 90 – 17.2.1863).

2.2.7 Tryck i aktuella ämnen

Knappt hade Gamla Finland återförenats med landet innan KMt anmodade sällskapet att utsträcka sin verksamhet också till Viborgs län (A I 11 s. 49 – P § 4/1.4.1812). ”För att upplysa menige man åtminstone uti några angelägnare stycken av lantbruket” tog sällskapet då en ny upplaga av *Huonenhallituxen Neuwoja Yhteiselle Kansalle*. De sändes till varje pastorat i länet för gratis utdelning (B I 2 s. 127, B I 3 s. 98 b, Redogörelse 1814 s. 12).

Önskan att gagna Viborgs län låg också bakom sällskapets åtgärd att år 1815 utge assessor J. Julins skrift *Neuwo kuinga Wiinaa niistä Suomen maasa säilywäisistä Jywäin-Laista ja Maan-Perunoista, hyödyllisimällä tawalla taitaan polttaa ja Perunoista Leipää walmistaa* (Redogörelse 1815 s. 17).

Tryckåret 1814 bär sällskapets skrift *Neuwo eli Ojennus kuinga Warjelus-Ruhwoa eli Rokkoa pandeman pitä*. En ny upplaga utgavs år 1850. För dessa år saknas protokollen och därmed närmare uppgifter om skrifternas tillkomst.

År 1817 föreslog prosten Frosterus i Ilmola (D XXIII 6 s. 103) att sällskapet skulle på båda språken ge ut en bok om salpeterberedning. Boken skrevs av professor Johan Gadolin och Frosterus åtog sig att översätta den (A I 14 s. 37 b, 41 b, 118 b och 127 – P § 9/2.3 och § 4/1.4.1818, BU § 2/27.1 och § 1/27.2.1818, Redogörelse 1817 s. 12).

Så sent som år 1835 bad landshövdingen i Viborg sällskapet sända en beskrivning på mossornas beredning till föda. I stället för att ty sig till sin egen skrift av år 1798 lät sällskapet choralis Reinhold Hertzberg översätta utdrag ur Gustava Schartaus *Välmenta råd i missväxtår*. – Upplagan blev 1.000 exemplar, varav en del sändes till andra län (A I 31 – P § 7/18.1 och § 7/6.6.1836, D II 5 s. 228).

Sällskapetets sekreterare Böcker var själv sin tids flitigaste författare på lanthushållningens område och han uttryckte sig också på finska. Han identifierade sig till den grad med sällskapet att det också i fråga om hans författarskap är svårt att skilja mellan det han utgav i sällskapetets namn och det han utgav privat. Närmast med tanke på dem som utbildades vid det av sällskapet upprätthållna linneslöjdsinstitutet på Bennvik i Kaskö skrev han en handledning och angav som författare C.C. Böcker, professor, Kejserliga Finska Hushållningssällskapetets första sekreterare. Den finska versionen *Neuvoja pellavan ruokkojille, kehräjille ja kutojille* kom ut i tre upplagor, åren 1822, 1823 och 1835. Någon översättare finns inte angiven.

Tryckåret 1825 bär *Böckers Neuvoja karjan elättämisestä karjan ruan puuttessa*. Inte heller i detta fall finns någon översättare angiven.

År 1833 inlöste sällskapet av Böcker en skrift *Några råd för Bonden i de av frost hemsökta nordliga delarna af Finland*. Den trycktes på bägge språken (A I 28 – P § 7/1.2 och § 15/2.3, ÅU §§ 1–2/29.4.1833). Den finska versionen har titeln *Muutamia neuvoja talonpojille hallalta rasitetun pohjoisen Suomen maakunnissa*. Vid översättningen biträdde Böcker av en icke namngiven medhjälpare.

Måhända var medhjälparen densamme som Böcker anlätade fyra år senare då sällskapet inlöste hans skrift om kärrodling (A I 30 – ÅU § 2/23.12.1835, A I 31 – ÅU § 2/23.2.1836, A I 32 – ÅU § 2/5.10 och P § 5/1.11.1837). Uppenbarligen avser protokollet skriften *Några råd för dem som uppodla kärr och mossar*. I detta fall namngav Böcker som sitt biträde barnaläraren Jacob Ahlman samt nämnde att översättningen krävde 2–3 veckors arbete (D XXIII 16 s. 258 och 290). Sällskapet fann det bäst att Hertzberg ytterligare skulle granska översättningen (A I 31 – P § 6/31.3.1836). – I arkivet finns ett med Böckers hand skrivet ofärdigt manuskript på finska om kärrodling (BS 11).

Vid seklets mitt spred sig diskussionen om skolfrågor till allt vidare kretsar. År 1839 lät sällskapet omarbeta stadgarna för de Ahlmanska skolorna och L.G. von Haartman föreslog då att dessa skulle tryckas också på finska, så mycket hellre som personer av allmogen vore ledamöter av de lokala skoldirektionerna. Hertzberg åtog sig översättningen (A I 34 – P § 6/1.10 och § 3/1.11.1839). När den förelåg anmodade Beredningsutskottet sin ordförande lagman E.W. Sallmén att ”såsom finska språket särdeles mäktig” granska den (A I 36 – BU § 3/28.1.1841). Enligt ett brev av Hertzberg (D X 14 s. 241) hade sällskapet funnit att han ”genom en alltför sträng observation av grundtexten gjort meningarna tunga och mörka”. *Stadgarna* trycktes i 500 exemplar (A I 37 – BU § 11/1.9 och P § 2/1.10.1842).

I ett 4.1.1844 inkommet brev uppger Hertzberg att han också hade översatt stadgarna för sällskapetets slöjdskola samt att han 1835–1842 årligen hållit tal på finska till skolans elever (D II 5 s. 228).

Under denna period fick sällskapet mottaga det första finska originalmanuskriptet som det fann värt att befordra till trycket. Författaren var trädgårdsmästaren Anders Lindgren i Mietois. Hans bok *Lyhyt neuwot ulkoma-mesiläisten eli biin hyödyttäväisestä kaitsemisesta ja viljelemisestä Suomessa* har tryckåret 1839. En andra upplaga med litet annorlunda titel ukom 1862.

Så snart sällskapet fått manuskriptet lät det översätta det till svenska för att det skulle kunna bedömas i sak också av de medlemmar i dess utskott som inte behärskade finskan (A I 33 – ÅU § 4/29.3.1838). Bedömningen utföll väl och sällskapet ville utge skriften både på svenska och på finska. Lindgren föredrog emellertid att utge boken på eget förlag. Han fick sällskapetets silvermedalj och sällskapet inlöste 300 exemplar för gratis utdelning (A I 34 – P § 3/15.1 och ÅU § 2/14.2.1839).

År 1846 återkom Lindgren med ett nytt manuskript, denna gång på svenska. Det var en handledning i uppfödning av silkesfjärilens larver på scorzonera (A I 41 s. 95 och 112 – U § 4/1.10 och § 5/5.11.1846). Sällskapet anlidade Roos som översättare och underställde översättningen Finska litteratursällskapets granskning (A I 42 s. 42 – U § 4/11.3.1847, B I 20 s. 73). Boken bär titeln *Johdatus silkin viljelemiseen Suomessa oman koettelemisen wakuudella*, samt tryckåret 1848. Denna gång lönades Lindgren med silverpjäser, sedermera nyttjade som kyrksilver i Mietois.

I sin år 1855 tryckta *Redogörelse* (1852– s. 15) låter sällskapet veta att det efter att dess finska tidskrift hade upphört att utkomma hade varit betänkt på att tid efter annan genom smärre ströskrifter tillhandahålla folket nyttig läsning och i det syftet på svenska och finska utgett en av kaptenlöjtnant N.A. Gadolin skriven handledning i att beräkna vidden av åkrar och ängar. Ärendet finns behandlat i protokollen, men någon översättare anges inte (A I 49 – U § 4/17.7 och § 5/7.10.1854, A I 50 – U § 2/29.11.1855). Skriftens finska titel lyder: *Lasku maanviljeliöille, jonka tynnyrin- ja kapanaloista taitavat lukea peltoin, niittuin j.m. laveuden; ynnä lyhykäisen ja pian käsitetyn johdatuksen laskua viljelemään*.

Under denna tid liksom också senare spred sällskapet i några fall även sådana tryckalster som det varken tagit initiativet till eller påverkat. Till dem hör en handledning för vaccinatörer, vilken kyrkoherden Melartopaeus hade utgivit och varav generalguvernören hade tillställt sällskapet 150 exemplar (A II 1 s. 155 – VU § 25/14.10.1815, *Redogörelse* 1814– s. 6). År 1830 fick sällskapet av chefen för strömmrensningsscorpsen i Finland baron Carl Rosenkampff 200 finska exemplar av hans skrift *Kort undervisning om avvägningen till tjänst för finska jordbrukare* (A I 25 s. 34 – P § 10/6.9.1830, *Redogörelse* 1836 s. 17).

År 1836 beslöt sällskapet inköpa och bland allmogen utdela 2.000 exemplar ”av en på finska språket nyligen utkommen skrift om fårskötseln” (A I 31 – SU § 2/3.6 och P § 3/6.6.1836). Därmed avsågs Hj. Nathorsts i Sverige år 1832 utgivna bok, som på finska fått titeln *Lammasten ruokkomisesta eli se taitava ja ymmärtäväinen lammas-ukko* och som utkom också i en andra upplaga (A I 39 – U § 1/7.3.1844).

Sällskapets över hela landet spridda skrifter av olika slag bidrog rimligtvis till att förenhetliga språkbruket. Måhända sträckte sig denna verkan utöver landets gränser: på C.A. Gottlunds begäran sände sällskapet av sina skrifter för att gratis utdelas bland Finnskogarnas folk (A I 19 – BU § 1/31.10.1823, B I 12 nr 148).

2.2.8 Icke publicerade skrifter

Bland de skrifter som sällskapet fick mottaga för publicering fanns givetvis också sådana som det inte ansåg värda att sprida genom trycket. De kom sålunda inte att påverka det allmänna språkbruket. Inte heller kan de generellt sägas återge språkbruket vid en viss tid på en viss ort eller inom en viss klass. Hur som helst visar de hur språket kunde användas. – Böckers eget språkbruk exemplifieras av hans instruktion för vaccinatören Johan Peura (D XIII 1 s. 169).

År 1813 inlämnades till sällskapet en till allmogen riktad anonym finsk skrift (D XIII 5 A s. 216) med underrättelser om vaccinationen. Vaccinationsutskottet ansåg allmogen redan vara så väl informerad att det inte var värt att utge skriften i tryck (A II 1 s. 42 – VU § 8/12.4.1814).

Till dem av sällskapets prisfrågor som verkligen väckte intresse hörde den om brännvinsbränningen och dess inverkan på nationens industri och seder. Bland de år 1819 inkomna svaren var nr 3 på finska (D II 1 s. 169). Författaren dolde sig under signatur och torde aldrig ha gett sig till känna.

En uppenbarligen genuint finsk bildningsivrare var den barnalärare Ahlman (D III 3 s. 12) som Böcker anlätade som översättarebiträde. På 1820-talet nedskrev han sina tankar i undervisningsfrågor. De kommenterades i brev till Böcker av kapellanen Dan Ekwall i S:t Mårtens och av Benj. Frosterus i Pikis. Breven och Ahlmans manuskript ingår i mappen D X 18.

Sällskapetets arkiv bevarar också vittnesbörd om språkbruket på C.A. Gottlunds tid i Finnskogarna. Sålunda finns ett av honom inlämnat syneinstrument gällande Paavo Räisänen i Brannvolds socken och en uppräknings av Anders Porkkos arbeten i Östermark (D VIII 9 s. 202 och 205).

Enligt protokollen har sällskapet fått mottaga fler finska manuskript än vad som kunnat återfinnas i arkivet. Måhända kan de dyka upp på någon oväntad plats. År 1818 nämns ett finskt memorial om hamp- och linkulturen i Viborgs län (A I 14 s. 99 b – P § 2/1.10.1818). Måhända avses ett anonymt brev i D XV 4 B s. 410. Vid samma tid fick sällskapet ett av smeden Elias Tuoriniemi skrivet poem om brännvinet (D II 1 s. 190 b, A I 15 s. 63 – P § 4/4.10.1819). År 1847 inlämnade rådmann Haggren i Tammerfors ett finskt manuskript om skogshushållningen (A I 42 s. 95 – U § 7/26.10) och år 1852 skymtar en anonym prisskrift *Pieniä johdatuksia Maamiehille ja heidän Emännillensä* (A I 47 s. 73 – U § 4/30.3).

Samma år tillställde doktor Roos sällskapet fragment av en översättning av Ströms i Sverige utgivna handbok i skogshushållning och sällskapet bad Eurén bedöma översättningen (A I 47 s. 123 – U § 4/18.12.1852). Därmed försvinner ärendet.

Följande år inlämnade en anonym jordbrukare i Kankaanpää en finsk skrift om mossodling (A I 48 s. 11 – U § 12/27.1.1853). Efter att ha inhämtat Euréns utlåtande fann sällskapet det bäst att lämna skriften därhän och sände till Kankaanpää för utdelning sin egen lärobok och finska almanacksuppsatser. Inte värd att publicera fann sällskapet likaså en av märket Taito ja Toimi inlämnad skrift *Lyhykäinen Käsikirja Talouden hoitajille* som också den hade granskats av Eurén (A I 49 – U § 4/15.2 och P § 3/10.6.1854). Däremot förordade Eurén en till sällskapet inlämnad skrift *Christillinen ja terwellinen Lasten Kaswattaminen*. Också Pinello avgav ett utlåtande om skriften (A I 49 – U § 11/9.3 och § 7/20.4.1854).

År 1855 avgav kommerserådet Erik Julin ett utförligt utlåtande om en av bonden J. Vähätalo från Påmark inlämnad skrift om brandskydd (A I 50 – U § 4/12.4.1855). Författaren underrättades om att hans skrift inte gav anledning till åtgärder, men att den skulle bevaras bland sällskapetets handlingar (B I 23 s. 14). Den torde emellertid inte finnas i arkivet.

2.2.9 Det talade ordet

Det talade och kungjorda ordet påverkade säkerligen språkbruket bland den finska allmogen också då det bars fram av ståndspersoner med svenska som modersmål. Sådana anlätade sällskapet för att överlämna belöningar av olika slag och liksom under den svenska tiden hände det att dessa ombud till sällskapet insände sitt överlåtelseetal. Sålunda finns i arkivet det tal som hölls

– år 1814 i Säminge kyrka då pigan Elin Nilsson fick en medaljong för trogen tjänst (D VIII 10 s. 71).

– år 1814 i Ruokolax kyrka då bonden Peter Anders Inkinen fick en silverbägare (D VIII 10 s. 76).

– år 1815 i Loppis kyrka då bonden Mathias Eriksson fick en silverbägare (D VIII 10 s. 52).

Platsen för ordets förkunnelse var kyrkan och ordets verkan kunde förstärkas genom skådespel. Så skedde då prosten E. Rosenback 31.8.1817 under teatraliska former överlämnade sällskapets belöning till en nyodlare (D IV 1 s. 221).

Mycket av det som sällskapet fram till år 1825 önskade få allmogen att lystra till gällde vaccinationen. Så snart sällskapet hade anmodats att utsträcka sin verksamhet till Viborgs län lät det där sprida sin omtryckta kungörelse om belöning åt vaccinatörer (A I 11 s. 59 b och 60 b – P § 6/1.7 och § 4/1.8.1812). Av ett några år senare datum är vaccinatören G. Sunells kungjorda maning till föräldrar i Kangasala att komma med sina barn till kyrkan för vaccinationsgranskning (D XIII 9 s. 111).

Resande rådgivare anlitade sällskapet knappast alls under de två första kejsarnas tid. År 1842 beslöt det i varje fall att i Livland utbilda en linvräkare och kungjorde att ”hugade sökande av den arbetande klassen, vilka med kännedom av svenska och finska språken, förena nykterhet och stadgat uppförande” kunde anmäla sig (B I 19 s. 83).

2.2.10 Finskan vid de allmänna lantbruksmötena

I anslutning till sitt 50-årsjubileum år 1847 anordnade sällskapet det första allmänna lantbruksmötet i vårt land. Mötena blev återkommande och fick stor betydelse som diskussionsforum. Deras historia visar för sin del inte bara hur språkbruket, utan också hur finskans ställning förändrades.

Bland de 215 namnen i det första mötets deltagarförteckning finns intet finskt. Mötesförhandlingarna utgavs följande år i tryck av sällskapets sekreterare Lars Arnell: Handlingar hörande till finska landtbruksmötet i Åbo 1847. Till mötet sändes också skriftliga diskussionsinlägg. Kyrkoherden Carl Sirén kryddade sitt i S:t Petersburg daterade memorial (s. 291) med finska Kalevalacitat, talesätt och termer. Tvenne allmogemän sände inlägg på finska. De var nämndemannen Abraham Weckman från Jorois (s. 371) och rusthållaren Petter Sopenan från Rantasalmi (s. 375). Deras inlägg infördes i *Handlingarna* både i original och i översättning.

Det andra mötet hölls år 1850, likaså i Åbo. Också nu utgavs möteshandlingarna i tryck.

Periodens tredje och sista möte hölls sommaren 1852 på Mustiala. I sin finska tidskrift (1852 s. 92) uppmanade sällskapet läsarna att besöka mötet. Även om förhandlingarna komme att ske på svenska – ”koska harvat herrasmiehet suomea puhumaan kykenevät” – utlovades att också de som kunde endast finska skulle få allt som de önskade veta förklarat på finska. Framför allt skulle det finnas mer att se än att höra. Sällskapets maning infördes också i *Sanomia Turusta* (1852 s. 91) och nådde sålunda många. – Mötets båda notarier dog kort efter mötet utan att efterlämna någon mötesberättelse.

3 Tiden 1855–1905

3.1 Finskans ställning i landet

Den språkbarriär som hade skilt ämbetsmännen från den finska allmogen började nedbrytas redan under slutet av Nikolaj I:s tid. Hans Kejsrerliga Majestäts Nådiga Kungörelse angående tjänstemäns skyldighet att ådagalägga kännedom av finska språket emanerade 1.12.1851 och bestämde att alla som från och med 1856 efter universitetsstudier önskade träda i landets tjänst såframt de önskade vinna befordran vid domstolar och ämbetsverk i de trakter av landet varest större delen av befolkningen endast var det finska språket mäktig måste förete betyg över förvärvad färdighet att sina tankar å finska språket uttrycka.

Under Krimkriget upphävdes förbudet mot att på finska trycka annat än religiös eller ekonomisk litteratur och 14.7.1858 gavs en kungörelse som bestämde att i de landsförsamlingar där gudstjänsterna företrädesvis hölls på finska skulle före årets slut protokollen vid kyrko- och sockenstämmor föras på finska.

Fem år senare, 1.8.1863, gavs Hans Kejsrerliga Majestäts Nådiga Förordning angående finska tungomålets lika berättigande med svenska språket uti allt sådant, som omedelbarligen berör den egentligen finska befolkningen i landet. Den ålade ämbetsmän och domstolar att inom en övergångstid av tjugu år också skriftligt betjäna den finska allmänheten på dess modersmål.

Kunskaperna i finska ökades hos ståndspersonerna och därmed intresset för att använda och utveckla språket. Skolväsendet byggdes upp, den framväxande träförädlingsindustrin tillförde landsbygden pengar, ståndscirkulationen påskyndades och behovet att hävda finskans ställning växte sig allt starkare.

3.2 Sällskapets ställningstaganden och åtgärder

3.2.1 *Finskan vid sällskapets möten*

Under det halvsekel som nu ifrågavarande period omspanner blev sällskapets geografiska område alltmer beskuret genom att nya sällskap bildades i länet. Samtidigt intensifierades emellertid kontakten mellan jordbrukarna i sällskapets distrikt. Antalet medlemmar med finska som modersmål ökades likväl långsamt. År 1905 begränsades sällskapets med stöd av statsmedel bedrivna verksamhet till att gälla endast den svenska delen av det dåvarande Åbo och Björneborgs län med Åland (D I 10 s. 104). Medlemsförteckningen för år 1856 (Handlingar 4.2 s.83) upptar 778 namn, av dem 13 finska. För år 1905 är talen 1.292 och 140 (Årsberättelse 1904–05 s.233). Även om många finskspråkiga bar svenska namn var de finska medlemmarna få både absolut och relativt sett. Sällskapet hade emellertid mot 1800-talets slut fått också medlemsgillen och av dem verkade år 1905 15 av 20 inom finska kommuner.

Så som sällskapets medlemskår var sammansatt var det naturligt att förhandlingarna inom sällskapet fördes på svenska. Inför årsplenium 1892 beslöt styrelsen likväl vidtala redaktör F. Hagfors att fungera som tolk, i händelse sådan skulle behövas (A I 87 s. 67 – St §48/23.2.1892). Något behov yppade sig inte och liknande beslut återfinns inte senare.

Som iögonfallande undantag från det svenska protokollspråket finner man under periodens två sista år tre på finska avfattade paragrafer i styrelsens protokoll. Två av fallen gäller tjänstebetyg åt finskspråkiga personer i sällskapets tjänst (A I 99 s. 180 – St § 10/28.7.1904 och A I 100 s. 114 – St § 4/16.5.1900). Avsikten har varit att låta protokollsutdrag tjäna som betyg. Det tredje fallet gäller en fråga från ett finskt sällskap och

även här har avsikten tydligt varit att besvara frågan med ett protokollsutdrag (A I 100 s. 222 – St § 17/24.11.1905).

När ombud för gillena kallades till rådslag var det naturligt att finskan dominerade. Ett första sådant möte hölls hösten 1901 (Kopieboken s. 153). Protokollet är på finska (A I 96 s. 198 b). Det nämner ingenting om hur diskussionsinläggen tolkades (Handlingar 1901 s. 80). Också de två följande åren hölls liknande möten, men deras protokoll finns inte i arkivet (Handlingar 1902 s. 102 och 1903 s. 98, A I 98 s. 182 och 201 – St § 15/23.10 och § 13/26.11.1903).

3.2.2 Kallelsebrev, stadgar och årsböcker också på finska

År 1856 lät sällskapet trycka nya kallelsebrev eller medlemsdiplom. Protokollen nämner att dessa ritades av arkitekt G.F. Chiewitz och trycktes av Schöring, men de nämner ingenting om språket (A I 51 – U § 6/11.1 och § 8/28.2.1856). Tio år senare beslöts att blivande medlemmar skulle kunna få finska kallelsebrev ”av lika beskaffenhet med dem som hittills på svenska språket allena avlåtits” (A I 61 – St § 9/20.3 och § 3/26.3.1866, D XXIV 13 nr 109). Uppenbarligen hade den på Böckers tid införda seden att sända finska kallelsebrev kommit ur bruk under Arnells tid som sekreterare. Nu beställde sällskapet nya kallelsebrev hos F. Lievendahl i Helsingfors och anmodade honom att själv sköta översättningen (A I 61 – St § 8/31.5, § 13/18.6 och § 10/15.12.1866, B I 27 – 956/23.2.1866). Resultatet blev ett tvåspråkigt kallelsebrev.

År 1883 tog upplagan slut. Det visade sig då att stenplattorna förkommit och nya kallelsebrev utformades av arkitekten A. Federley (A I 78 s. 276 – St § 10/26.9.1883 och A I 79 s. 89 – St § 9/18.1.1884). Uppenbarligen bibehölls tvåspråkigheten, likaså när upplagan efter ytterligare ett par årtionden åter tog slut och nya kallelsebrev ritades och trycktes i 1.500 exemplar (A I 97 s. 128 – St § 6/17.9.1902).

Nyvalda medlemmar måste rimligtvis få del av stadgarna. Trots att bristen på finska stadgar hade påtalats redan år 1853 var det vid stadgeändringen tio år senare inte tal om stadgarnas språk (A I 58 – P § 6/2.11.1863). Först om ytterligare tio år beslöt sällskapet låta trycka stadgarna också på finska (A I 68 – P § 5/3.11.1873). Översättningsarbetet överläts åt boktryckaren Granlund (A I 69 – St § 18/16.1.1874).

Då ju medlemskåren var spridd över hela landet hade sällskapet ända från begynnelsen varit angeläget om att i tryckta årsberättelser redogöra för sin verksamhet. Det dröjde likväl länge innan tanken väcktes att göra det också på finska. Uppslaget fick sällskapet sannolikt genom ett av tidskriften *Biet* i maj 1882 daterat och till lantbrukssällskapen riktat tvåspråkigt cirkulär med förslag om samverkan för att åstadkomma en samlad årsberättelse (A I 79 s. 217). För åren 1881 och 1882 utgav *Biet Maanwiljelysseurain Wuosikertomukset, Keskustelut y.m.* Ingendera årgången innehöll uppgifter om Hushållningssällskapet. För år 1884 vidgades ramen och namnet ändrades till *Maanwiljelys-wuosikirja Suomenmaalt*. Först i årgång 1885 inflöt Hushållningssällskapets årsberättelse. Då hade tidskriftens redaktör J. Jernström sänt det nämnda cirkuläret jämte en 20.4.1884 daterad följeskrivelse till sällskapets styrelse (A I 79 s. 210 – St § 6/8.7.1884). Sällskapet avböjde av tekniska och ekonomiska skäl Jernströms förslag om att också sällskapets berättelse för år 1883 skulle tryckas på finska av honom och av sällskapet inlösas för utdelning.

När sällskapet hösten 1884 tillställde sina ombudsmän sällskapets i två häften utkomna *Handlingar 1878–1883* meddelade det i ett cirkulär att finskspråkiga ledamöter om de så önskade kunde utbyta *Handlingar* mot sällskapets *Kirjasia Kansalle* nr 10–12 samt

tillfogade: ”Enär fråga väckts att framdeles utgiva sällskapets årsberättelser även på finska språket, så får bestyrelsen tillika vänligen anhålla om uppgift på de sällskapets ledamöter i Edert distrikt som icke obehindrat kunna läsa svenska språket” (B I 32 – nr 1351/1884). Följande höst framlade sekreteraren resultatet av denna förfrågan och konkluderade att endast 38 medlemmar inte obehindrat kunde läsa svenska. Trots det ringa antalet föreslog han att en sammanträngd version av årsberättelsen skulle tryckas på finska och de finska medlemmarna dessutom få Biets årsbok (A I 80 s. 254 och 60 – St § 7/26.10. och P § 6/2.11.1885). Så blev också beslutat. Den finska upplagan blev 200 exemplar (A I 81 – St § 12/27.1.1886). *Kertomus K Suomen Talousseuran toiminnasta vuonna 1884* omfattar 78 sidor mot 295 för den svenska årsboken med dess medlemsförteckning. När distriktet uppdelades på språklig grund upphörde sällskapet att utge en årsberättelse på finska.

3.2.3 Finskan på sällskapets belöningar

Efter varje tronskifte skyndade sällskapet att utbedja sig förmånen att ha kejsaren som sin beskyddare och att få pryda sina medaljer med hans bild, något som varje gång bifölls. Sällskapet fann det tryggast att i sin framställning härom hänvisa till vad som varit. Språket på medaljerna nämndes sålunda inte i framställningen vid tronskiftena 1855, 1881 och 1894. Utan särskild diskussion byttes kejsarens bild och moderniserades ortografin på medaljerna med Alexander II:s och med Alexander III:s bild. De förstnämnda har ks i stället för x i ordet huoneenhallituxen, de senare anger som sällskapets namn Keisarillinen Suomen Talousseura. Innan sällskapet hunnit vidta åtgärder för att enligt erhållet tillstånd prägla medaljer med Nikolaj II:s bild väcktes inom sällskapet krav på att medaljerna åter skulle förses också med svensk text. Kravet beaktades och ledde till att medaljerna nu blev tvåspråkiga med starkt sammanträngd text. Omskriften upptar Kejsari Nikolai II Suomen Suuriruhtinas. – Denna gång infördes bestämmelserna om medaljernas utseende i Finlands författningssamling (3/1896).

Samtidigt som sällskapet efter Alexander II:s trontillträde gjorde sin framställning om att få anbringa hans bild på sina medaljer bad det att få förnya sitt hederstecken för trogen tjänst och att som sådant få börja utge en brosch med inskriften Kejsariselta Huoneenhallitus Seuralta Suomessa Uskollisuudesta (A I 50 – P § 4/1.6.1855, B I 23 s. 24). Framställningen bifölls (D I 2 s. 124). Emedan sällskapet också i denna sin framställning underlåtit att nämna någon svensk text, nämndes den inte heller i svaret. Först efter tronskiftet år 1894 blev hederstecknen tvåspråkiga. Den finska texten upptar nu ordet Uskollisuudesta. – Också hederstecknen fick en plats i författningssamlingen.

År 1865, då präglingen överläts till myntverket i Helsingfors, beslöts om en modernisering av medaljernas text (A I 60 – St § 18/2.2 och P § 15/20.2.1865).

Belöningarna för trogen tjänst åtföljdes av diplom. De förnyades år 1883 och blev då tvåspråkiga, liksom medlemsdiplomen (A I 78 s. 215 – St § 11/16.6.1883).

Värdeföremål som belöning för lantmannaförtjänst blev ovanligare med tiden och inskriptionens utformning varierade.

3.2.4 Kunskapen i finska hos sällskapets tjänstemän

Några formella kompetenskrav ställdes inte på sällskapets sekreterare. År 1856 efterträddes Arnell av doktor Nils Henrik Pinello. Något omdöme om hans kunskap i finska finns inte i arkivet. Då tjänsten följande gång skulle besättas ansåg styrelsen en av de sökande inkompetent, bl.a. för att han inte ägde insikt i finska språket. Plenum resolverade emellertid att då inga kompetenskrav hade kungjorts kunde styrelsens ställningstagande inte anses bindande för dem som vid plenum deltog i valet av sekreterare (A I 61 – St § 2/20.3 och P § 1/16.4.1866). Vald blev litteratören Jakob Alfthan som också ansågs ha dokumenterat sig kunnig i finska.

När det fyra år senare gällde att utse en efterträdare till Alfthan framhölls som en särskild merit hos den då valde magister Abraham Nylander hans grundliga kännedom i finska språket, med ”vilken kännedom av det finska modersmålet, som med varje dag blir mera oavvislig, även de dryga utgifterna till arvoden för översättningar och bearbetningar till finskan framdeles kan inbesparas” (A I 65 – St § 4/25.2.1870).

Vid Nylanders avgång anslogs tjänsten ledig för kompetenta sökande, utan att kompetenskraven preciserades (B I 29 nr 592/1872). Av de sökande ställdes jordbruks-skoleföreståndaren A.E. Lång i första förslagsrummet och fil.kand. Ernst Rönnbäck i andra samt gavs besvärsanvisning. Inga besvär anfördes och de två kom att efter varandra beklåda sekreterarposten. Båda behärskade finskan. Efter Rönnbäcks död 1894 utsågs godsägaren E.J. Strähle till sekreterare. Enligt meritförteckningen hade han tagit examen i finska. Vidare hade han länge verkat i finska trakter. Det hade också hans efterträdare från år 1900, agronomen Arno Reuter.

När Finland år 1859 fick sina första statsagronomer blev de underställda sällskapet. De två då utsedda var utlänningar. De goda erfarenheterna av deras verksamhet föranledde sällskapet att sex år senare göra en framställning om en statskonsulent också i trädgårds-skötsel (A I 60 – St § 9/18.2.1865). Även nu räknade man med att en kvalificerad fackman inte kunde uppbringas i vårt land. Denna gång ägnades likväl behovet av kunskap i finska uppmärksamhet i framställningen: ”För övrigt har sällskapet trott sig här böra tillägga, det sällskapet vid sitt förslag om tjänstens första besättande icke förbisett vikten av den ifrågavarande funktionärens kännedom av finska språket; men sällskapet anser att han till en början nästan uteslutande skulle anlitas antingen av ståndspersoner, vilka äro även svenska språket mäktiga, eller av kustallmogen, som till det mesta även har nyssnämnda språk till modersmål. Även torde, innan intresset för saken hinner genom exemplets makt allmännare spridas till den genuint finska befolkningen, antingen tjänstens första innehavare under tiden inhämta nödortftig förmåga att göra sig förstådd på finska, eller ock en särskild finsk trädgårdsinstruktör finnas av behovet påkallad.” – Framställningen avsågs (A I 60 – St § 11/1.4.1865).

Om ytterligare tjugu år väckte det betänkligheter att inkalla en fackman från Sverige som mejerikonsulent: ”Det ingav visserligen bestyrelsen bekymmer att Molander icke ägde kännedom i finska språket, men då han syntes, i jämförelse med övriga sökande, lämna övervägande garantier för sin förmåga att uppfylla fordringarna på grundlig fackutbildning och praktisk vana vid smörprovning, som bestyrelsen vid besättandet av ifrågavarande tjänst måste ställa i första rummet, kunde bestyrelsen icke tveka att antaga Molander till platsen” (Handlingar 1886 s. 81).

Viktigast var kunskap i finska naturligtvis för dem som praktiskt skulle handleda finsk allmoge. De år 1860 tillsatta första ploginstruktörerna inkallades från Sverige, men när den ena av dem, Sven Hassellöf, år 1886 ville bli ploginstruktör för östra Finland resolverade sällskapet att han antagligen ej kände finska språket ”som dock måste anses vara

oundgängligen nödigt i synnerhet i landets östra del” (A I 63 – St § 2/28.4.1868) och förbigick honom.

När det vid samma tid gällde att anställa en resande länedeja för finska trakter kallades en sökande till styrelsens möte för att ådagalägga sin förmåga att uttrycka sig på finska (A I 64 – St § 6/25.3.1869). Sju år senare förbigicks den sakligt mest meriterade av de sökande till samma tjänst för att hon inte hade ådagalagt tillräcklig kunskap i finska (A I 71 – St § 5/10.6 och P § 8/1.11.1876).

År 1875 fick sällskapet möjligheter att anställa en egen rådgivare i trädgårdsskötsel. Tjänsten anslogs ledig och de sökande anmodades insända intyg över kunnighet i trädgårdsskötsel och över förmåga att muntligt och skriftligt uttrycka sig på svenska och finska (B I 30 s. 311). Till tjänsten utsågs den i Tyskland födde Th. Damman, dåmera finsk undersåte. I sin ansökan uppgav han att han ”fått beröm att vara den utlänning som talar finska renast” (D XXIV 22 nr 86). Något intyg över sin språkkunskap bifogade han inte. Tyvärr skulle det visa sig att han över huvud taget inte kunde göra sig förstådd och han entledigades redan följande år som obotligt sinnessjuk (Handlingar 1874–1876 s. 81).

3.2.5 Tidskriftsplaner

I samband med de reformkrav som fördes fram vid Arnells nödtvungna avgång från sekreterarposten yrkades det på att sällskapets sekreterare skulle utge ett medlemsblad, där alla tillkännagivanden gjordes på svenska och finska (A I 50 – P § 3/1.11.1855). Bland dem som yrkade härpå fanns J.V. Snellman, som också i sina egna blad framförde önskemål gällande sällskapet. Följande år avlog sällskapet i brist på medel doktor Tikkanens erbjudande att i tidningen *Suometar* upplåta plats för sällskapets meddelanden (A I 52 – U § 4/15.12.1857).

År 1863 väckte läraren Lundell en lång men till intet ledande diskussion om att sällskapet borde utge en finsk tidning (A I 58 – P § 5/18.12.1863, A I 59 – St § 6/11.4.1864). Han ville att tidningen skulle utges i Kuopio och ha jordbruksskoleläraren Antti Manninen som redaktör. Läslusten trodde Lundell var större där än i Åbotrakten och tidningen väntades skapa ett intimare förhållande mellan sällskapet och den genuint finska befolkningen i inlandet (A I 60 – P § 10/1.11.1865, Handlingar 6.1 s. 19). Efter ett misslyckat försök med en egen svensk tidskrift år 1867 togs tanken på en tidskrift åter upp år 1870, men erfarenheterna avskräckte och det ansågs bättre att gratis utdela folkskrifter i särskilda ämnen (A I 65 – P § 8/27.7 och § 3/1.11.1870, Handlingar 1870 s. 10). Följande år lovade sällskapet stödja läneagronomen T. Forssells planer på att utge *Maanviljelyslehti* (A I 66 – St § 5/16.11 och § 7/13.12.1871). Också andra tidskriftsplaner får sin belysning i sällskapets arkiv, även om planerna inte utgått från sällskapet.

År 1876 ställde sig sällskapet positivt till en av Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap gjord framställning om ekonomiskt stöd för att åvägabringa en tidskrift med en svensk och en finska upplaga (A I 71 – St § 9/10.8.1878 -bil.). Med hänvisning till det stöd sällskapet lovat detta företag förkastade det ett av rusthållaren Brusila väckt förslag om att sällskapet skulle börja utgiva en jordbruksbilaga till någon spridd finsk tidning (A I 72 – P § 4/11.6 och St § 11/18.10.1877). – Det nyländska företaget nedlades emellertid om några år (A I 75 – St § 6/23.2.1860, Handlingar 1878–1883 I s. 50).

År 1886 fördjupade sig sällskapet än en gång i tidskriftsfrågan. Lantmannagillet i Vesilahti-Lempäälä hade i ett upprop (Aura 31/13.3.1886) vädjat om uppslutning kring ett blivande tidskriftsföretag (A I 81 s. 62 – St § 13/2.4.1886) och sällskapets sekreterare Rönnbäck, som själv var tidningsman, utredde förutsättningarna för företaget (A I 81 s. 78

– St § 14/20.4.1886 -bil.). I *Åbo Tidning* (130/15.5.1886, D XXIV 34) behandlade han temat i en ledande artikel: ”Lantbrukstidning på finska språket”. – *Suomen Maanviljelyslehti* föddes och åtnjöt länge sällskapets stöd (D XXIV 36 nr 295).

Följande år vädjade Egentliga Finlands lantbrukssällskap om stöd för en blivande tidskrift med en svensk och en finsk upplaga, men Hushållningssällskapet ansåg tidpunkten illa vald ”då en tidskrift på finska nyss begynt utkomma” (A I 82 s. 64 – St § 11/18.2.1882 -bil., Handlingar 1887 s. 48). Fem år senare tillstyrkte sällskapet däremot A. Warttiainens begäran om statsstöd för en tidskrift *Peltomiehen kotikoulu* (A I 87 s. 44 och 2 – St § 2/23.2 och P § 1/26.2.1892, B I 34 nr 261/1892).

Däremellan hade sällskapet i ett remissutlåtande till senaten motarbetat guvernör Aminoffs planer på att i Kuopio utge en lantbruksbilaga till ortens mest spridda tidning. Aminoff (A I 86 s. 177 – St § 2/10.9.1891 -bil.) hade utförligt och väl motiverat sitt förslag, men sällskapet fruktade att andra guvernörer kunde missbruka möjligheten att ekonomiskt stödja en bestämd tidning. Sålunda ”kunde detta bli ett medel i administrationens hand att undertrycka misshagliga tidningsorgan”. Sällskapets utlåtande (B I 34 nr 665/1891) var ett i början av förryskningsperioden markerat ställningstagande för det fria ordet, inte emot en finskspråkig lantbrukstidskrift.

År 1896 ställde sig sällskapet avvisande till ett av Hämeen läänin maanviljelysseura utsänt upprop om en samfällad satsning för att åvägbringa en efterföljare till *Suomen Maanviljelyslehti* (A I 91 s. 111 – St § 9/9.10.1896 -bil.). En ny tidskrift *Maamies* kom i varje fall till stånd (A I 92 s. 177 – St § 16/20.12.1897 -bil.) och snart fann sig Artur Rindell som ordförande för företaget. I ett till samtliga sällskap riktat upprop redogjorde han för tidskriftens födelse och syfte samt vädjade om stöd (A I 95 s. 100 – St § 4/25.6.1900 -bil.).

3.2.6 Finska skrifter

Under denna period växte den finska lantbrukslitteraturen hastigt i omfång. Förläggarna fick mycket att välja på. Redan år 1864 bad förlagsbolaget J.V. Lillja i Åbo sällskapet utlåta sig om manuskript till tretton ”broschyrer i jordbruket” (A I 59 – St § 10/22.2.1864).

Kampen mellan dialekterna var över och språkbruket hade till den grad stadgats att enskilda författare och översättare inte längre på samma sätt som under föregående period påverkade språkbrukets utveckling.

Det vore knappast meningsfullt att här ange de av andra utgivna skrifter som sällskapet under denna period gav spridning. Följande översikt gäller endast de finska skrifter som utgavs av eller tack vare sällskapet.

Den första av dem var Elias Lönnrots *Minkätähden kuolee niin paljon lapsia ensimmäisellä ikävuodellaan?* Initiativet till skriften togs av kommerserådet Erik Julin, som också av sällskapet ombads att vidtala Lönnrot (A I 51 – U § 16/12.2.1856). Sällskapet hjälpte författaren genom att insamla material och arbetet drog ut på tiden. Hösten 1859 fick sällskapet Lönnrots finska manuskript och beslöt låta trycka det i 10.000 exemplar (A I 54 – U § 3/21.10 och § 5/7.12.1859). – Denna gång ställdes sällskapet inför uppgiften att översätta till svenska.

Lönnrots skrift spreds gratis med hjälp av kyrkoherdarna, läkarena och barnmorskorna, men den kunde också köpas (A I 55 – U § 3/23.3.1860, B I 24 s. 201). Ytterligare spridning fick den genom att den infördes i almanacken för år 1865 (A I 59 – St § 7/2.5.1864).

Medan sällskapet väntade på Lönnrots manuskript tog ordföranden professor N.G. af Schultén initiativet till en folkskrift om svampplockning. Skriften författades av friherre

Edvard Hisinger (A I 54 – U § 6/19.8.1859 -bil.). När manuskriptet förelåg beslöt sällskapet genast utge skriften också på finska och det i 4.500 exemplar (A I 56 – P § 4/20.2.1861). Den finska upplagan har tryckåret 1863 och titeln *Sienikirja eli Sieni-Kallen osviitta tuntemaan ja käyttämään Syötäviä Sieniä*. Protokollen nämner inte översättaren, men enligt ett bevarat verifikat mottog adjunkten Karl Dahlberg i Vittis 5 rubel silver för översättningen (F I 147 s. 158).

Sieni-Kalle riktade sig till allmogen. Det gjorde också de två skrifter som sällskapet år 1866 utgav i översättning: E.W. Tjäders *Raparperin wiljelyksestä* och E. Nonnens *Mietteitä rehuwiljelyksen tärkeystä, ynnä selityksiä juurikasvien wiljelemisestä ja erittäinkin nauristen, myös pienemmillekin maanwiljelijöille*. Den förra utkom i 2.000, den senare i 1.500 exemplar. Översättaren till Tjäders skrift har inte angivits. Nonnens bok översattes av agronombiträdet David Tuominen och översättningen granskades av kamrer Jansson och magister Varelius (A I 60 – St § 2/28.4, § 6/30.9, § 16/28.10 och § 2/14.11.1865, Handlingar 6.2. s. 36).

Följande år utgav sällskapet *Uudentapanen Mehiläishoidon Opetus jonka Omasta Kokemusta sekä erittäin Dzierzonin tawan mukaan kirjoitti Johan Eggert Åberg, kappalainen Kemiön emäkirkolla, w.p.* Boken omfattar 102 sidor och en bilaga med 32 figurer. Den skrevs på finska och författarens förord avslutas med förklaringen: ”Kielen puolesta en rohkenekaan toiwoa kirjani kelpaawan korkiasti oppineille, sillä sitä ainoastaan olenki tarkoittanut, että esitykseni yhteiseltä kansalta hywin ymmärrettäisiin. Toiwonpa kuitenkin oppineittenki kärsiwällisyyttä, jos waan mainitun tarkoitukseni olisin woittanut.” (A I 60 – St §§ 5–6/28.4 och P § 8/16.6.1865. Handlingar 6.1 s. 14).

Det förekom givetvis att sällskapet tillbakavisade erbjudanden om finska manuskript för utgivning. Sålunda erbjöd studenten H. Piiponen år 1868 förgäves en översättning av en på svenska utgiven bok om köksväxtodling (D XXIV 15 nr 68), trots att han inte utbad sig någon ersättning för sitt arbete, utan endast några exemplar av boken för att få dela ut dem i sin fattiga hembygd i östra Finland. Sällskapet ansåg att det inte fanns behov av någon bok utöver Lindgrens, som redan fanns på finska (A I 63 – St § 6/24.2.1868). Tre år senare återsände sällskapet likaså doktor Roos översättning av H. de Freses bok *Hemssylor*, fastän Roos förklarade att han hade gett Koto-askareet ”en grundlig granskares hyfsning” (D XXIV 18 nr 27, A I 66 – St § 7/23.2.1871).

År 1868 inledde sällskapet serien *Kirjasia kansalle*. Den kom att omfatta följande 18 skrifter. Förteckningen anger nummer, tryckår, sidantal, upplagens storlek, namn samt uppgifter om författare och bearbetare/översättare. Formatet var genomgående 8:o.

1. 1868 *Niistä wahingoittawista haitoista, kuin wanhain eläke eli*
15 s. *muona tuottaa maanwiljelykselle.*
4.000 ex. Författaren var folkskolläraren Anders Swedberg och för
översättningen vidtalades pastor G. Dahlberg (A I 63 – St §
6/18.7.1868, F I 153 s. 284, A I 64 – St § 4/4.1.1869).
2. 1869 *Muutama sana Suomen woin uloswiemisestä.*
5 s. Skriften utformades förmodligen av sällskapets sekreterare
4.000 ex (A I 64 – St § 8/4.1, § 8/25.3, § 7/23.4 och § 27/28.5.1869).

3. 1869 *Parasta Kulthaamme. Ruotsin kielestä mukailtu.*
29 s.
6.000 ex. Sällskapet hade utbett sig och fått den svenska lantbruksakademins sekreterare J. Arrhenius' tillstånd "att för Finlands på ännu relativt ringa utvecklingsgrad stående allmoge låta genom förkortning förenkla och härstädes trycka" hans skrifter såvitt densamma ansågs kunna motsvara den av sällskapet med folkskrifters utgivande i Finland avsedda nyttan (A I 64 – St § 6/26.11 och § 11/29.12.1869). Att texten bearbetats framgår redan av inledningsorden: "Mainio runoilijamme laulaa Suomestamme: on maamme köyhä, siksi jää. Jos kultaa kaipaa ken." Översättarens namn anges inte i arkivet. Måhända sköttes bearbetningen och översättningen av sällskapets tillträdande sekreterare Abraham Nylander.

4. 1870 *Katowuosien syistä, estämisestä ja helpoimmasta kärsimisestä.*
27 s.
5.000 ex. Originalet var en av D.W. af Grubbens på svenska avfattad prisskrift, som Nylander fick i uppdrag att bearbeta och översätta (A I 65 – P § 4/28.6.1870).

5. 1870 *Rahkasoista, niiden hyödystä ja wiljelyksestä sekä myös neuvoja hyödyllisesti wiljelemään parempia soita ja rämeitä, joita ei taideta ojittaa.*
22 s.
5.000 ex. Originalet var av Arrhenius och översättningen gjordes av prosten G. Dahlberg (F I 155 s. 199).

6. 1871 *Kotieläinten ruokkimisesta katowuosina. Mukailemalla suomentanut G.D.*
29 s.
6.000 ex. Originalet var av Arrhenius och G.D. var uppenbarligen prosten Dahlberg.

7. 1874 *Neuwo olkien palmikoitsemiseen.*
17+2 s.
2.000 ex. Originalet var på norska. För översättningen debiterade A. Liljefors 24 mark (F I 158 s. 237).

8. 1874 *Metsäpuitten siementen kokoomisesta ja säilyttämisestä, kansan walistukseksi kirjoittanut Oscar E. Gyberg.*
23 s.
5.000 ex. Författaren var svensk. Häftet har ett till läsare i Finland riktat förord. För översättningen debiterade Karl Dahlberg i Nådendal 25 mark (A I 69 – St § 11/11.4.1874 och A I 70 – St § 17/26.10.1875, F I 158 s. 194).

9. 1874 *Metsäin hoidosta ja ruokosta sekä warmimmasta ja suorimmasta menetystawasta siinä kohden.*
28 s. +
karta
2.500 ex. Originalet var av hovjägmästaren Isr. af Ström. För översättningen debiterade Erkki Almberg i Åbo 43,75 mark (A I 69 – St § 10/11.4.1874 och A I 70 – St § 16/1.2.1875, F I 159 s. 220).

10. 1879 *Tekolannoitus-aineista sekä niiden arvosta ja*
45 s. *käyttämisestä.*
2.000 ex. Originalet var av Arrhenius. Bearbetningen överläts åt
fackmän i samarbete. Översättningen gjordes av magister A.
Nylander (A I 73 – St § 11/11.5.1878, A I 74 – St §
15/19.4.1879).

11. 1880 *Metsänkasvatuksesta, rahwaalle kirjoittanut P.W.*
24 s. *Hannikainen.*
1.000 ex. Häftet är det enda i serien som författats på finska
(Handlingar 1878–1883 I s. 46, A I 74 – St § 16/19.4.1879).

12. 1882 *Lyhyt neuvo kotieläinten suojusten rakentamiseen.*
27 s. Det svenska originalet var av Ernst Schoug. Översättningen
1.000 ex. gjordes av kapellanen i Tyrvändö B.J. Söderman och
granskades av prosten Dahlberg (A I 77 s. 204 och 282 – St
§ 10/10.10.1882).

13. 1886 *Muutamia lyhyitä neuvoja hywän ja kestäwän woin*
15 s. *walmistamisessa.*
2.500 ex. Skriften var författad av M. von Haartman och översatt av
studerande J.U. Nordlund (A I 81 s. 134 – St § 8/
13.10.1886).

14. 1891 *Osotus kalisuolojen käyttämiseen maanwiljelyksessä ja*
41+8 s. *puutarhan-hoidossa.*
1.000 ex. Det svenska originalet av Hjalmar Nathorst bearbetades och
översattes av Uno Bremer, vars arbete granskades av Th.
Forssell (Handlingar 1891 s. 20, A I 86 s. 187 – St § 16/
10.9.1891).

15. 1893 *Osakasmajereistä.*
55 s. + Samma år togs en andra upplaga där titeln ändrats till
ritning *Osuusmajereistä.*
4.000 ex. Boken var en översättning av en prisskrift författad av
Gösta Grotenfelt och Arthur Granström. På titelbladet
angavs: Tekijän hywäksymä suomennos. Översättningen
gjordes av Emil Ekman (F I 177 s. 294, Handlingar 1893 s.
23).

16. 1893 *Kotieläinten asunnoista.*
66 s. Också denna bok hade sällskapet fått fram genom att
4.000 ex. uppställa en prisuppgift. Författaren var veterinären L.
Fabritius och översättningen gjordes av Emil Ekman (A I 88
s. 136 – St § 25/3.11.1893, F I 177 s. 295, Handlingar 1893
s. 23).

17. 1902 *Opastus käytännölliseen mehiläishoitoon.*
Originalet var J.W. Lewerens Praktisk handbok i biskötsel.
Översättningen gjordes av pastor Kaarle Kerkkonen, lärare
vid Limingo folkhögskola (Handlingar 1902 s. 127).
18. 1906 *Opastus tuottavaan sianhoitoon.*
40 s. Originalet var en dansk prisskrift av P. Gommesen.
5.000 ex. Översättningen gjordes av Emil Ekman (A I 100 s. 185 och
242 – St § 5/28.9 och § 17/16.12.1905).

Som en folkskrift kan man se också länemejerskan Wahlroos finska uppsats om ostberedning som sällskapet lät trycka i 400 exemplar och sprida (A I 65 – St § 8/14.3.1870).

Folkskrifterna behandlade lättfattligt var sitt ämne. Behovet av en djupare källa till systematisk kunskap var de inte avsedda att fylla. Hösten 1888 ville Uno Bremer att sällskapet skulle göra någonting för att öka den finska lantbrukslitteraturen, ”vilken vore i stort behov av en sådan tillökning” (A I 83 s. 18 – P § 2/1.11.1888). Sällskapet vände sig till de två lantbruksinstitutens direktörer för närmare förslag (A I 84 s. 55 och 1 – St § 5/22.2 -bil. och P § 1/26.2.1889). Beslutet blev att åstadkomma en finsk bearbetning av Arrhenius lantbrukspraktika och för uppgiften vidtalades agronomen August Wartainen (A I 84 s. 105 och 125 – St § 7/5.6 – bil. och § 10/19.8.1889).

Medan arbetet pågick utbad sig förläggaren Verner Söderström att få taga övertryck (A I 84 s. 138 – St § 8/21.9.1889). Innan beslut hunnit fattas meddelade Bremer att ett bolag Otava höll på att konstituera sig och att det hade för avsikt att bilda en sektion för lantbrukslitteratur med kvalitetskrav (A I 85 s. 3 – P § 3/21.2.1890). Sällskapet beslöt överlåta förlagsrätten till den bäst bjudande och överlämnade det tryckfärdiga och av sakkunniga granskade manuskriptet till Söderström (A I 85 s. 148, 170, 28 och 208 – St § 6/28.8 och § 10/1.11, P § 6/3.11 och St § 14/8.12.1890 -bil.). Arbetet utkom år 1892 och angav på titelbladet: Keis. Suomen Talousseuran toimittama painos (Handlingar 1891 s.20, A I 86 s. 218 – St § 22/30.10.1891).

Olika förlag kontaktade sällskapet också då det gällde att ge ut en finsk version av Gösta Grotenfelts bok om hållbarheten hos mjölk. Förlagsrätten hade sällskapet inlöst redan år 1891 (A I 86 s. 210 – St § 10/30.10.1891). Översättningen kom ut år 1897 på G.W. Edlunds förlag och har titeln *Maidon, kerman ja voin kestäväisyys*. Pärmens anger inte bara förlaget, utan också utgivaren och översättaren: Tekijän avulla suomentanut Erkki Pullinen. Keisarillisen Suomen Talousseuran ulosantama. Översättningen innebar samtidigt en bearbetning och Grotenfelt hade själv föreslagit sin elev Pullinen som översättare (A I 91 s. 59, 73, 90 och 113 – St § 22/25.2, § 19/10.3, § 4/12.6 och P § 15/9.10.1896 -bil.).

På eget förlag utgav sällskapet O.M. Reuters *Niittymato, sen tuhotyöt Suomessa ja keinot niiden ehkäisemiseksi*. Sällskapet hjälpte författaren med att insamla sakuppgifter för arbetet. Som översättare anlätades Emil Ekman. Skriften utkom i tre häften 1892–1894 (Handlingar 1892 s. 48, 1893 s. 23 och 1894 s. 56, A I 86 s. 182 – St § 6/10.9.1891 -bil., A I 88 s. 48 – St § 21/13.2.1893 och A I 89 s. 104 – St § 6/4.10.1894).

Till att täcka kostnaderna för sina skrifter tycks sällskapet rätt fritt ha kunnat anlita assessor Ahlmans fond. År 1866 utverkade det Jordbruksexpeditionens tillstånd att

tillsvidare anlita Hisingers fond ”till utgivande av smärre skrifter på finska språket” (D I 4 s. 109). Mest betydde det dock ekonomiskt att KMt 1.5.1861 (D I 3 s. 23) gav sällskapet rätt att framgent årligen föreslå en annan användning av det tidigare för linhanterings främjande givna anslaget. Redan hösten 1862 föreslog sällskapet att 700 mark av anslaget skulle disponeras för tryckning av populära skrifter i lantushållningen (A I 57 – U § 4/16.12.1862).

Någon gång hände det dock att sällskapet fick avslag på sin framställning om att anlita statsanslaget för att utge en folkskrift. Så skedde år 1880 (B I 32 nr 788, D I 6 s. 79). Samma höst bad D. Tuominen i en utförligt motiverad skrivelse (A I 75 – St § 4/28.9.1880 -bil.) om sällskapets förord för sina planer på att med statsstöd översätta och utge Johnssons bok *Landtbruket och naturvetenskaperna*. Sällskapet ställde sig avvisande med motiveringen att boken vände sig till en läsekrets som kunde tillgodogöra sig den också på svenska medan ”statsmedel syntes tryta t.o.m. för understödandet av det för närvarande angelägnaste slaget av jordbrukslitteratur på finska språket” (A I 75 – St § 20/27.10.1880).

Tack vare statsanslaget och sina fonder kunde sällskapet gratis sprida de för allmogen avsedda skrifterna. För förmedlingen anlidades kyrkoherdeämbetena och kommunala organ, lantbrukssällskapen, länedjorna och andra resande rådgivare. Ofta utdelades skrifter också till lantbruksskolornas elever. Vid sitt 70-årsjubileum beslöt sällskapet att tillställa sockenbiblioteken i landet 5.555 finska exemplar av sina skrifter (A I 62 – St § 9/28.9 -bil. och P § 4/1.11.1867). Finska litteratursällskapet fick på begäran (D XXIV 20 nr 298) en förteckning över de 23 tryckalster som sällskapet under åren 1833–1872 hade utgivit på finska. Tyvärr finns endast foljebrevet i arkivet (B I 29 nr 611/31.12.1873).

Kanske inte alla exemplar av sällskapets finska skrifter fann läsare, men säkerligen var läsarna fler än exemplaren. På det exemplar av folkskriften om andelsmejerierna, vilket på omvägar hamnat i Åbo universitets bibliotek, står skrivet med bläck på pärmens: ”Lukekaat tämä kirja itse tarkasti ja antakaat se sitte naapurillenne.”

Folkskrifterna förde fram något nytt och ville driva fram förändringar på bred front. De försåg den allmänna diskussionen om dessa förändringar runt om i landet inte bara med sakuppgifter och argument, utan också med ord och vändningar samt påverkade säkerligen inte bara förändringarna, utan också språkbruket gällande innovationerna.

3.2.7 Sällskapet som språkbedömare

År 1882 tillställde Jordbruksexpeditionen (D I 6 s. 117) sällskapet för utlåtande sex manuskript som tävlade om ett av senaten uppställt pris för en folklig skrift om kärrodling. Sällskapet tvekade inte att i sitt utlåtande bedöma också de finska manuskriptens språkliga utformning (A I 77 s. 248 – St § 8/27.10.1882 -bil.).

3.2.8 Finska föredrag

Mer personligt än av skrifter påverkas den enskildes språkbruk av det talade ordet. Sällskapets resande rådgivare, som först anlidades av enskilda ståndspersoner, kom med tiden att allt mer vända sig till allmogen. Det blev grupprådgivning i stället för konsultation, föredrag i stället för frågor och svar. Föredragen i sin tur väckte diskussion.

Våren 1881 erbjöd agronomen Uno Otto Bremer på Mustiala sällskapet sina tjänster som resande föredragshållare (A I 76 – St § 9/6.5.1881 -bil.). Sällskapet antog erbjudandet och vidtalade honom också att hålla ett finskt och ett svenskt föredrag vid sommarens allmänna lantbruksmöte i Åbo. Bremers verksamhet fortgick i många år och gällde för det

mesta de finska delarna av Åbo och Björneborgs län. Med tiden vidtalades också andra resande föredragshållare. För deras verksamhet redogjordes i sällskapets årsböcker.

Bremer ivrade för att bilda lantmannagillen och de mot slutet av 1800-talet framväxande gillenas möten blev inte minst fora för föredrag och diskussion. När sällskapets fast anställda rådgivningspersonal småningom utökades avvecklades arrangemanget med säsongvis vidtalade föredragshållare, men både konsulenter och instruktörer såg i föredragen en kontaktskapande huvuduppgift.

3.2.9 Finskan vid de allmänna lantbruksmötena

Det första allmänna lantbruksmötet efter Krimkriget, det fjärde i ordningen, hölls sommaren 1857 på Mustiala. Deltagarförteckningen upptar också femton bönder. Dessutom namnges några finska bönder som sänt skriftliga diskussionsinlägg.

För de två första dagarna nämner den av mötets sekreterare, lektor Eurén utgivna mötesberättelsen att den närvarande finska allmogens tankar inhämtades av sekreteraren. För den sista dagen däremot antecknades (s. 137) att amanuensen B.O. Schauman frågade varför denna dag diskussionen inte blivit på finska meddelad och önskade veta om så skett avsiktligt eller av glömska. Svaret blev att i början blott två allmogemän varit tillstädes och att dessa förstått svenska. Senare hade de blivit fler, men då hade man redan hunnit förbi de för allmogen viktigaste frågorna och i de återstående hade föga upplysning varit av allmogens erfarenhet att vänta. Därtill hade tiden blivit knapp. – Nu genomgick sekreteraren likväl med allmogen resultaten av de viktigaste diskussionerna.

Inför det följande mötet – år 1860 i Fredrikshamn – yrkade föreståndaren för Leväs lantbruksskola i Kuopio län, Antti Manninen på att endast finska skulle användas vid mötet (A I 55 – U § 9/13.4.1860). Sällskapet resolverade emellertid att förhandlingarna såsom tidigare skulle hållas på svenska, men utläggas också för den finska allmogen. Upplysningar av värde var inte att vänta annat än av ”den bildade delen av landets jordbrukare, vilken i allmänhet ej på finska språket förmås uttala sina tankar”. Vidare ansågs att allmogen inte kunde ställa krav då den ju befriats från att erlægga inträdesavgift. – I själva verket rättades språket vid mötet smidigt efter behovet.

I den av sekreteraren A.G. Rindell utgivna mötesberättelsen upptar deltagarförteckningen en underavdelning: Av allmogen. Där finns 56 namn, medan antalet övriga deltagare var dubbelt så stort. Många diskussionsinlägg gjordes på finska och infördes i den i övrigt svenska berättelsen på finska. Trots det beslöt sällskapet utge hela berättelsen också på finska. Hänvisande till en av generalguvernören Berg under mötet gjord utfästelse kunde sällskapet utverka statsmedel för ändamålet (A I 56 – U § 10/1.2.1856, B I 24 s. 252, D I 3 s. 17). Uppgiften att sammanställa den finska berättelsen anförtroddes mötets finske notarie, dr Paul Tikkanen, och 500 exemplar av den finska berättelsen sändes till kontraktsprostarna för gratis utdelning till sockenbibliotek, folkskolor och enskilda (A I 56 – U § 11/4.10 och § 4/18.10.1861, A I 57 – U § 9/25.10.1862, Handlingar 5.1 s. 25).

Mötet i Fredrikshamn var det sista i sällskapets regi. De följande föranstaltades av den år 1860 vid senaten inrättade Jordbruksexpeditionen. Traditionen med inlägg på båda språken och likaså med mötesberättelser på båda språken fortsattes. Det sjätte och det sjunde mötet hölls i Helsingfors. Det åttonde mötet hölls i Åbo år 1881 och hade sällskapets sekreterare Ernst Rönnbäck som sekreterare. Enligt mötesberättelsen hade arrangörerna utgått ifrån att förhandlingarna – trots att stadgarna ingenting stipulerade om språket – komme att föras dels på svenska och dels på finska och därför vidtalat agnomen Uno Bremer som tolk samt anställt också en finsk stenograf.

De allmänna lantbruksmötena tjänade som föredöme också för regionala och för lokala möten. Sitt första regionala lantbruksmöte anordnade sällskapet sommaren 1871 i Halikko. Det räknade omkring tusen deltagare (Handlingar 1871 s. 6). Inför mötet påpekades vid plenum vikten av att också finska användes vid mötet, vartill styrelsen förklarade att sekreteraren Nylander hade beordrats att från det ena språket till det andra tolka allt vad vid mötet förhandlades (A I 66 – P § 3/28.2.1871). Följande regionala möte anordnades sex år senare nära Nystad. För detta möte engagerades domkapitelsnotarien J.A. Malmgren som tolk (A I 72 – St § 10/28.5.1877). Diskussionsinläggen torde likväl ha gjorts endast på svenska (Handlingar 1877 s. 71).

Sommaren 1880 anordnade sällskapet åter ett möte i Halikko. Som inbjudan till mötet trycktes också på finska ett utförligt program (A I 75 – St § 4/8.6.1880 -bil.). Däri nämndes ingenting om språket. Enligt mötesberättelsen yttrade sig också ett par finska rusthållare i diskussionen (Handlingar 1878–1883 I s. 165). Som tolk hade sällskapet åter engagerat Malmgren.

År 1884 anordnade sällskapet ett större lantbruksmöte i Tammerfors. Vid det tjänstgjorde U. Bremer som tolk. Måhända var det också han som översatte mötets tryckta program och utställningskatalog. Åtminstone hälsningstalet hölls på bägge språken. I den svenska mötesberättelsen återges de finska diskussionsinläggen på finska (Handlingar 1884 s. 43, 87, 97 och 198).

3.3 Delningen av sällskapets distrikt på språklig grund

Under 1880-talet blev intresset allmänt för att åstadkomma lokala lantmannagillen och samarbete mellan dem. Som en samorganisation för de finska gillena i Egentliga Finland bildades Warsinais-Suomen pienten maanviljelijäin seura. Hushållnings-sällskapet ansåg det nya sällskapet obehövligt, men förordade likväl dess anhållan om statsbidrag (A I 85 s. 66 – St § 2/28.3.1890 -bil., B I 34 – 186/1890) på grund av att den som fick bidrag också var underkastad kontroll. År 1905 fick också Lounais-Suomen Maanviljelys-seura sina stadgar godkända och ville också det ha statsbidrag. Detta gav Jordbruksexpeditionen anledning att utreda hur arbetsfördelningen mellan de i landsdelen verkande sällskapen borde ordnas (D I 10 s. 94). Hushållnings-sällskapet vidhöll att andra sällskap än det självt inte behövdes (B I 35 s. 478), men Jordbruksexpeditionen avgjorde ärendet så att sällskapet från och med år 1906 skulle åtnjuta statsbidrag endast för verksamhet i länets svenska kommuner (D I 10 s. 104).

3.4 Språkstridens återsvall

Språkmanifestet av år 1863 gjorde landets båda språk jämställda, men finskans väg uppåt från sitt underläge blev lång och stötig. Det är rimligt att den på 1880-talet vaknande språkstriden inte kunde gå spårlöst förbi sällskapet med dess ambition att vara ett sällskap för hela Finland.

Sällskapet var genom sin sekreterare Rönnbäck nära knutet till arrangemangen för det allmänna lantbruksmötet i Åbo 1881. Under behandlingen av mötets första diskussionsfråga anmärkte redaktör Helminen från Jyväskylä på finska, utan att be om ordet, att tolken lämnat en del av inledningsanförandet översatt, vilket inneburit en skymf mot de finskspråkiga (Kertomus kahdeksannesta yleisestä Suomen maanviljelyskokouksesta s. 61).

Den i Åbo utkommande finska tidningen *Aura* ivrade för att finskans ställning som majoritetens språk skulle tillbörligt beaktas och i mitten på 1880-talet fann det skäl att

klandra sällskapet för försummelser härvidlag. Hösten 1885 antecknade Rönnbäck i styrelsens protokoll: ”Sekreteraren uppläste en i nr – av tidningen *Aura* för innevarande år intagen artikel riktad mot sällskapet, vilket bland andra osanna och vrängande uppgifter beskylldes för att vid sina åtgärder förbise den finska befolkningens i landet intressen. Med anledning härav uttalade bestyrelsen den önskan att sekreteraren skulle i nämnda tidning bemöta artikeln och rätta de däri förekommande osanna uppgifterna, vilket sekreteraren även åtog sig” (A I 80 s. 291 – St § 26/4.12.1885). Den redaktionella artikeln som Rönnbäck fäste styrelsens uppmärksamhet vid hade ingått i *Aura* nr 131/7.11.1885 och haft rubriken ”Kenessä on syy?” Rönnbäcksföreliggande genomgående ingår i nr 153/31.12.1885. I det nämnde han Töfsala husbondeförening, vilket föranledde föreningens sekreterare till en insändare i nr 5/12.1.1886.

Ett par månader senare refererade *Aura* (33–35/1886) utförligt vad som förevarit vid en jordbrukarsammankomst den 17 mars på restaurangen i Kuppis. Enligt referatet hade Hushållningssällskapet åter klandrats för försummelser. I en insändare i nr 44/15.4.1886 bad Rönnbäck om konkreta exempel på de påstådda försummelserna. Före lantdagsmannen Brusila trädde i svaromål (47/22.4.1886) och nämnde trädgårdsinstruktör Damman som inte kunnat göra sig förstådd på finska. Rönnbäck svarade (49/27.4.1886) att Damman lika litet kunnat göra sig förstådd på svenska och omgående hade entledigats.

Brusila tog också upp missnöjet med att sällskapet årsböcker utgavs enbart på svenska. Detta missförhållande hade sällskapet då redan beslutat avhjälpa.

Vid samma tid angrep *Aura* (9/21.1 och 10/23.1.1886) också Sydvästra Finlands fröodlingsförening, vilken år 1883 hade bildats på sällskapets initiativ. Tidningen frågade hur länge man måste tåla att föreningen verkade endast på svenska, ett missförhållande som det var en skam att nödgas offentligt ta till orda om. På föreningens vägnar svarade (12/28.1 och 16/6.2.1886) ingenjör Ernst Löthner, som Hushållningssällskapet hade kallat från Sverige till föreståndare för sällskapets Kemiska- och frökontrollstation och som ivrigt verkade för fröodlingens främjande.

Senare samma år fann tidningen (69/16.6.1886) skäl att klandra sällskapets val av en svensk till mejerikonsulent.

I samma nummer av *Aura* (49/27.4.1886) där Rönnbäck bemötte de vid mötet i Kuppis framkomna beskyllningarna ingick kallelse till ett nytt möte i Kuppis den 17 maj, vilket bland annat skulle besluta om att bilda lantmannagillen. Hur dessa planer utvecklades belyses av den tidigare nämnda skrivelse som dr A.W. Jahnsson och Uno Bremer som företrädare för Warsinais-Suomen pienten maanwiljelijäin seura riktad till KMt och som Hushållningssällskapet 1.11.1890 fick för utlåtande (A I 85 s. 66 – St § 2/28.3.1890 -bil.). När Rönnbäck föredrog ärendet påtalade han det nya sällskapets deciderat fennomanska partiståndpunkt och styrelsens ordförande, greve Armfelt, påpekade att det var Auras huvudredaktörer som tagit initiativet till sällskapet med dess utpräglade partiståndpunkt.

Det är rimligt att inte allt som i språkstridens hetta sades inom Hushållningssällskapet ansågs värt en plats i protokollen. Sålunda nämns inte godsägaren J.A. Schildts i Jyväskylä 10.11.1895 daterade brev (D XXIV 43). Han hade utsetts till sällskapets ombudsman med uppgift att bland annat distribuera sällskapets årsböcker och han påtalade nu att de finska årsböckerna var ofullständigare än de svenska. Brevet avslutades: ”Lopuksi pyydän etteivät Seuran Herrat virkailiat loukkaisi minua käyttämällä kirjeenvaihdossamme Ruotsin valtakunnan kieltä.” Sekreteraren hänvisade till ekonomiska skäl och avslutade sitt svar med ”att Hushållningssällskapets officiella språk är svenskan, varföre alla skrivelser till personer och myndigheter, de där veterligen äro mäktiga detta språk, avfattas på det-samma” (Kopieboken s. 716). Schildt reagerade med att avsäga sig ombudsmannaskapet och returnerade årsböckerna (D XXIV 44 s. 45). Protokollet nämner Schildts avsägelse och

dess motivering, men intet principiellt ställningstagande från sällskapets sida (A I 91 s. 57 – St § 18/25.2.1896).

Mindre som ett återskall av stridslarmet än som ett uttryck för de vaknande demokratiseringssträvandena får man se Uno Bremers oväntade inlägg vid sällskapets hundraårsplenium (A I 92 s. 52 – P § 11/2.11.1897). Han framhöll då i ett uttalande på svenska och finska hur viktigt det vore för sällskapets framtida framgång att någon bonde bleve invald i sällskapets styrelse. Förslaget förbigicks med tystnad.

När sällskapets verksamhetsområde år 1905 genom ett överhetligt beslut begränsades till svenskbygderna i sydväst såg sällskapet detta som en följd av språkstriden. Inför frågan om gränsdragningen bad sällskapet lantmannagillena uttala sig om till vilket sällskap de ville höra (Kopieboken s. 467). De hovsamma svaren bär inte spår av språkstriden (D XXIV 57). Sällskapet ansåg likväl att det nya finska sällskapet alls inte var av behovet påkallat och att det hade ”andra, för själva saken främmande syftemål att tacka för sin tillkomst” (A I 100 s. 171 – St § 2/25.9.1905). Den inställningen skymtar också i sällskapets till Lantbruksstyrelsen avgivna utlåtande om den förestående gränsdragningen (D I 35 s. 478).

